

FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA

(NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏR VƏ
METODİK GÖSTƏRİŞLƏR)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
TƏHSİL PROBLEMLƏRİ ÜZRƏ RESPUBLİKA ELMI-
METODİKİ MƏRKƏZ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

İndeks HSM 020006

FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA

(NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏR VƏ
METODİK GÖSTƏRİŞLƏR)

PEDOQOJİ
UNİVERSİTET VƏ
İNSTITUTLARDA
MAGİSTR HAZIRLIĞI ÜÇÜN

PROQRAMLAR

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Vahid Elmi Metodiki Şurasının «Filologiya və dilşünaslıq» bölməsinin 26 sentyabr, 1998-ci il tarixli iclasında təsdiq edilmiş və Təhsil Nazirinin 10 oktyabr 1998-ci il tarixli, 754 sayılı əmrinə əsasən qrif verilmişdir.

BAKİ – 2002
ADPU-nun nəşri

Qrifli nəşr
TN - 754

10.10.98

Tərtib edəni və məqalələrin müəllifi:

Ramazan Oruc oğlu QAFARLI,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Elmi redaktorları:

Paşa ƏFƏNDİYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor
Xeyrulla MƏMMƏDOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Mürsəl HƏKİMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor
Yaqub BABAYEV,
filologiya elmləri namizədi, dosent
Mahmud ALLAHMANOV,
filologiya elmləri namizədi

**Ramazan QAFARLI. FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİ ((NƏZƏRİ MÜLAHİZƏLƏR, MAGİSTR HAZIR-
LIĞI ÜÇÜN PROQRAMLAR VƏ METODİK GÖSTƏRİŞLƏR),
188 səhifə.**

© Bakı - 2002, Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji Universitetinin nəşri.

«FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA»NIN BÜTÖV SİSTEMİNİ YARADAN PROQRAM

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonrakı on ildə xalqımızın mənəvi dəyərlərini öyrənməyə dövlətin göstərdiyi qayğı sayəsində böyük tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkə prezidenti Heydər Əliyev cənablarının «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1300 illiyi ilə bağlı verdiyi tarixi Fərman və Prezident yanındakı müşavirlər göstərdi ki, qədim və zəngin folklorla, yazı mədəniyyətinə malik Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının dərin qatlardakı izlərinin aşkarlanması ümdə məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, ali təhsilin magistr mərhələsinin təbiiqinə başlanandan «Folklorşünaslıq və mifologiya» ixtisası üzrə kadrların yüksək səviyyədə hazırlanması daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

«Folklorşünaslıq və mifologiya» ixtisası üzrə Təhsil Nazirliyinin təsdiqlədiyi təqvim-tematik planda döqquz fənnin tədrisi nəzərdə tutulur:

- 1. FOLKLORŞÜNASLIĞIN TARİXİNDƏN*
- 2. DÜNYA XALQLARININ MİFLƏRİ*
- 3. DÜNYA XALQLARININ NAĞİLLARI*
- 4. TÜRK XALQLARININ QƏHRƏMANLIQ EPOSU*
- 5. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ ƏSASLARI*
- 6. AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ*
- 7. ORTA ƏSRLƏR AŞIĞ YARADICILIĞI*
- 8. FOLKLOR POETİKASI (MƏTNŞÜNASLIQ)*
- 9. FOLKLOR VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYAT*

Bu fənlərin bəzisi haqqında tələbələr bakalavr mərhələsində tədris olunan «Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı» kursunda ümumi məlumat alsalar da, əksəriyyəti yenidir. Məsələ burasındadır ki, müasir təhsil sistemində xalqımızın yaratdığı folklor dünyası xalqlarının şifahi epik və lirik ənənəsindən təcrid edilmiş halda deyil, onun ən mühüm tərkib hissələrindən biri kimi öyrənilməlidir. Xüsusilə mif, nağıl və türk xalqlarının eposları sırasında Azərbaycan xalqının yaratdığı nümunələrə daha düzgün və obyektiv qiymət vermək mümkün olur.

Eləcə də fənlər arasında folklor nəzəriyyəsinin, xalq yaradıcılığının əsaslarının, folkloru öyrənən elmin tarixinin və poetikasının (mətnşünaslıq) problemlərinə geniş yer ayrılması magistr tələbələrinin hərtərəfli hazırlığına böyük imkanlar açır. Bu fənlərin ardıcılıqla, sistemli şəkildə proqramlarını hazırlamağı öz üzərinə götürən tədqiqatçı Ramazan Qafarlının son illərdəki araşdırmalarının da əhatə dairəsi genişdir. Keçən əsrin 80-ci illərində «Azərbaycan uşaq folkloru» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən R.Qafarlı sonralar folklorumuzun az araşdırılan sahələrinə – mifologiya, nağıl, xalq dramı, atalar sözləri, poetika problemlərinə dəyərli monoqrafiyalar, məqalələr həsr etməklə yanaşı, ozan və aşiq sənəti, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, «Avesta» və Nizami yaradıcılığı sahəsində də maraqlı əsərlər yazmışdır. 1998-ci ildə Respublikamızda ilk olaraq magistr təhsili üçün nəzərdə tutulan əsas fənlərin proqramlarını tərtib edib ali təhsil müəssisələrində tətbiqinə nail olması göstərir ki, alimin geniş diapozondakı yaradıcılıq axtarışları səmərəsiz qalmamışdır.

Proqramlarda folklor və mifologiyanın araşdırılmasını, təbliğ və tədrisini köhnə metodlarla deyil, müasir tələblərə uyğun şəkildə, dünya elminin qazandığı nailiyyətlər əsasında həyata keçirmək mülahizəsi əsas götürülür.

Azərbaycan folklorşünaslığının mühüm məsələlərindən biri də şifahi xalq yaradıcılığı janrlarının dəqiq sərhədlərini, bir-birindən seçilən cəhətlərini, terminlərini müəyyənləşdirməkdir. Folklorun epik ənənəsində janrlararası əlaqə məsələsinə xüsusi monoqrafiya (Mif və nağıl) həsr edən R.Qafarlı xalq yaradıcılığının mənşəyini, süjetqurmanın meydana gəlməsində nağıl və eposların rolunu üzə çıxardır, dünya xalqlarının mif və nağıllarını öyrənən kursların proqramlarında da mövzuları bu istiqamətdə seçir. Elmi fəaliyyətinə akademiklərdən Bəxtiyar Vahabzadə, Bəkir Nəbiyev, EA müxbir üzvü Yaşar Qarayev, görkəmli araşdırıcı İsmayıl Şıxlı, professorlardan Paşa Əfəndiyev, Abbas Hacıyev, Ağayar Şükürov, Zahid Xəlil, Məhərrəm Qasımlı, rus alimlərindən Vladimir Mixayloviç Akimov, Yuri Andreyeviç Andreyev, Yuri Aleksandroviç Pompeyev və başqalarının yüksək qiymət verdiyi istedadlı alimin Azərbaycanda «Folklorşünaslıq və mifologiya» ixtisasının bütöv sistemini yaratması təsadüfi deyil. Bu, həm də müstəqil dövlətimizin mövcudluğunun ilk on ilində formalaşan alimlər nəslinin böyük gələcəyindən, imkanlarının genişliyindən, vətəninə, elinə bağlılığından xəbər verir.

Folklor elə bir sərvətdir ki, bütün qələm sahibləri onun sadəliyi, axıcılığı, dərinliyi, gerçəkliyə öz yolu ilə güzgü tutması, qüdrəti və müdriqliyi qarşısında heyrətə gəlirlər. Folklorun arxaik janrlarının sirri o qədər çoxdur ki, onların açarını tapmaq üçün ədəbiyyatşünaslığın nəzəri müddəaları kifayət etmir. Araşdırıcı tarix, fəlsəfə, etnoqrafiya, məntiq və psixologiyayı öyrənmədən dərinliyə baş vura bilmir. Ramazan Qafarlının hazırladığı proqramlar bir də ona görə təqdirə layiqdir ki, müxtəlif sahələrə aid olsa da, struktur baxımından bir-birini tamamlayır, folklorşünaslığın praktiki və nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə öz layiqli köməyini göstərir.

*Azad NƏBİYEV,
Bakı Dövlət Universitetinin
«Folklor» kafedrasının müdiri,
Milli EA-nın müxbir üzvü, professor*

FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

I

FOLKLORUN SPESİFİKLİYİ

Poetik şifahi xalq yaradıcılığı – folklor bədii söz sənəti olmaqla yanaşı yazılı ədəbiyyatdan fərqlənən spesifik xüsusiyyətlərə – yaranma, xalq arasında yayılıb yaşama yollarına, janr sisteminə, struktur modellərinə, gerçəkliyi əks etdirmə üsullarına, ifadə və deyim tərzinə, adət-ənənələrlə bağlı meydana gələn digər yaradıcılıq formalarına (rituallara, oyun tamaşalara, el şənliklərinə), inanclara və tarixi hadisələrə özgə baxışa malikdir. Folklorun özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmadan mahiyyətindən, janr sistemindən, məzmun və ideya əlamətlərindən danışmaq çətindir.

Elmin, yaxud mədəniyyətin hər hansı bir sahəsi ilə bağlı mülahizə yürütmək üçün, ilk olaraq, ümumi anlayışa malik olmaq, yəni onun obyektini və predmetini müəyyənləşdirən xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqla düzgün anlamaq, «**görə bilmək**» lazımdır. Təsadüfi deyil ki, bütün yaranışların çoxsaylı fərqli tərəfləri var. Onlardan ən əsaslarını, üzdə olanlarını sadalamaq asandır. Lakin bu, həmin obyektin dəqiq müəyyənləşməsini təmin etmir, ümumi xasiyyətnaməsini verir.

Dəqiq müəyyənləşdirməkdən ötrü varlığın (predmetin) *yaranışı – genezisi - kökü* (hansı nəslə aidliyini, cinsini, növünü) və *görünüşü* (formasını, bədii yaradıcılıqda janrını) şərtləndirən amillər ön plana çəkilməlidir.

Yaranış (genesis, kök, doğulma, meydana gəlmə) əlamətləri deyəndə eyni növə (nəslə) aid bütün predmetlərin hamısında özünü biruzə verən əlamətlər,

görünüş (forma, janr) əlamətləri deyəndə isə eyni nəsiləndən (növdən) olan predmetləri bir-birindən ayıran, fərqləndirən əlamətlər, cizgilər, detallar nəzərdə tutulur.

Folklorun genesis və forma əlamətləri hansılardır? Hansı xüsusiyyətlərə görə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri növlərə, janrlara bölünür və hər janr digərindən nə ilə ayrılır? Bu suallara ancaq yuxarıda dediyimiz şəkildə folklorun mahiyyətini başa düşməklə, aydınlaşdırmaqla cavab vermək mümkündür.

Folklor haqqında ilkin ümumi anlayış bundan ibarətdir ki, xalq tərəfindən şifahi şəkildə çoxsaylı poetik nümunələr – atalar sözləri, tapmacalar, əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, qaravəllilər, lətifələr, dastanlar, bayatılar yaradılmış, eləcə də musiqi, rəqs, tamaşa, oyun və

mərəsimlərlə bağlı müxtəlif məzmunlu mahnılar oxunmuş, mərəsimlərdə və xalq şənliklərində canlı obrazlarla, ya da kuklalarla səhnələr göstərilmiş, «hoqqalar», xüsusi tamaşalar oynanılmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığının bütün janrlarında ilk baxışda sezilən, hamısına aid edilən mühüm ilkin əlamət **sözlərdən əmələ gəlməsidir**. Deməli, folklorun anlaşılın başlanğıc şərti, amili **söz sənəti olmaıdır**. Əlbəttə, hər deyilər söz düzümü folklor deyil. Söz yalnız bədiilik qazanında qaynadılarak fikrə, əhvalata, hiss, duyğu və düşüncəyə çevrildəndə sonra folklorlaşır.

Şifahi xalq yaradıcılığının ağızdan ağıza keçərək yayılması onda **ənənəviliyin** meydana gəlməsinə, mühavizəkarlıqla qorunmasına təbii şərait yaradır. Bu səbəbdən də bütün yaradıcılıq ənənələrinin başlanğıcı şifahi şəkildə folklorlarda qoyulub – desək yanılmazıq.

Xalq sənətləri və yaradıcılıq formalarının doğuluşunun ilkin çağlarında məhz ənənəvilikdən irəli gələn başqa xüsusiyyət özünü göstərmiş, mədəniyyətin, incəsənətin, xüsusilə ədəbiyyatın yeni-yeni formalarının yaranmasına, inkişafına, zənginləşməsinə təbii şərait yaratmışdır. Daha dəqiq desək, sözü primitiv də olsa, ritmlə, ahənglə söyləmək, melodik səslər çıxarmaq təcrübəsinin və ilk dəfə fikri poetik şəklə salmaq ənənəsinin qoyulması ulu əcdadın məişəti, ritualları, dünyabaxışı, zövqü ilə sıx bağlı olmuşdur. Ona görə də yaradıcılıq formalarının rüşeymləri **qovuşuq – sinkretik** halda meydana gəlmişdir. İncəsənətin və mədəniyyətin çoxsaylı növlərinin – musiqi, rəqs, tamaşa, oyun, rəsm, daş və taxta üzərində oyma, söz düzüb-qoşma və ifaçılığın bir araya gətirilməsinə - sintezinə xalq özfəaliyyət kollektivlərində bu gün də rastlaşırıq. Ondən çox müxtəlif yönlü incəsənət formasının eyni «tamaşa», «ssenari», «mətn» içərisində əridilməsinə ilkin sənət sinkretikliyinə miasir mərhələdə davamı kimi başa düşmək olar. Lakin sinkretik təkcə ifaçılıqla əlaqələnen bir neçə sənətin birləşdirilməsindən ibarət deyil. Folklorun mətn və söz yaradıcılığının ayrı-ayrı növlərində də özünü göstərir. Doğrudur, şifahi xalq yaradıcılığına həsr olunan dərsliklərdə bədahətən yaratmaq - **improvizə hadisəsi və sinkretik** ancaq ozan-aşıq sənətinə xas xüsusiyyət kimi göstərilir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, epik lirik ənənənin bütün formalarının yaranmasında, şifahi şəkildə yayılıb xalq arasında əsrlər boyu yaşadılmasında bu və ya digər dərəcədə, xüsusilə **improvizədən** istifadə edilir və sinkretik hər bir bədi nümunənin mayasında durur. Və şifahi xalq yaradıcılığında sinkretliyin iki növünə rast gəlirik:

a) *Folklor janrlarının sinkretikliyi*. Eşq dastanlarında müxtəlif şəxşkillərinin epik təhkiyəli nəsrin içərisində əridilməsinin «lirik-epik növ» kimi təqdimi ilə razılaşmaq mümkün deyil. Əslində bu, janr sinkretikliyi hadisəsidir. Yaxud tapmacaların, atalar sözü və məsələlərin

bir qismi nəzmlə, digər qismi nəslrlə formalaşır. Bir janr daxilində iki təsvir formasının sinkretliyi geniş yayılmışdır. Əfsalərdə, nağıllarda, qaravəllilərdə və s. janrlarda bayatı, alqış, qarğış və məsəllərin bir mətn içərisində əridilməsi baş verir.

b) *Xalq incəsənətinin müxtəlif sənətlərinin sinkretikliyi.* Bu hal ozan və aşiq yaradıcılığının, mərasimlərin, oyun və tamaşaların spesifikliyini göstərən ümdə amillərdən sayılır.

Ümumiyyətlə, «**kollektiv yaradıcılıq məhsulu**» sayılan hər bir folklor əsərini başlanğıcda **fərd, bir şəxs** yaradır. Sonralar fərdin yaratdığı nümunə çoxsaylı və uzun müddətli yaradıcılıq prosesindən keçir. Belə ki, bir nəfərin yaradıcılıq emalatxanasından çıxmış hər hansı yeni bayatını, nağılı, eposu, lətifəni və s. eşidib başqasına ötürən hər kəs «mətn»ə öz «möhür»ünü vurur. Bu prosesdə iştirak edən çoxsaylı insan kütləsinin dəyişmə və əlavələri o qədər rəngarəng və müxtəlif olur ki, əsəri yaradanın təqdim etdiyi «mətn»dən ancaq quru sxem, yaxud mövzunun, motivin bir əlaməti, qəhrəmanların adları qalır. Və «kütlənin», «kollektiv» yaradıcılıq diapozonu o qədər geniş və əhətəli olur ki, fərdin fəaliyyəti onların içərisində itib-batır, unudulur, **anonimləşir**. Lakin xalqın bütün nümayəndələrinin zövqü və yaradıcılıq istedadı eyni ola bilməz. Eləcə də böyük ərazilərdə məskunlaşan kütlələrin bölgə əlamətləri, adət-ənənələri də bir-birindən fərqlənir. O səbəbdən də geniş xalq kütlələri arasında şifahi şəkildə yayılıb yaşadılan folklor nümunəsi variantlaşır. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçı-lar folklor əsərlərinin əsas xüsusiyyətləri sırasına **şifahilik, kollektivlik və variantlığı** daxil edirlər.

Variantlarda əsas qayə oxşar, yaxud yaxın olsa da, mətn strukturlarında dəyişiklər nəzərə çarpır. Variantlar daha çox dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ayrılır. Ancaq elə möhtəşəm folklor əsərləri var ki, onu yaradan elin sərhədlərini aşıb dünyanın böyük bir ərazisində yayılır. Müxtəlif xarakterli və mədəni səviyyəyə bir-birindən tamamilə fərqli, etnik tərkib, dil, əqidə və dünyagörüşü etibarı ilə bir-birindən tamamilə seçilən xalqlar arasında qəbul edilərkən həmin əsər köklü dəyişikliyə uğrayır və ümumi ideya istiqaməti, obrazlar sistemi rekonstruksiyaya uğrayır. Əlbəttə, dünya xalqlarının belə geniş yayılan eposları və nağılları var. Qeyd etmək lazımdır ki, süjet oxşarlığı məsələsində dil qohumluğu, tarixi-mədəni əlaqələr – iqtibas, ötürmə amili ilə yanaşı «öz-özünə doğması» faktı da danılmazdır. Epik əsərlərin yayılma coğrafiyası müasir dünya folklorşünaslığında dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə türk eposlarının başlanğıcda yaradılan əsas süjetdən ayrılma istiqamətlərinə görə qruplaşdırılması göstərir ki, azərbaycanlılar onlarla epos və nağıl yaradıb («Tahir və Zöhrə», «Aşiq Qərib» «Bamsı Beyrək», «Dəli Domrul», «Təpəgöz», «Əsli və Kərəm», «Koroğlu», «Məlikməmməd»)

dünyanın böyük ərazisinə ötürmüşlər. Deməli, versiya folklor əsərinin ideya istiqamətinə, qəhrəmanların mənşə və xarakterinə görə köklü fərqləri özündə əks etdirən nümunələrinə deyilir. Məsələn, ilk olaraq Azərbaycanda real tarixi hadisələr əsasında yaranan «Koroğlu» eposu Xəzər dənizinin o biri sahilinə keçəndə hadisələr tamamilə sehirli vasitələrlə yoğrulur, gerçəklikdən uzaqlaşdırılır. Cüzi səsləşmələr istisna olmaqla eposun «Koroğlu» və «Goroğlu» – «Qurqulu» versiyalarında köklü dəyişiklər nəzərə çarpır. «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə», «Əsli və Kərəm» eposlarının Qafqaz, Orta Asiya və Kiçik Asiya versiyalarında mətn strukturlarının, ideya istiqamətinin başqalaşmasına təsadüf edirik. Bəzən bölgələr üzrə deyil, dünyanın iki istiqaməti ilə müəyyənləşdirib Şərqi və Qərqi versiyaları kimi də təqdim edirlər.

Xalqın məişətinə, adət və ənənələrinə, musiqisinə, ayrı-ayrı bölgələrə bağlılığına görə şifahi xalq yaradıcılığı kateqoriyalara ayrılır: **mərasim folkloru, mahnı folkloru, şəhər folkloru, kənd folkloru, oyun və tamaşa folkloru.**

Onu da qeyd edək ki, bölgədəki hər kateqoriyanın öz zəngin formaları var. Məsələn, **mahnı folklorunun** xüsusiyyətlərini və janrlarını müəyyənləşdirərkən deyə bilərik ki, mahnı söz-musiqi sintezinin əsas formalarından biridir, xalq incəsənəti və poetik yaradıcılığın üç sahəsini özündə birləşdirir: *bəstəkarlıq, ifaçılıq (oxuyub, çalmaq) və şairlik.*

Sinkretikliyi mahnıların tədqiqində bir sıra çətinliklər meydana gətirmişdir. Belə ki, folklor araşdırıcıları mahnı mətnlərinin zənginliyinə və müxtəlifliyinə, struktur özəlliyinə baxmayaraq, toplanıb yazıya alınan materialları sistemləşdirmək, əlamətlərini, spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaq sahəsində iş görməyi etnoqraf və sənətsünasların ixtiyarına buraxmışlar. Daha doğrusu, xalqın mənəvi saflıq pasportuna çevrilən mahnılardan xasisliklə söz salmış, şifahi xalq yaradıcılığına xas bir-iki xüsusiyyətini göstərməklə kifayətlənmişlər. Bu sahədə sənətsünasların fəaliyyəti daha qənaətbəxşdir. Lakin mahnı folklorun elə mühüm qoludur ki, söz, mətn tərəfi musiqisi qədər rəngarəng və əhatəlidir. Mətnsiz mahnı yoxdur. Başqa sözlə, söz, mətn olmasa, mahnı yarana bilməz.

Təsadüfi deyil ki, başqa xalqlarda «mahnı folkloru» xüsusi bölmədə (məsələn, ruslarda «*песенный фольклор*») başlığı altında universitetlərin filologiya, musiqişünaslıq fakültələrində, konservatoriyalarda və incəsənət institutlarında müstəqil fənn kimi tədris planına daxil edilmişdir) təqdim edilir. Diqqətlə nəzərdən keçirib müqayisə apardıqda görürük ki, Azərbaycan türklərinin mahnı yaradıcılığı forma zənginliyinə və mövzu dairəsinin genişliyinə görə daha çox diqqəti

özünə çəkir, xalqın ruhuna olduqca yaxındır və onun xüsusi janr sistemi mövcuddur. Çünki mahnı ta qədimdən bu günədək insanların məişətinə dərinədən nüfuz etmiş və duyğularının, düşüncələrinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu günədək Azərbaycan xalqının mahnı folklorunun sistemi və təsnifatı haqqında heç bir mənbədə söz açılmamışdır. Onunla təsəlli tapmaq olar ki, ayrı-ayrı sahələri başqa nöqteyi-nəzərdən az-çox təhlilə cəlb edilmiş, yaxud şifahi xalq yaradıcılığına aid dərsliklərdə bir sıra janrlarının ümumi cəhətlərini göstərməyə çalışmışlar.

Ümumiyyətlə, «mahnı folkloru» V.Y.Proppun yazdığı kimi, epik, lirik və lirik-epik formalarda təzahür edir. Bir sıra türk xalqlarında epik hadisələri əks etdirən əsərlər mənzumdur və bütöv epos xüsusi musiqi alətində ifa olunan havanın müşaiyəti ilə avazla oxunur. Bu mənada «Manas» və «Altın-Arıq» kimi dastanları mahnı folklorunun epik qolunun ən gözəl nümunələri hesab etmək mümkündür. Rusların blinaları və «İqor polku», fin-uqorların «Kalavella» eposları da bu sıraya daxildir. Blinaları boyanlar fərdi şəkildə və xorla oxuyurdular. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrini də başdan-ayağa qopuzda çalınan musiqi sədaları altında ozanların ifa etdikləri şübhəsizdir. Və dastanın hadisələri təsvir edən bir-iki parçasının məhz nəzmlə yazıya alınmış və çatdırılması fikrimizi təsdiqləyir:

*«Salqum-salqum tanı yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqqalı uzun tat əri banıladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigidlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda»¹.*

Adətən, oğuznamədə oğuz igidlərinin söyləmələri nəzmlədir. Lakin bu parça «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey...» boyunda iki yerdə ozanın hadisələri nəql etməsi şəklində təqdim olunur. Eləcə də «Qazan bəg oğlu Uruz bəginı tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım hey!...» boyunda nəsrə söylənən epizod birdən-birə nəzmə keçir.

«Qazan bəg gördi ki, kafər qatı yaqlandı. Atından endi, arı (sudan) abdəst aldı. Ağ alnın yerə qodı, iki rükət nəmaz qıldı. Adı görklü

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. – Bakı, Yazıçı, 1998, s. 34.

Məhəmmədi yad gətirdi. Qara dinlü kafərə göz qarartdı. Hayqırdı, at saldı. Qarşu vardı, qılinc urdı.

*Gumbır-gumbır tavıllar çalındı.
Burməsi altun tuc borılar çalındı.
Ol gün cilasun bəg ərənlər dönə-dönə savaşdı.
Ol gün qarğu dillü qaim oxlar atıldı.
Ala uran sür cidalar süsəldi.
Ol gün namərdlər, müxənnətlər sapa yer gözətdi.
Ol gün baqa-baqa Qazan oğlu Uruzın₁ eşqi gəldi».¹*

Faktlar qədimlərdə Azərbaycan poetik şifahi xalq yaradıcılığında nəzmlə yaranıb musiqi sədaları altında oxunan epik əsərlərin mövcudluğundan xəbər verir və mahnı folklorunun epik qolunun sonralar aşığılar tərəfindən başqa formada (epik-lirik-dramatik) davam etdirildiyi danılmaz faktdır.

Beləliklə, «**mahnı folkloru**» deyəndə, mərasimlərdə, şənliklərdə, insanların gündəlik əmək fəaliyyətində, istirahət saatlarında, bir sözlə, məişətinin bütün sahələrində xüsusi musiqi havalarının müşayiəti ilə fərdi, deyişmə və kollektiv (xorla) şəkildə oxunan poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri nəzərdə tutulur. Tarixin müxtəlif dövrlərində mahnı folklorunun ayrı-ayrı janrları ritualların, xalq dramlarının əsas atributuna çevrilmişdir.

Mahnılar lirik formada yaradılır və Azərbaycan türkünün yaş dövrlərinə - həyatının bütün mərhələrinə aid ən səmimi duyğularını əks etdirir, hamının zövqünü oxşayan motiv və melodiyalardan qurulur. Daha doğrusu, xalqın ümumi istəklərini, arzularını, kədərini, sevincini ifadə edir. Ona görə də insan doğulduğu gündən dünyadan ayrıldığı çağlaradək mahnı ilə nəfəs alır. Və mahnı folklorunun janrlarını bu prinsiplə sistemləşdirsək görürük ki, Azərbaycan türklərinin tarixi taleyinin elə anları yoxdur ki, mahnılarda əks olunmasın:

- I. Ana nəğmələri: laylalar, oxşamalar.
- II. Ritual nəğmələri: çağırışlar, dualar, yazqabağı mərasimlərdə oxunan nəğmələr.
- III. Uşaq nəğmələri
- IV. Vəsf-i-hallar
- V. Toy və halay nəğmələri

¹ Yenə orada, s. 71.

VI. Əmək nəğmələri: holavarlar, sayaçı sözləri, toxucu, balıqçı, ovçu nəğmələri.

VII. Bayatılar.

VIII. Ozan nəğmələri: qəhrəmanlıq nəğmələri

IX. Aşıq mahnıları: gözəlləmələr

X. Lirik xalq mahnıları: deyişmələr, təsniflər, şikəstələr

XI. Meyxanələr

XII. Ağılar

Mahnı folklorunun sistemli şəkildə araşdırılması, təbliği və tədrisi Azərbaycan folklorşünaslığının qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir.

İnsanın yaş xüsusiyyətlərinə görə şifahi xalq yaradıcılığı

- **uşaq folkloru və**

- **ənənəvi folklor (böyüklərə aid folklor)** - deyə iki qismə ayrılır.

Uşaq folkloru təsnif edilərkən

* -yaş xüsusiyyətləri,

* -folklor nümunələrinin oyunlarla əlaqəsi,

* -yaranmasında, ifasında, yaşadılmasında böyükklərin, yaxud uşaqların rolu və iştirakı,

* -mövzularının daha çox heyvan, quş, bitki və təbiət hadisələrinə həsr olunması,

* -uşaqların biliyinə uyğunluğu, zövqünü oxşaması,

* -yiğcamlığı, dilinin sadəliyi, oynaqlığı və milli keyfiyyətlər əsas götürülməlidir,

Hər yaş dövrünün xalq yaradıcılığı nümunələrinə, ədəbiyyata öz münasibət və tələbi olur. Uşaq folkloruna münasibətə görə uşaqlığı şərti olaraq iki mərhələyə ayırmaq məqsədəuyğundur:

BİRİNCİSİ, anadan olan gündən 3 yaşadək (çağalığ, yaxud körpəlik).

İKİNCİSİ, 3 yaşdan 15 yaşadək.

Birinci yaş dövründə uşaqlar yalnız böyükklərin yaradıcılığından qidalanır, onlardan öyrənirlər, yaşlılardan eşitdikləri nəğmələrə ilk-əvvəl əl-qol hərəkətləri və gülüslə cavab verir, dil açandan sonra isə böyükkləri yamsılayır, eşitdiklərini söz-söz qaytarmağa çalışırlar. Birinci yaş dövrünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, folklor inciləri oyunlarla əlaqədar olmur və böyükklər tərəfindən uşaqlara verilir. Məzmun uşaqlar üçün rol oynamır, ritm, ahəng, melodiklik körpələrdə bədii zövq formalaşdırır. Folklor bir növ estetik funksiya daşıyır.

İkinci yaş dövründə isə artıq uşaqlarda nitq inkişaf etmiş olur. Onlar gördüklərini, eşitdiklərini sərbəst ifadə edə, böyüklərə qaytara bilir, çoxlu şer əzbərləyirlər. Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin yaranmasına geniş meydan açılır. Böyüklərdən öyrəndiklərini öz mallarına çevirməyi bacarır, hətta kiçik bədii parçaları səviyyələrinə uyğun şəkildə dəyişdirir, yaxud həmin parçalarla həmahəng «yeni söz» deyir, bəzən şerə təzə misra artırır. Beləcə folklor nümunələri təkcə böyüklərdən uşaqlara deyil, həm də bir qrup uşaqdan, başqa qrup uşağa keçir. Uşaqlar özləri folklorun yaradıcısı, yaşadıcısı və yayıcısı olurlar. Bu dövrdə uşaqlar arasında sosial münasibətlər dəyişdiyi kimi folklor əsərlərinin məzmunu, forması da başqalaşır, mövzu dairəsi genişlənib əlvanlaşır.

Bütün deyilənləri yekunlaşdırıb Azərbaycan uşaq folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlirik ki, uşaqlara aid xalq yaradıcılığı nümunələrini iki yaş dövrü üzrə sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

Birinci yaş dövrünə *layla, oxşama, öyrətmə, dilaçma, əyləndirmə, bəsləmə* kimi **ana nəğmələri** daxildir.

İkinci yaş dövrü özü 4 qrupa ayrılır:

a) OYUNLARSIZ İFA OLUNAN UŞAQ FOLKLORU: *düzgünlər (bir qismi), tapmacalar, nağıllar, uşaq nəğmələri.*

b) MƏRASİMLƏRLƏ BAĞLI UŞAQ FOLKLORU: *çağırışlar, müraciətlər.*

v) OYUN UŞAQ FOLKLORU: *sanamalar, oyun-tamaşalar, söz oyunları (yanıltmacalar, saylarla oyunlar, öcəşmələr, oyun-tapmacalar).*

q) UŞAQ YUMORU: *dolamalar, zarafatlar.*

Göründüyü kimi, bu təsnifatda birinci dövr tam, ikinci dövrün birinci qrupu böyüklərin birbaşa uşaqlar üçün, ikinci qrupu böyüklərdən uşaqlara keçən, üçüncü və dördüncü qrupları isə uşaqların özlərinin yaratdıqları nümunələrdir.

Xalq yaradıcılığı ənənəvilik əlaqələrinə şamil edilməkdə də qruplaşır:

Folklorun epik ənənəsi: *mif (əsatir), əfsanə, rəvayət, epos (dastan), nağıl, lətifə, atalar sözü və məsəllər.*

Folklorun lirik ənənəsi: *əmək nəğmələri, mərasim nəğmələri, xalq mahnıları, bayatılar, ozan qəhrəmanlıq şərqiləri, aşq şerləri.*

Oyun və tamaşa ənənəsi: *uşaq oyunları, mövsümi tamaşalar və xalq dramları.*

Bu cəhət həm də folklorun növ və janr sistemini müəyyənləşdirir

və bütün janrları əhatə dairəsinə salır.

Folklorun müxtəlif istiqamətlərdən kateqoriyalara bölünməsi bəzi hallarda bir-birini təkrarlasa da, zəngin və rəngarəng yaradıcılıq prosesinin ümumi mənzərəsini yaratmağa xidmət edən vasitə kimi maraqlı doğurur.

Şifahi xalq yaradıcılığı özünəməxsus **ideya istiqamətinə** malikdir. Bəşərin keçdiyi yolu öz üsul və formaları ilə işıqlandıran folklor insanlığa humanist duyğular, azadlıq, haqqı-ədaləti qoruyub saxlamaq, doğruluq, düzcünlük, mərdlik təlqin edir. Xalqın ən ümdə arzuları: ağıllı övlad bəsləyib yetişdirmək, övladlarını həmişə xoşbəxt görmək, dünyanın naz-nemətini bir kənara atıb alın təri ilə ad-san qazanmaq, əməyin möcüzələr yaratdığını göstərmək, vətən torpağını yadellilərdən qorumaq, hər məsələyə sevgi və qayıkeşliklə yanaşmaq, birlik, bərabərlik və s. folklor əsərlərinin canına, ruhuna hopmuşdur.

Bu gün folklorşünaslıq elminin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri də şifahi xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı kateqoriyalarına daxil olan janrların, sənət sahələrinin mənşəyi və inkişaf istiqamətlərinin düzgün göstərilməsi, sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, ifadə və istilahlərinin el arasında işləndiyi, eləcə də hamının anladığı şəkildə seçilməsidir. Folklorə aid **terminlərin** şərhinə gəlincə, məsələyə ancaq məntiqi dəlillər əsasında aydınlıq gətirilməli, bədii materialın özündən çıxanlar tətbiq edilməlidir. Məsələn, keçən əsrin 30-cu illərində toplanıb nəşrə hazırlanan, lakin «represiya»ya məruz qalıb arxivlərin bir guşəsinə atılan əlyazma topluları, «Koroğlu»nun Paris nüsxəsi, SMOMPK məcmuəsi və «Əkinci» qəzetindən məlum olur ki, indi dastan kimi qəbul etdiyimiz əsərlərə xalq və ictimaiyyət «nağıl» demişdir. Nağıllara isə «qara nağıl»...

Görəsən «nağıl» «dastan»la əvəz etməyə ehtiyac varmı?

Dastan orta əsrlərdə klassik yazılı ədəbiyyatda *iri həcmli, mürəkkəb süjetli, çoxqollu məsnəvilərə* verilən addır. Nizami «Xosrov və Şirin»də əsas hadisələrə başlayanda yazırdı:

Qədim *dastanları* bilən
O şirin sözlü qoca belə söylədi:
Kəsranın ayı qaranlıqda batan kimi
Şahlıq taxtını Hörmüzə verdi...¹

«Leyli və Məcnun»un ekspozisiyası da həmin qayda ilə təqdim olunur:

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filologiya tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, prof. Həmid Məmmədşadənindir. – Bakı, 1981, s. 54.

Bu söz incisini deşdiyi anda,
Dastanı söyləyən belə demişdir ki,
Ərəb mülkündə bir alicənab vardı...¹

Belə alınır ki, şair əsərlərinin ağızlardan eşitdiyi variantlarını da «dastan» adlandırır. Bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar termin kimi XX yüzilliyin əvvəllərində alimlər tərəfindən aşiq yaradıcılığının epik janrına şamil edilən dastanı Nizaminin qocalardan eşitdiyi dastanla eyniləşdirib əsassız qənaət irəli sürürlər ki, guya aşiq dastanları Nizami dövründə xalq arasında mövcud idi və «Xəmsə»nin əsas qaynaqlarından biri idi. Məsələyə milli xalq sənətinin tarixi köklərini müəyyənləşdirmək baxımından yanaşıb əsaslandırmağa dəlil tapılsa, çox uğurlu təşəbbüsdür. Lakin doğuluşu Qurbani və Abbas Tufarqanlı kimi aşıqlarla təsdiqlənən şifahi poetik yaradıcılıq sahəsini üç əsr əvvəlki yazılı ədəbiyyatın ədəbi materialına söykənərək qədimləşdirmək elmilikdən uzaq olmaqla yanaşı, həm də əsl həqiqətin üzə çıxarılmasına maneçilik törədir. Əslində Nizami mürəkkəb süjetli məsnəvilərini üçüncü şəxsin dilindən qələmə aldığı üçün ədəbi priyom kimi «*qədim dastanları bilən şirin sözlü qoca*» obrazı yaratmışdır. Bu, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznaməsinin strukturundakı «**Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı, soy soyladı**» qəlibi ilə səsləşir və şairin ozan yaradıcılığı ilə əlaqəsini, bağlılığını göstərir.

Təsadüfi deyil ki, Nizami süjet xəttini tamamlayanda da əsərinin janrını xatırladır, lakin bu dəfə «söz incisini deşən şirin sözlü qoca»dan bəhs açmır:

Dastan tamamilə bitdi.
Allaha şükür elə, ey Nizami!²

Eləcə də «Xəmsə»nin «Sirlər xəzinəsi» istisna edilməklə digər məsnəvilərində rəsmi hissədən sonra «*Dastanın* başlanğıcı»³, «Xosrov və Şirin» *dastanının* başlanğıcı»⁴, «Bəhramın *dastanının* başlanğıcı»¹,

¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Mübariz Əlizadəninidir. – Bakı, 1981, s.60.

² Yenə orada, s. 255.

³ Yenə orada, s. 60.

⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 54.

«İsgəndərin şərəf *dastanının* başlanğıcı»² başlıqlı maraqlı fəsillər gəlir. Bu onu sübut edir ki, klassik farsdilli Şərq ədəbiyyatında Nizami ilə yeni ədəbi janr – *dastan* janrı vətəndaşlıq hüququ qazanmış, türk dilli epik şerddə «*Dastani-Əhməd Harami*» ilə pasportlaşmaq istəsə də, sonralar «qissə» (Qisseyi-Yusif), «namə»³ («Dəhnamə», «Bəxtiyarnamə») şəklinə düşmüşdür. XVIII yüzildə «Şəhriyarın dastanı»nda Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının nəsr formasında təzədən xatırlanmışdır. Birinci («Dastani-Əhməd Harami») və sonuncunun («Şəhriyarın dastanı») birbaşa folklordan qidalanması faktı bəzi tədqiqatçıları ona sövq etmişdir ki, toplularda və araşdırmalarında «**dastan**» terminini süni yolla aşığıların yaratdıqları epik-lirik söyləmələrə şamil etsinlər. Əslində isə bu gün *dastan* kimi anılan əsərlərə Azərbaycan türkünün poetik şifahi xalq yaradıcılığında *boy*, «*oğuznamə*», yaxud «*nağıl*» deyirdilər, nağılın özü isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dastanlaşmadan qabaq «*qara nağıl*» idi...

«Qara» kəlməsini atmaqla bəlkə də nağılın üzünü ağartdıqlarını zənn etmişlər, ancaq «qara» böyük və geniş mənasında idi. Şifahi epik ənənədə aşığıların əsasən şerin yardımı ilə (gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməs, divani, bayatı, deyişmə) yoğurduqları əhvalatlar adi nağıl, o biriləri isə qara (böyük) nağıl sayılırdı. Qarabağ (geniş bağ), Qaradağ (böyük dağ), qarayel (güclü yel), qaramal (iri mal), qaraçəmən (geniş çəmən), Qaraca çoban (baş çoban), Qaracaoğlan (igid oğlan) ifadələrində olduğu kimi «*qara*» türk dilində həm də *iri, böyük, baş, güclü, nəhəng, geniş* sözlərinin yerində işlənirdi. «*Səni qara yel vursun*», yaxud «*qara yerə girəsən*» deyəndə qarğısın məna tutumunda da ölüm-itim arzulandığı üçün ilk yada düşən «qaralıq» olur, lakin burada da yelin gücündən, yerin böyüklüyündən, genişliyindən söz açılır.

Beləliklə, XX əsrin 40-cı illərindək Azərbaycan folkloruna aid bütün mənbələrdə nəsrə nəzmin çarpazlaşması yolu ilə aşığıların yaratdıqları epik əsərlər, hətta çoxqollu eposlar da «nağıl» adlanırdı. Məsələn, «Koroğlu»nun Paris nüsxəsinin sonunda oxuyuruq: «*Ko-*

¹ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filologiya tərcüməsi, izahlar və qeydlər prof. Rüstəm Əliyevindir. – Bakı, 1983, s. 51.

² Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. «Şərəfnamə»nin tərcüməsi, izahlar və qeydlər prof. Qəzənfər Əliyevindir. Bakı, 1983, s. 65.

³ «Namə» XI-XII yüzilliklərdə farsdilli nəsr əsərlərinin də adında işlənirdi. Məsələn, Gəncədə yaşayan Xosrov Əl-Ustadın «Munisnamə» əsərini misal göstərmək olar.

roğlu **nağlı** başa çatdı. Bu kitabın təsnifinə səbəb cənab Hacı Mirzə İsgəndər olmuşdur. Kitabın müənnifi Aşıq Sadiq adı ilə məşhur olan Sadiq bəy və onu qələmə alan Mirzə Əbdülvaab olmuşdur»¹ Başqa bir faktda - «Cəlali Məhəmməd və Tavat xanım» haqqında rəydə Ərtoğrul Cavid göstərir ki, «*Molla Cumaya aid nağıllar* içində bu ən maraqlısı, ən səmimi və ən mükəmməlidir. İstər temanın özündə, hadisələrin inkişafında, ifadə formalarında bir sərbəstlik, səmimilik vardır».² Deməli, nağıl dastanlaşdırılan çağlarda araşdırıcılar bir-birləri ilə həmrəy deyildilər. «Əsli və Kərəm»in arxivdə saxlanan əlyazmasındakı dəlillərdən də aydın görünür ki, çoxları məsələni prinsipallıqla irəli sürür, qeyri-şərtsiz «dastan»ı qəbul etdirməyə çalışırdı. Belə ki, toplayıcı Hüseyin İsgəndərovun Aşıq Əhməd Qafarovun dilindən yazıya aldığı epik əsəri xalq arasında işləndiyi şəkildə - «aşıqanə nağıl» adıyla təqdiminə M.H.Təhmasib qəti etirazını bildirərək nəşriyyatın rəhbərliyi qarşısında tələb qoyurdu ki, «*Kitabın üstündə gedən «Aşıqanə nağıl» sözü bir termin olaraq düzgün verilməmişdir. Aşıqanə nağıl qara nağılların bir növünün adıdır. «Əsli və Kərəm» kimi materiallar Azərbaycan folklorunda dastan adlanır*».³ Lakin onun sərt mövqeyinə baxmayaraq «Əmrəh», «Qandal Nağı», «Sayyad bəy və Sayalı xanım» kimi əsərlər (həmin dövrə aid əksər əlyazmalar arxivlərdə qorunub saxlanılır) mənbələrdə nağıl adıyla verilir. Və M.H.Təhmasibin iradlarından (kitabın redaktoru Cahanbaxş əksəriyyəti ilə razılaşmamışdır) hiss olunur ki, XX yüzilliyin 30-cü illərində elm adamlarının təşəbbüsü ilə «dastan» terminini folklor aləmində və xalq sənətkarları arasında təsdiqlətmək uğrunda ciddi mübarizə aparılmışdır. Doğrudur, M.H.Təhmasib kimi böyük alim öz qənaətlərini əsaslandırmaq barədə düşünməmiş, tənqidi mülahizələri ilə öz özünü inkar etdiyinin belə fərqinə varmamışdır. O, qara nağılı dəlillərlə inkar etməmiş, eləcə də olmayanı mövcudluq tək qələmə verib «aşıqanə nağıl»ı qara nağılın bir növü tək «təsdiqləmişdir». Sual doğur: qara nağıl termini işləndiyi halda bəs hansı əsərlərə nağıl deyirdilər? Eləcə də sonrakı araşdırmalarda aşıqanə nağılların varlığından nə M.H.Təhmasib, nə də digər nağılşünas tədqiqatçılar bəhs

¹ Koroğlu. Paris nüsxəsi. – Bakı, 1997, s. 198.

² Azərbaycan Respublikası EA Arxitektura və Memarlıq İnstitutunun arxivi, Bakı – 1938, iş № 87

³ Azərbaycan Respublikası EA Arxitektura və Memarlıq İnstitutunun arxivi, Bakı – 1938, iş № 80.

açmışlar, onun rəhbərliyi ilə çapdan çıxan nağıl toplularında (beşcildlik «Azərbaycan nağılları» kitablarında) da «aşıqanə nağıl» başlıqlı bölmələrlə rastlaşmırıq.

On doqquzuncu yüzilliyin qırxıncı illərində nağıl kimi yazıya alınan «Koroğlu» eposunun Paris nüsxəsi¹ məclislərə² bölünür (sayı on üçdür). Məclislərin bir neçəsi eposun müasir variantlarındakı qollarla səsleşir. Lakin qolların hər biri müstəqil süjetə malik olduğu halda bəzi məclislərdə hadisələr tamamlanmır, yarımçıq qalan yerdən yenisi davam edir. Çoxqollu qəhrəmanlıq eposlarından fərqli olaraq məhəbbət dastanları ustadnamələrlə başlanıb duvaqqapma ilə tamamlanır. Məclislər və qollar isə adi təsvirlərlə açılıb qapanır.

Struktur cəhətdən qəhrəmanlıq eposları ilə eşq dastanları arasında ciddi fərq nəzərə çarpdığı kimi onlar məzmun baxımından da birbirindən tamamilə seçilir. Qəhrəmanlıq eposlarında döyüş meydanlarında qılıncın («Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu»), tufəngin («Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm», «Qatır Məmməd») oynadığı rolu məhəbbət dastanlarında («Qurbani», «Abbas və Gülgez», «Aşıq Qərib və Şahsənəm», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhrə», «Sayyad və Sayalı») saz və söz yerinə yetirir. Birincilərdə dramatik gərginlik, toqquşmalar güc, zor vasitəsi ilə aradan qalxdığı halda, ikincilərdə şər ağıl, sədaqət, haqqa tapınma və sevgi qarşısında təslim vəziyyətinə gətirilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da nəzm parçaları *soy*, «Koroğlu»nun Paris nüsxəsində isə *türkü* adlanır. Məs.:

«Koroğlu yeddi yüz dəlini bir yerə yığıb türki ilə onlara üz tutub dedi:

*Səfər oldu Kürdüstana,
Bizim ilə eöçən oldu.
Namərd girməsin meydana,
Ər badəsin içən oldu.*

*Qurbanam mərdin boyuna,
Lən'ət namərdin soyuna,*

¹ Paris Milli kitabxanasında saxlanılan, 1842-ci il London nəşrində ingilis dilinə tərcümə zamanı A.Xodzkonun əsaslandığı türk və farsca orijinal mətn nəzərdə tutulur.

² Maraqlıdır ki, «Koroğlu»nun Paris nüsxəsinin London nəşrindən on üç-on dörd il keçəndən sonra Şərqdə doğulan ilk dram əsərlərinin də pərdələri M.F.Axundov tərəfindən «məclis» adlandırılmışdır.

*Əcəl kəfənin boyuna
Öz əliylə biçən gəlsin...».¹*

Keçən əsrin iyirminci illərində yazıya alınan Molla Cuma və başqa aşıqlara aid «nağıl»larda isə formasına görə ayrılan hər şerə bir-birindən fərqlənən adlar verilir: *öyüdləmə, dübeyt, qafiyə, iki cür qafiyə, üç cür qafiyə, şikəstə, turabi şikəstə, divani, divani şikəstə, qıfılband, qoşayarpaq, varsağı, Koroğlu. duvaqqapma* və s.

«Dastan»laşmadan sonra həmin şer adlarının da bəziləri dəyişdirilib *ustadnamə, gəraylı, qoşma, deyişmə* şəklinə salınmışdır. Bizcə, birinci terminlərdə sənət sinkretikliyi şer və melodiyanın sintezini yaratmışdır ki, bu, sazla oxunan mahnıların havasının və şer şəklinin eyni şəkildə adlandırılması kimi nəzərə çarpmışdır. Doğrudan da ilkin terminlərdə saz havası - melodiya söz tərəfi – şer şəkli ilə tam uyğunlaşdırılır. Məlumdur ki, dübeyti, qafiyə, şikəstə, turabi şikəstə, divani şikəstə, Koroğlu, duvaqqapma şer şəkli olmaqla yanaşı, həm də saz havalarına verilən adlardır. Və həmin şer şəkillərinin əksəriyyəti xalq poeziyasına söykənən yazılı ədəbiyyatın özünü təsdiqləməsindən sonra meydana gəlmiş, hər ikisi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və bağlılıqda inkişaf etmiş, ona görə də bir çox şer şəkilləri (**müxəmməs, bayatı, divani, qoşma, gəraylı, təcnis və s.**) müştərək işlənmişdir.

Folklor və tarixilik məsələsinə birmənalı şəkildə yanaşmaq olmaz. Bəzən xalq yaradıcılığına, xüsusilə eposlara tarixdə baş verənlərin xronikası kimi yanaşanlar tapılır. Lakin folklor fəvqəltəbii obrazlarla, miflərlə də «tarixə yol yoldaşlığı» etsə də, çox nadir hallarda tarixi mövzuların açıq şəkildə əksinə rast gəlirik.

¹ Koroğlu. Paris nüsxəsi. – Bakı, Elm, 1997, s. 18.

II

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MİFOLOGİYASI VƏ QLOBALLAŞMA

Milyon il əvvəllər - hələ mədəniyyətin və təkamülün göstəriciləri nəzərə çarpmayan çağlarda insanların dünya, həyat, zaman, məkan və kəmiyyətlə bağlı görüşlərinin əsasını primitiv təbiət obrazları təşkil etmiş, ilkin bədii yaradıcılıq forması kimi mifologiyanın bəzi ünsürləri meydana gəlmiş və ulu əcdad varlıqların necə yaranması barədə sorğuya cavab axtarmışdır. Din, elm, incəsənət, ədəbiyyat və fəlsəfi düşüncənin tarixi köklərində duran miflərin arxaik rituallarla sintezi bayram və şənlikləri, davranış və münasibətləri, adətləri nizamlamışdır. Gecə və Gündüz, Günəş və Ay, Göy və Yer, Su və Odun mifologiyada izləri – simvollaşmış obrazları bütün zamanlarda inkişafın özülündə durmuş, ən çətin anlarda insanın ümid, inam yeri, təsəllisi, yardımçısına çevrilmişdir. Bəs mifik obrazlar necə yaranıb ilkin təsəvvürlərdə özünə geniş yer almışdır? Miflərin insan ağılından kənarında, yaxud kortəbii şəkildə doğulması ilə yanaşı başqa qənaətlər də irəli sürülür. Ehtimal olunur ki, planetimizdə məlum sivilizasiyadan çox-çox əvvəllər özgə həyat və mədəniyyətlər var imiş. Yer kürəsində baş verən qlobal qəza (tufan, buzlaşma, asteroidlə toqquşma, yerdəyişmə) nəticəsində tamam silinsə və maddi dəlillər itib-batsa da, izləri telepatik yolla mifik obrazlar halında yeni doğulan şüurlu varlığın beyninə, yaxud dünyanı, kainatı idarə edən qüvvə, xüsusi enerji vasitəsi ilə hazır şəkildə insanın yaddaşına ötürülmüşdür. «Mifləri özgə planetlilər gətirib ulu əcdada vermişlər» – fərziyəsi də irəli sürülür. Lakin bəşər oğlunun mədəni inkişafının təbii axarına nəzər salanda görürük ki, dünyanın dərkinə doğru çox uzun, yorucu yol gedilmiş və təbiət hadisələrinin qərribə şəkildə obrazlaşdırılaraq anlaşılmasının, daha doğrusu, mənəvi mədəniyyətin ilkin qaynaqlarının yaranmasının öz amilləri olmuşdur.

Təsəvvürə gətirək ki, bir şəxs meşənin dərinliklərində azıb uzun müddət kimsəsiz yerdə, cəmiyyətdən uzaqda yaşayır, yaxud bir adaya düşüb tək-tənha ömür sürmək məcburiyyətində qalır. Müasir sivilizasiyanın əlamətlərindən onun yanında heç nə yoxdur. Paltarını da Adəm, Həvva kimi əncir yarpaqlarından düzəldib, ya da Robinzon Kruzonun yolu ilə gedib. Təbiətlə təkbətək qalıb zaman hissini itirdikdə ona nə yardım edir? Işıqlı göy, günəş, qaranlıqda işaran ulduzlar və ay. Təbiət hadisələrinin eyni qaydada təkrarlanması –

gecənin gündüzlə əvəzlənməsi, fəsilərin dəyişməsi, ətrafdakı varlıqların yaranıb yoxa çıxması, başqalaşması ilk baxışda onda elə təsəvvür oyadacaq ki, bütün bunlar hansısa qüvvənin iradəsi ilə qanunauyğun halda yerinə yetirilir, təbiətin özündə bir ritm, ahəng, canlılıq var. Və «möcüzələr»in göydən, günəşdən, ulduzlardan asılılığını zənn edəcək. Çünki ən vahiməli, sıxıntılı çağlarında onların himayəsini, yaxınlığını duyacaq. Dərd-sərini ulduzlara danışacaq, ümidlərini onlara bağlayacaq. Ona görə ki, onun yanında başqa həmsöhbəti yoxdur. Göydəki işartılar, yerdəki ağaclar, heyvanlar və quşlarla da tezliklə «dil tapacaq». Əgər adada günəş, ay və ulduzlar yoxa çıxsın, o adamın bağı çatlayar, elə bilər ki, dünyanın axırındır... Qədim çağlarda da belə olmuşdur. Zamanın və məkanın müəyyənləşməsində ulu əcdadın köməyinə çatan ilk vasitə göydəki işartılar idi. Ulu əcdad gündüzlər ov ovlamış, qaranlıq düşəndə isə bir mağaraya çəkilib dincəlmişdir. Yazda əkmış, payızda məhsul toplamışdır. Vaxtın işıqlı hissəsində başı işə-gücə qarışmış, qaranlıqda isə imkan tapıb həyat, tale, dünya haqqında düşüncələrə dalmışdır. Günün bir yarısı zəhmətlə, o biri yarısı götür-qoy etməklə keçmişdir. Mirça Eliada¹ göstərir ki, biz tarixə bağlandığımız kimi arxaik cəmiyyətin insanı da daim kainatla və kosmik ritmlə nəfəs alırdı. Lakin bu o demək deyil ki, birincidə ikincinin əlamətləri özünə yer tapmır, eləcə də əksinə. Doğrudur, arxaik cəmiyyətdə də «tarixin hansısa forması» nəzərə çarpır, ancaq **Kosmos=Təbiət=İlahilik** üstünlüyünü əldən vermir. Eyni zamanda müasir cəmiyyət tarixi hadisələr zəncirini yüksək dəyərləndirir, ancaq baş vermişlərin mahiyyətinin açılmasında arxaik dərkini olduğunu da inkar etmir.

Hər bir normal adam işdən evə dönəndən sonra çox hallarda televizora baxır, yaxud mətbuatla tanış olur ki, dünya barədə təzə informasiya toplansın. Kitab-yazı yaranmamışdan qabaq isə insanlar gündüzlər qazandıqlarını, aldıkları təəssüratları gecələr ulduzlarla bölüşürdülər. O səbəbə ki, ulduzlu göy həmişə mövcud idi. Zülmət gecədə kainatın dərinliklərində sayrışan ulduzlar hərəkətləri – yerlərini dəyişmələri, yaranıb itmələri, işıqlarının azalıb-çoxalmaları ilə sanki yerdəki həyatın təkrarını göstərmiş və insanların gələcək fəaliyyətini nizamlamışlar. Platon təsadüfi deməyib ki, «Əgər biz göyü, günəşi və ulduzları heç vaxt görməsəydik, dünyanın təbiəti barədə bir söz belə deyə bilməzdik. Elə ki, gecə ilə gündüzü, ayların bir-birini əvəz et-

¹Мирча Элиаде. Аспекты Мифа. (Первые публикации в России), М., Инвест-ППИ, 1995, с. 208.

məklə dövrləşməsinə, günlərin bərabərliyini anladıq, günəşin eyni qaydada çıxıb-batmasına baxdıq, gözlərimiz önündə *saylar* canlandı, *zaman* anlayışını dərk etdik və dünyanı öyrənməyə kökləndik».¹

Bütün bunlar onu göstərir ki, qədimlərdə elm, incəsənət və din sintez şəklində idi. Onlar inkişafın müəyyən mərhələsində bir-birindən ayrılmışdır. Hər üçünün vahid kökü var ki, bunu müasir elm mif, yaxud mifologiya adlandırır. Dünyanın ilkin təsəvvürlər toplusu sayılan mifologiya elə bir müdriklik zirvəsidir ki, əhəmiyyətini, dəyərini, heç vaxt itirməyəcək. Çünki mifologiyanın tipik obrazları – arxetiplər insanı zamanın çox dərin qatlarına aparır, orada bütün maddi və mənəvi yaranışların rüseymlərini tapmaq mümkündür.

Dünyanın tam modeli ilk dəfə mifologiyada əks etdirilmişdir. Bütün millətlərin vahid dünya evinin sakinləri kimi düşünüüb bir mərkəzdən idarə olunması ideyası da birinci olaraq ən əski təsəvvürlərdə özünə yer tapmışdır. Ulu əcdadın düşüncəsində canlı-cansız bütün varlıqlar Göylə Yerin izdivacından törəmişdir. Kainatdakı iri cisimlərdən tutmuş torpaq üzərindəki ən kiçik həşəratlaradək – hər birinin mənşəyi bir nöqtədə birləşir. Və elə bir varlıq yoxdur ki, onun mifoloji sistemlərdə öz yeri, fərqli cəhəti, xüsusi funksiyası göstərilməsin. Canlı-cansız – hər şey yaranıb fəaliyyət dövrünü keçdikdən sonra kökünə dönür. Ümumiyyətlə, dünya ölkələrinin inteqrasiyası, müxtəlif xalqların siyasi-iqtisadi amillərə görə bir məkanda birləşmək meyillərinin başlanğıcı müxtəlif çağlarla əlaqələndirilsə də, XV yüzillikdən aşağı adlandırılmır və əksəriyyət XX əsrdə kapitalizmin sürətlə inkişafını, bazar iqtisadiyyatının durmadan genişlənməsini **qloballaşmanın**² əsas təkanverici amili sayır. Göründüyü kimi, qloballaşmanın gerçəkləşməsi son dövrlərdə baş versə də, ideya şəklində meydana gəlməsi tarixi çox qədimdir, kökü ilkin mifoloji görüşlərə dək uzanıb çox dərin qatlara gedir.

Tədqiqatçılar qloballaşmanı Yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi kimi qəbul edir və «bəşəriyyətin sosial-mədəni, iqtisadi, siyasi və digər əlaqələrinin, qarşılıqlı təsirlər və

¹Разум сердца. Мир нравственности в высказываниях и афоризмах. Составители: кан. философских наук В.Н. Наиров и Г.П. Сидоров. – М., Издательство политической литературы, 1989, с. 273.

²Azərbaycanda qloballaşma barədə ilk sanballı tədqiqat əsərlərinin müəllifi fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Ağayar Şükürovdur**.

münasibətlərinin vahid sistemə daxil olmasını»¹ irəli sürürlər. Əgər müasir dövrdə dünyadakı varlıqların, xüsusilə insanların fərdilikdən kollektivləşməyə, kütləviləşməyə, millilikdən beynəlmilləşməyə doğru qloballaşması iqtisadi amillər əsasında gerçəkləşirsə, ilkin mifoloji təsəvvürlərdə ibtidai formada irəli sürülən strukturlarda *məsələ yuxarıdan aşağıya prinsipi* ilə təsvir edilirdi. Başqa sözlə, *qlobal hədisə və cisimlər parçalanmağa, ayrılmağa, xırdalanmağa başlayırdı*. Bir əski türk eposunda göstərilir ki, oğuzlar altı varlıqdan (lap başlanğıcda iki istiqamətdə bütövdən törəyən) formalaşmışlar. Belə ki, Oğuz Yaradıcının funksiyasını yerinə yetirərkən birinci halda göy rəngli ay işığında yerə enən qızla izdivacda olur, Gün, Ay, Ulduz dünyaya gəlir. O, ikinci dəfə taleyini dünya suyunun ortasındakı dünya ağacında oturan gözəllə bağlayır və Göy, Dağ, Dəniz yaranır. İnsan toplumları – türk soyları məhz bu altı təbiət varlıqlarından (gün, ay, ulduz, göy, dağ və dəniz) törəyib Yer üzünə yayılır, böyük ərazilərdə məskunlaşır. Yaxud yunanlara saklardan keçdiyi ehtimal olunan Prometey mifində odun bəşər oğluna hədiyyə edilməsi ilə çox mühüm qlobal məsələlərin əsası qoyulur. İlk növbədə sivilizasiyalı cəmiyyətlərin yaranmasına münbit şərait yaranır. Soyuq, daş mağaralar daimi yurd-yuva, ocaqlarla əvəzlənir. Mədəniyyət ünsürləri, ictimai münasibətlər, tayfalararası əlaqələr inkişafın başlanğıcından xəbər verir. A.Berdsonun 1932-ci ildə mənbəyini – tarixi köklərini din və əxlaqla bağladığı «*açıq cəmiyyət*» ideyası da ilk olaraq mifik görüşlərdə özünə yer almışdır Oğuzun haqqa, ədalətə əsaslanan xaqanlığında qapalı, total idarəçilikdən əsər-ələmət nəzərə çarpmır. Hər şey aqlın köməyi ilə həyata keçirilir, güc, zorakılıq, hiylə ancaq şərə qarşı tətbiq edilir. Mifoloji görüşlərdə qlobal dünya dövləti yaratmaq ideyasını ilk həyata keçirən şəxs Oğuzdur. Dahi Nizami Gəncəvi isə «İskəndərnamə» əsərində məhz Şərqi və Qərbi birləşdirib tarixdə birinci gerçək dünya imperiyası yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürən makedoniyalı İskəndərin obrazını yaratmış və ilk növbədə türk mifoloji təfəkkürünün ən möhtəşəm abidəsindən - «Oğuz kağan» dastanından gen-bol faydalanmışdır. Bu gün beynəlxalq terrorizm əleyhinə mübarizə qlobal problemlərdən biri kimi gündəmə çıxarılır, onu aradan qaldırmaq üçün bütün vasitələrə əl atılması məqbul sayılır. Qəribədir ki, Kıl-Barakların mənfur əməllərindən bezən Oğuzun gördüyü tədbirlər də vəhşiliyə, barbarlığa son qoymağa yönəlmişdi.

¹Şükürov Ağayar. Fəlsəfə və qloballaşma. İkinci nəşri. «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2002, s. 295.

Və Nizami son poemasında «*azad və xoşbəxt cəmiyyət*» ideyası ortaya atır. Bu, indiyədək tədqiqatçılar tərəfindən intibah şairinin utopiyası kimi xarakterizə edilirdi. Lakin bir cəhət unudulurdu ki, şairin bütün əsərlərindən qırmızı xətlə keçən atəşpərəstlik məsələləri həmin təsvirin də əsasında durur. «**Avesta**»dakı «*Yim haqqında mif*» mətnində xeyir tanrısı Ahur-Məzd peyğəmbər Zaratuştra «qızıl dövr»də yaranan bərəkətli dünya ölkəsindən danışaraq deyir ki:

«4. *Onda, ey Zaratuştr, mən – Ahur-Məzd ona dedim:*

–*Əgər sən mənim yolumda İnamı öyrənib qorumaqdan imtina edirsənsə, ey Yim, dünyanı genişləndir, yer üzünün gözətçisi, qoruyucusu və öyrədicisi ol. (Mənim yaratdıqlarımı inkişaf etdir, onların qayğısına qal, müdafiəçisi və qoruyucusuna çevril).*

5. *Bu sözümə həmin gözəl Yim cavab verdi, ey Zaratuştr:*

–*Mən sənin üçün yaratdığın dünyanı genişləndirərəm. Yer üzünün qoruyucusu, xilaskarı, öyrədicisi olaram. Mənim hökmranlığında soyuq küləklər, bürkü, bərk istilər, xəstəliklər və ölüm olmaz...»¹*

Yimin dünya hökmranlığında əmin-amanlıq, haqq-ədalət hökm sürür, bolluq-bərəkət o qədər artıb çoxalır ki, hamı firavan yaşayır, paxıllığa, hərisliyə ehtiyac duyulmur. Doğruluq, düzlük hamının əməlinə çevrilib. İnsanlar həmişə cavan qalır və dərd-sərdən uzaqdırlar. Pis işlər, oğurluq, qətl, qarət barədə heç kəsdə təsəvvür yoxdur. Nizaminin «utopiya»sının əsasında məhz «Avesta»dan alınan bu motiv durur. Maraqlıdır ki, şair atəşpərəstlərin müqəddəs kitabında olduğu şəkildə yaxşı və pis ölkələri qoşalaşdıraraq yanaşı təsvir edir. «İqbalnamə»nin «*İskəndərin şimala çatması və Yəcuc səddini tikməsi*» fəslində əvvəl şərin təmsilçiləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Şair göstərir ki:

*«Bu dağın dalında, bu daşlıqda
Dəniz kimi geniş bir çöl görürsən,
O çöldə Yəcuc adlı bir xalq
Bizim kimi insandan doğulmuşdur, lakin divə bənzəyir,*

¹ Mətn aşağıdakı kitablar əsasında ruscadan çevrilmişdir: *Авеста: Избранные гимны; Из Видевдата /Пер. с авест. И.Стеблин-Каменского. М., 1993. С. 176-180, 196-197; Залеман К.Г. Очерк древнеперсидской литературы // Всеобщая история литературы / Под ред. В.Ф. Корша. Т. 1. Ч. 1. СПб., 1880. С. 179-180; Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. Изд. 2-е, дополн. / Сост. И.М. Стеблин-Каменский; Отв. ред. А.Л. Грюнберг. М., 1988. С. 84—85.*

*Şirlər kimi ürəkləri daş, caynaqları almazdır,
Bəd təbiətli qurdlar kimi rəngləri tutqundur,
Tükləri başlarından ayaqlarına tökülür,
Üzlərində burundan bir nişan görünmür.
Ucalıqda əl boydadırlar, lakin dünyanı yeyərlər,
Heç birisinin isti və soyuqdan qorxusu yoxdur...
Onlarda bir nəfər də allahı tanıyan görməzsən...
O qəbilədən bir canlı olsə,
O çöl və dağda onu da yeyərlər...»¹*

Bu epizodların türkün yaratdığı qədim «Oğuz kağan» dastanında rastlaşdığımız Kıl-Baraklar haqqındakı təsvirlərlə üst-üstə düşməsi təsadüfi deyil. Nizami əsərlərini yaradanda ilk növbədə mənsub olduğu soyun şifahi və yazılı epik ənənəsinə üz tuturdu. Lakin Yəcucların ölkəsinin əksini təşkil edən diyarı birinciyə qarşı qoyması sübut edir ki, dahi şair ulu babaları midiyalılardan yaratdığı «**Avesta**» motivlərinə də yaxşı bələd idi. Orada məsələlərin daha qlobal şəkildə meydana atıldığını anlayıb müasirlərinə tövsiyə edirdi ki, *azad və xoşbəxt cəmiyyət yaratmaq üçün bütün xalqlar türkün ədalət bayrağı altında birləşməlidir*.

Nizami öz müasirlərinə Yimin (Cəmşidin) idarəçiliyini bir qədər yeniləşdirərək, təkmilləşdirərək aşağıdakı formada təqdim edir:

*«Əyrilik pərdəsində bizim işimiz yoxdur,
Doğruluqdan başqa heç bir şey bilmirik.
Dünyada əyrilik qapısını bağlamışıq.
Dünyadan bu cür doğruluqla xilas olmuşuq...
Allahdan olan hər şeyi qəbul edirik...
Biz öz mallarımızın hamısını bərabər bölürük.
Biz hamımızı bərabər sayırıq...
Nə şəhərdə gözətçi, nə də məhəllədə qarovul qoyuruq...
Evlərin qapısında nə qıfıl, nə bəndəmiş var,
Mal-qaramızı güdən də yoxdur...
Heç kəsi pis yola dəvət etmirik,
Fitnə axtarmırıq, qan tökmürük...»²*

¹Nizami Gəncəvi. İskəngərnamə. İqbalnamə. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur. – Bakı, Elm, 1983, s. 578-579.

²Nizami Gəncəvi. İskəngərnamə. İqbalnamə. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur. – Bakı, Elm, 1983, s. 584-585.

Atəşpərəstlərə görə, düzlük Ahur-Məzdin sifətidir ki, insana keçən ən gözəl keyfiyyətdir. «Avesta»da göstərilir ki, yalan danışmaq böyük günahdır. Qədim Midiyada ən ağır cəzanı yalançılara verirdilər. Əksər tədqiqatçılar da təsdiqləyirlər ki, dünyanı qəzalardan yalnız Nizamının təsvir etdiyi şəkildəki qloballaşma xilas edə bilər. Şair öz müasirlərinə bildirirdi ki:

- ◆ bütün münasibət və əlaqələri məhəbbət, eşq əsasında qurmaq;
- ◆ bərabərlişmənin mayasında mənəvi dəyərləri əsas götürmək;
- ◆ var-dövlət hesabına təbəqələşmədən uzaq qaçmaq;
- ◆ etika, əxlaq normalarında ancaq humanizmə söykənmək;
- ◆ yeni ailənin ocağını qalayanda alqı-satqı prinsipindən əl çəkmək;

- ◆ beynəlmilləşmədə milli amilləri inkar etməmək və
- ◆ idarəçilik işinə kamilləşməklə girişmək lazımdır.

Qloballaşmanın əsas məsələlərindən biri də **dünyanın klassik modelinin şərhidir**. Maraqlıdır ki, bu problemlə bağlı ən uğurlu fikirlər əski mədəniyyətlərdəki mifik dünya modellərinə əsaslanaraq irəli sürülmüşdür. Məsələn, «*Qızıl milyard*» nəzəriyyəsinə görə, ekoloji tələ işə düşməmişdən qabaq bolluq timsalı olan postindustrial cəmiyyətlər mövcud imiş:

Atəşpərəst midiyalıların, eləcə də hind və yunanların mifoloji görüşlərinə diqqət yetirəndə aydınlaşır ki, lap başlanğıcda dünyanın «**qızıl dövrü**» olmuşdur. «Avesta»da cəmiyyətin yaranıb inkişaf etməsinin üç əsas (əslində dörd) dövrü göstərilir:

a) Xeyirin hökranlığı ilə yalnız işığın, istinin, Günəşin, həmişə gündüzün mövcud olduğu **qızıl dövr** - birincidir;

b) gecənin, zülmətin göy üzünü bürüməsi, soyuqların düşməsi, sərt küləklərin əsməsi, quraqlıq və aclığın başlaması, ölüm hadisələrinin baş verməsi ilə **Xeyirlə Şərin daim mübarizəsi dövrü** başlanır ki, peyğəmbər Zaratuştər da həmin çağlarda yaşayıb vuruşmuşdur, bu, ikincidir;

v) **Xeyir Şər üzərində qələbə çalandan sonra** yenidən təbiət xoşhallaşacaq, ölüm yer üzündən silinəcək, insanlar pis əməllərlə məşğul olmayacaq, düzlüyü sevcək, yalan danışmayacaqlar, bu dövr üçüncüdür.

Göründüyü kimi, ilkin çağların **vaxt və zaman bölgüsü** məhdud dairədə qırılmaz, dünyanın dağılıb təzədən qurulması şəklində deyil, eyni dünya çevrəsi daxilində ardıcılıqla, lakin çox böyük mərhələlərlə – yaxşılıqdan pisliliyə və təzədən yaxşılığa doğru enib-qalxmaqla

təsəvvürə gətirilir.

Qədim inkişaf etmiş mədəniyyətlərin bəzilərində zaman bölgüsü eyniköklü təsəvvürlərə söykənir. Məsələn, hindlilərdə də zaman üç mərhələdən ibarətdir:

- a) çiçəklənmə və uğurlarla müşayiət olunan qızıl dövr,
- b) hər şeyin xarablaşmağa başladığı dövr və
- v) məhv olma dövrü.

Lakin «Avesta»da hindlilərin inamından fərqli olaraq zaman sonsuz göstərilir:

- varlıqların meydana gəlmə mərhələsi,
- ancaq işığın, uğurun, bolluğun, xeyirin mövcudluğunu şərtləndirən mərhələ (qızıl dövr),
- Şərin hökmranlığı ələ almasıyla fəlakətlərin, müharibələrin başladığı mərhələ (mübarizələr dövrü) və
- Xeyirin Şər üzərində qələbəindən sonrakı əmin-amanlıq mərhələsi (ilkin zamana qayıdış).

Bir məsələ də diqqəti cəlb edir ki, böyük və kiçik zaman bölgülərinin hamısında **insan və onun taleyi** ön planda durur.

Zoroastrizm təliminə görə, kainatın mövcudluğu iki əks qüvvənin - xeyirlə şərin (Ahur-Məzdlə Anqro-Maynyunun) daim qarşıdurması əsasında müəyyənləşir. Bu səbəbdən gecə gündüzlə, soyuq isti ilə, həyat ölümlə əvəzlənir. Dünyanın yaranması, inkişaf mərhələləri çox böyük zamanla müşayiət olunur. Bu, on iki min ilə bərabərdir. İ.Braginski və A.O.Makovelskidən¹ (onlar yuxarıda verdiyimiz kimi zamanı üç dövrə ayırırlar) fərqli olaraq V.V. Yevsyukov yazır ki, «On iki min illik dövr özü də atəşpərəstlikdə hərəsi üç min illik olan dörd mərhələyə bölünür».² Həmin mərhələlər aşağıdakı şəkildə xarakterizə edilir:

Birinci mərhələdə, Azərbaycan atalar sözündə deyildiyi kimi, «Xeyir Şərlə qardaşdır», hər ikisi qonşuluqda – yəüstü və yeraltı dünyalarda bir-biriylə əlaqə yaratmadan mehriban yaşayır;

İkincidə, heç kim və heç nə arasında fərq qoymadan Xeyir işıqlı dünyada hökmranlıq edir;

Üçüncüdə, Anqro-Maynyu hakimiyyəti ələ keçirir və dünyanı öz xeyrinə dəyişdirməyə çalışır;

Dördüncüdə, Xeyirlə Şər qüvvələr arasında həlledici müharibə baş verir, birincinin qələbəsi ilə nəticələnir. Yenidən dünyada əmin-

¹ Маковельский А.О. Авеста. - Баку, Азернешр, 1960, с. 121.

² Евсюков В.В. Мифы о мироздании. – М., Мысль, 1990, с. 119.

amanlıq bərpa olunur. İşıq göydən qaranlığı qovur, Günəşin meydanı genişlənir.

Prinsipcə, bu təsnifatla əvvəlkilər arasında elə də böyük fərq nəzərə çarpmır. Sadəcə olaraq Ahur-Məzdin yer üzündə və Anqro-Maynyunun yer altında bir-birilərindən xəbərsiz öz təbiətlərinə uyğun varlıqlar yaratmaqla məşğul olduqları üç min ildə qarşılıqlılaşma baş vermir. Hər iki məkanda dinclik hökm sürür, lakin gələcək müharibələr, toqquşmalar üçün zəmin hazırlanır.

Atəşpərəstlik görüşlərində cüt rəqəmlərin – «iki» (xeyir-şər) və «dörd»ün (su, od, torpaq, hava – ikisi xeyirdir, ikisi şər) təklərlə – «bir», «üç»lə müqayisədə üstünlüyünü nəzərə alsaq, V.V.Yevsyukov haqlıdır. Çünki dualizmə əsaslanan görüşdə mühüm məsələ - dünyanın tam yaşı heç vaxt tək sayla müəyyənləşə bilməzdi. Atəşpərəstlikdə dörd mərhələyə bölünən zamanın ikisi Xeyirin, ikisi isə Şərin üstünlüyü ilə başa çatmalıdır.

Yunan mifologiyasına əsaslanan qlobal zaman bölgüsünə isə ilk dəfə Hesiodun (b. e. ə. VIII-VII əsrlər) əsərində rast gəlirik. O, tam zamanı bir-birini əvəzləyən (atəşpərəstlərdə olduğu kimi) dörd böyük kosmik dövrə ayırır: dünyanın

1. **«Qızıl dövrü»ndə** insanların həyatı xoşbəxt və bütün qayğılardan kənar idi. Hamı bir-birinə «can» - deyib, «can» - eşidirdi. Ürəklərdə tanrılara böyük sevgi vardı.

2. **«Gümüş dövrü»ndə** – insanlar xarablaşır və tanrılar üçün qurban kəsməkdən boyun qaçırırlar. Ona görə də Zevsin qəzəbinə düşər olub qırılırlar.

3. **«Mis dövrü»ndə** vəziyyət bir qədər də pisləşir – sağ qalanlar arasında paxıllıq, nifrət artıb çoxalır, oğurluq, talan və müharibələr başlanır. İnsanlar bir-birinə qarşı düşmən kəsilir, nəticədə öz-özlərini qırıb qurtarırlar.

4. **«Dəmir dövrü»** - sonuncu və ən acınacaqlısıdır. Hər yerdə satqınlıq, əxlaqsızlıq baş alıb gedir. İnsanlar tanrılara qarşı, tanrılar insanlara qarşı çıxırlar. Hamı yaxınına belə kələk gəlir. Bəşər övladları bir-birinin qanını içməkdən ləzzət alırlar. Bu hal dünyanı məhvə doğru aparır.

Zamanın bütövlükdə böyük mərhələlərə bölünməsinin iki mədəniyyətə - Qərb və Şərqə aid ən xarakterik təsnifatları (atəşpərəstlik, hind və yunan) nəzərdən keçirdikdə birincinin (atəşpərəstlərin) daha mükəmməlliyi göz qabağındadır. Çünki «Avesta»ya görə, həyat daim iki halın mübarizəsi ilə davam edir. İnkişaf bir nöqtədə dondurulub təzədən başlanır.

Sakral zamanla empirik zamanın bir-biri ilə əlaqə və bağlılığından danışan Mirça Eliada da zaman məsələsində üç aspektin olduğunu göstərir:

a) gerçək həyatda nə özünə yer alırsa, hamısının mifik zamanda prototipi olur;

b) empirik zamanda meydana olanlar ilkin yaranışların nümunəsi əsasında yaranır;

v) tərəqqi dağıntıların içərisindən keçir – təzədən xaosa qayıdılır ki, sonra ondan yeni yaranışlar törəsin»¹.

Müasir qloballaşmada xaosun, dünya qəzasının, qlobal bohranların (ekoloji, sosial-mədəni, iqtisadi, sürətlə əhali artımı və s.) qarşısının alınması yolları işlənib hazırlanır. Dünyanı ekoloji böhrandan, beynəlxalq terrordan qurtarmaq üçün beynəlmilləşməyə geniş meydan açılır. Tərəqqini dağıntıların içərisindən keçirməklə deyil, mənəvi amillərin əsasında formalaşdırmağın mümkünlüyü irəli sürülür. Lakin müasir **qlobal dünyanın bazar modelindən** yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Çox hallarda bir əldə cəmləşdiyindən kapital maddi amillərlə yanaşı mənəvi dəyərləri də inkişafına nəzarət edir.

Dünyanı kapital (var-dövlət, sərvət) xilas edə bilərmə? – sualına mifik görüşlərdə birmənalı cavab tapmaq olar: qızıl-cəvahiratla saraylar, şəhərlər, ölkələr alınsa da, əsil səadəti əldə etmək mümkün deyil.

Tədqiqatçılar göstərir ki, «qloballaşmada olan dünya rəqabət modelindən çox **oliqopol** modelə (bir qrup kapitalist firmasının ağalığını nəzərdə tutan modelə) tərəf meyl edir. Siyasi münasibətlər sahəsində də oliqopol tendensiya müşahidə olunur. Burada da əsas prinsip rəqabət aparan, demokratik və plüryalist proseduru imtiyazlı ölkələrin məkanı ilə məhdudlaşdırmaq meylinin güclü olmasıdır. Yerdə qalanlara qarşı isə müasirlikdən barbar arxaikliyə aparan praktika tətbiq olunur. Hazırkı qloballaşmanın dishormoniyası dünyaquruculuğu qərarlarını verməyə qabil olan məsuliyyətli iştirakçıların sayının artırılması əvəzinə, onun məhdudlaşdırılması tendensiyasını doğrulmuşdur. Nəticədə **«ikinci növbə»**, «ikinci dünya» adamları günahkar hesab olunur. Onlar da öz növbəsində «üçüncü ölkə» nümayəndələri sıralarına itələnilib daxil edilir»². Ölkə və insan qruplarına bu cür ikili münasibətin də bünövrəsi qədim mifoloji model və

¹Мирча Элиаде. Аспекты мифа. (Первые публикации в России), М., Инвест-ППП, 1995, с. 209.

²Şükürov Ağayar. Fəlsəfə və qloballaşma. İkinci nəşri. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2002, s. 303.

sistemlərdə qoyulmuş və müxtəlif yönəldən şərh edilmişdir. Ən maraqlısı isə **klassik «xeyir-şər qarşıdurması»** prizmasından keçirilən təhlildir ki, qədim Midiyada müqəddəs «Avesta» kitabında yazı yaddaşına köçürülmüşdür. «**Coğrafi poema**»da bir-birinin əksinini təşkil edən 32 (16-16) əsas ölkə və cəmiyyətlərdən bəhs açılır. Belə alınır ki, lap başlanğıcda da dünya ölkələri oliqopol modelə uyğun şəkildə yaradılmışdır. Atəşpərvərlərin ilkin təsəvvürlərinə əsasən Xeyir tanrısı dünyanın «siyasi xəritəsi»nin mənzərəsini yaradaraq deyir ki:

«2. *Mən – Ahur Məzd, ilk ən yaxşı məskən və ölkə kimi gözəl (xeyirxah) Vahv Dat çayının yanında Arian-Vaycı yaratdım. Onda ölümgətirən, vəhşilikəyən Anqro-Maynyu bunun əksinə məhvedici sarı-qırmızı ilanı və devlərə məxsus Qışı meydana gətirdi.*

3. *Orada doqquz ay qışdır, iki ay yay və qış aylarında sular soyuqdur, torpaq soyuqdur. Bu, qışın ortasında, qışın ürəyində belə olur; o zaman ki, qış sona doğru addımlayır, onda böyük daşqınlar başlayır.*

4. *Mən - Ahur-Məzd ikinci ən yaxşı məskən və ölkə kimi soqdeylərin yerləşdiyi Qavı yaratdım. Anqro Maynyu bunun əksinə olaraq çoxlu məhvedici «skait»i, çosayda inəklərin ölümünə bais olan «day»ı meydana gətirdi...»¹*

Beləcə xeyir tanrısının yaratdığı hər xnyirxah ölkəyə qarşı şər tanrısı tərəfindən əks yaşayış məntəqələri meydana atılır. Dünya 32 sayda əsas ölkələrə bölünür ki, tən yarısında (16-da) yaxşılıq, düzlük, haqq-ədalət hökm sürür, digər hissəsində isə pislik, əyrilik, zülm, haqsızlıq baş alıb gedir.

Misal gətirdiyimiz mətndəki «skait» sözünün mənası dəqiq məlum deyil. Ehtimal edilir ki, zəhərli alağ otları, ağcanadlar, ziyanverici miçəklər nəzərdə tutulur və onların sancması mal-qaranın yanıb kül olmasına səbəb olur. V.İ. Abayevin qənaətinə görə, bu söz Orta Asiyada yaşayan köçəri «sak» tayfasının adından götürülüb və «skifçilik» deməkdir, yəni köçəri atlı hücumçular². Bu fərziyə ilə Osetin aliminin hansı məzhəbə və məqsədə qulluq etdiyini demək çətindir, ancaq Orta Asiyadakı «sak»lar özbək, qırqız, qazax, karakalpak, uyğur, xakas və türkmənlərin ulu babalarıdır. Onların «Avesta»da guya «ziyan-

¹ Хрестоматия по истории Древнего Востока, ч. 2 / Под ред. акад. М.А. Коростовцева, д.и.н. И.С. Кацнельсона, проф. В.И. Кузицина/. Перевод «Авесты» С.П. Виноградова. - М., Наука, 1980, с. 71—73.

² Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших традициях индо-иранских народов. – Древний Восток и античный мир. – М., Наука, 1992, с. 26-37

verici həşəratlar» mənası verən sözlə adlandırılması qərəzli qənaətdir və müəllifin şəxsi mövqeyini ifadə edir. Əgər sakların hücumları zamanı baş vermiş dağıntılara işarə olunsaydı, bu, ağcaqanad, yaxud başqa xırda həşərat dişləməsi şəklində kiçildilməz, dəhşətli təbii fəlakətlərlə, ildırım çaxıb yeri yandırması, tufan qopması, qasırğa və s. şəklində verilməli idi. İkincisi, «soqdeylərin ölkəsi» deyəndə, birinci sözün yunan Soqidianası tək yozulması ilə də razılaşmaq düz deyil. «Avesta»da bütün adlar iki hissəlidir. Həmin söz də «Soq» və «dey» şəklində olmalıdır. Və aydınlaşır ki, Ahur-Məzd məhz *soq/saq/sak*lardan öz tərəfdarları kimi bəhs açır. Anqro-Maynyunun yaratdığı «skait» və «day» isə onun əks qarşılığıdır.

Bir çox tədqiqatçılar (Q.Beyli, E.Benvenist, İ.M.Oranski) «Coğrafi poema»da işlənən «Qav» kəlməsini atəşpərəstlərə aid yerli məkan hesab edir, daha doğrusu, «Soqda//Soqidian»nın bir bölgəsinə verilən ad kimi götürürlər. Başqaları isə onu ümumiləşmiş ad - «mal-qara ölkəsi» şəklində şərh etməyə çalışırlar¹. İ.M. Oranskiyə görə, rus dilində «*inək*» kəlməsini bildirən «*корова*» sözündəki «*ov*» hissəsi «*qav*»dan keçmədir². «Qav»ın mənasını yaşayış məntəqəsi tək yozanlar da var. Müqayisə üçün osetin dilində işlənən «*yau*» sözünü misal gətirirlər ki, anlamı —«*məskən*»dir³. Belə fantastik və primitiv müqayisələrlə «Avesta»dakı coğrafi adların dəqiq məkanını tapmaq mümkündürsə, Azərbaycan ərazisinə aid çoxsaylı kəlmələrin də müəyyən hecasında «*qav*», «*av*», «*ov*» və «*uv*»a rast gəlmək olar.

Dünyaqurmanın kibernetik modelinin idarəçilik subyektlərində idarə olunan obyektlərin rəngarəngliyini azaldıb sadələşdirməyə çalışılırsa, **sinergetik modelində** yuxarıdan təşkil (idarəçilik «vertikalı» məntiqinə görə) özünütəşkillə əvəzlənir. «Birtipli dünyada horizontal əlaqələr fəal səviyyədə yuxarıdan deyil, aşağıdan qloballaşır»⁴. Mifoloji sistemlərdə də idarəçiliyin müxtəlif formaları göstərilir. Cəmiyyətlər çox hallarda fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Müasir dünyada iqtidarların əlçatmazlığı, ünyetməzliyi kütlələri de-

¹Залеман К.Г. Очерк древнеперсидской литературы /Всеобщая история литературы/ Под ред. В.Ф. Корша., т. 1., ч. 1., СПб., 1880, с. 179-180.

²Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. Изд. 2-е, дополн. /Сост. И.М. Стеблин-Каменский/; Отв. ред. А.Л. Грюнберг. М., Наука, 1988, с. 64—66.

³Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших традициях индо-иранских народов. – Древний Восток и античный мир. – М., Наука, 1992, с. 26-37.

⁴Şükürov Ağayar. Fəlsəfə və qloballaşma. İkinci nəşri. «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2002, s. 306.

mokratik prinsiplərdən uzaqlaşdırdığı kimi miflərdə də fəvqəltəbii qara qüvvələr cəmiyyəti iflic vəziyyətinə salır.

Azərbaycan mifoloji görüşlərində insanların açıq formada şəərə meyl etməsi dünyada köklü dəyişikliklə nəticələnir: «*Qabaxlar göy yerə yaxın idi. Adamlar bir-birini öldürüb qan tökükdülər, bərəkətin qədrini bilmirdilər. Bunu görəndə tanrının qəzəbi tutdu, göyü yerdən uzaqlaşdırdı*».¹

Mifin başqa variantında məsələ daha kəskin qoyulur: «*Əzəli yer üzündə heş nə yoxuydu. Elə vaxd öz-özünə cəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər, otdar, ağaşdar yarandı. Lap axırda Allah adamları yaratdı. Bullar yer üzündə o qədər artıf törədilər ki, dünya bullara darrıq elədi, insannar başdadılar bir-birinə pisdih, paxillıq eləməyə. Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxtdan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır*».²

Vahid ümumbəşəri gələcəyi qloballaşmasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Qloballaşmanın ən mühüm problemlərinin aktual sahə kimi son çağlarda meydana atılmasına baxmayaraq ilkin mifoloji təsəvvürlərdə **səbəb və nəticə** halında qoyulması maraqlıdır. Deməli, dünyaqurma haqqında başlanğıcda yaranan mifoloji obrazların mahiyyətini, gizli kodlarını açmaqla gələcək haqqında dolğun nəticələr əldə etmək, qloballaşmanın daha təkmlil və asan formalarını tapmaq mümkündür. Ona görə ki, mifoloji model və sistemlərdə dünyanın gələcəyi - sonu haqqında irəli sürülən proqnozlar heç də müasir alimlərin əsərlərində göstərilənlərdən az və əhəmiyyətsiz deyil. Optimist, realist və pessimist qənaətlərə **exatoloji (axırncı varlıqlar, hər şeyin bitməsi, dünyanın sonu) miflərdə** də rastlaşırıq. Eləcə də dünyanın xəritəsini dəyişən qüdrətli qüvvələr, qloballaşma və xaos, bəbərsizlik sindromu, əhali artımının nizamlanması, qloballaşma və mədəni sivilizasiya dəyişiklikləri, ətraf mühitin qlobal bohranı və digər problemlərin də mifologiyada özünəməxsus şəkildə həlli yolları göstərilir. Bu səbəbdən də qloballaşmanın qaynaqları, ərəfəsi, ilkin mənbəyi kimi ən əski təsəvvürlər diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

Təbiidir ki, bünövrəsi şumerlər (bəzi ehtimallara görə şumerlər türklərin ulu babalarıdır) tərəfindən qoyulan ilkin biliklər toplusu, təbiətin qanun şəklində təkrarlanan hadisələrinin açarı **astrologiya** da mifoloji görüşlərin içərisindən pöhrələnmiş və bir çox tədqiqatçıların fikrincə, məhz elm astrologiyadan yaranmışdır. K.E. Sialkovski yazır-

¹Azərbaycan mifoloji mətnləri, Tərtib edən Arif Acalov, Bakı, Elm, 1988, s. 35.

²Yenə orada, s. 35.

dı ki, «Peruna¹ da inanmaq gərəklidir. Çünki dünyanın ümumi mənzərəsini yaradanda ondan da istifadə olunur». Bu mənada primitiv, sadə, əhəmiyyətsiz görünən hər bir mif diqqət mərkəzində durmalıdır. Şübhəsiz, o hansısa gizli bir varlığın, hadisənin açarıdır. Beləliklə, miflərin bünövrəsi lap başlanğıcda şüurun oyanması ilə qoyulduğu üçün ümumbəşəri, daha doğrusu, **qlobal** hadisədir. O səbəbdən də dünya xalqlarının mifoloji sistemləri oxşardır, hətta tam bir-birinin eyni olan cəhətlərə də təsadüf edilir. Bununla yanaşı onları ayıran xüsusiyyətlər də az deyil. Başqa sözlə, bəşər övladının mifik zamanda yaddaşına həkk olunan simvollaşmış obrazlar hər bir xalqın mədəniyyətində özünəməxsus şəkildə iz buraxmışdır. Bu mənada mifologiyanın özü də **qlobal** məsələdir. Buna baxmayaraq mifoloji sistemləri bir-birindən təcrid edilmiş halda öyrənmək mümkün deyil.

¹Perun – rusların şimşək və müharibə tanrısıdır. Hindlilərin İndrasını xatırladır. Mifik təsəvvürə görə, şimşəyin çıxması ilə göydə şərlə xeyir arasında müharibə başlayır, belə zənn edirlər ki, bu zaman yerin hansı hissəsindəsə iki xalq bir-biri ilə vuruşur. Perun (İndra) davaları idarə edir, bəzən sərkərdə kimi təsvir edilir.

III

ƏSKİ TÜRK QƏHRƏMANLIQ EPOSLARININ ÇİN MƏNBƏLƏRİNDƏKİ QALIQLARI.

Əski türk qəhrəmanlıq eposlarının qalıqları köklə, ilkin qaynaqlarla bağlı olduğu üçün bu günə qədər yaradılan mənəvi mədəniyyət abidələrinin hər birinin mayasına, canına hopmuşdur. O səbəbdən də hər bir ədəbiyyatşünas öz fəaliyyətinə ən azı onlarla tanışlıqla başlamalıdır. Bu, bir sıra qaranlıq, gizli qalan məqamların aydınlaşmasına yardım edə bilər. Həmin epos qalıqlarının bəzilərini nəzərdən keçirmək.

TUKYU (ASENA/AŞİNA)

Çinlilərin qədiklərinə görə, Tukyuların ataları Qərbdə Günbatan dənizinin (batı) sahillərində oturdular. Qonşu hökmdarlar bir-birinin yurduna tez-tez basqınlar edir, qadın, kişi, uşaq və önlərinə gələnləri qılıncdan keçirirdilər. Bir tayfadan ancaq on yaşında bir oğlan uşağı can qurtara bilir. Bu da əlləri, ayaqları kəsilmiş halda bir bataqlığa atılır. Uşaq orada aclıqdan, yaralarından axan çoxlu qandan ölmək üzrə idi. Bir diş qurd gəlir, ona bir parça ət gətirir. Qurd hər gün uşağı beləcə bəsləyir. Onun yaraları yavaş-yavaş sağalır. Bir az böyüyüb cana gələndən sonra qurd bu oğlandan hamilə qalır.

Bir müddət keçir, atalarını öldürən hökmdar tukyulardan bir uşağın sağ qaldığı xəbərini alır. Onu öldürmək üçün axtartdırır. Yerini öyrənən hökmdar bir əsgəri «qətl» tapşırığı ilə ora göndərir. Bu adam bataqlığa çatdığı zaman uşağın yanında bir qurd görüb özünü itirir. Sonra ikisini də qılıncdan keçirmək istəyir. Lakin bir tanrı zavallıları qoruyur. Qurd uşağı belinə alıb Günbatan dənizinin gündoğan tərəfinə keçirir. Kao-Cang yaxınlığındakı dağlarda yerləşən mağaraya götürür. Mağaranın arxasında bərəkətli bir ovalıq vardı. Ovalığın hər tərəfi yalçın qayalarla örtülmüşdü. Qurd burada həmin dəliqanlıqdan on cocuq doğur. Bunlardan biri ailə adını verən Asina/Aşina çağrılır.

Uşaqlar böyüyüb mağaradan çıxır, kənardakı oymaqlardan hərəsi bir qız qaçırıb evlənilir. Bir neçə nəsil gəlib keçir. Onlar xeyli çoxalırlar, mağaraya sığmırlar. İçərilərində A-Hien-Se (Ağ hun) adlı birisi

başçı olur və tayfa üzvlərinə mağaranı tərk etməyi məsləhət görür. Onlar Kin-Şan (Tyan-Şan) dağlarına gedərək səfalı bir yerdə məskən salırlar. Qonşuluqdakı Cu-Gen tatarlarından qız verib alırlar. O dağların təpələrindən biri takya şəklində olduğundan onlar da özlərinə Tu-Kuy (Tukyu) adı verirlər. Və əsillərini göstərmək məqsədilə bayraqlarının üstündə bir qurd başı çəkirlər.

(Qədim Çin yazılı mənbələrindən götürülmüş əfsanə ingilis, rus, türk və başqa dillərə çevrilərək internet vasitəsilə bütün dünyaya yayılmışdır. Həmin tərcümələrə istinad etmişik. K.Vəliyevin «Elin yaddaşı, dilin yaddaşı» əsərində və «Türkün qızıl kitabı»nın birinci cildində bir qədər başqa şəkili variantlarına rast gəlmək mümkündür).

DOQQUZ OĞUZ, ON UYĞUR (Ağacdən doğulan cocuqlar)

Deyirlər, Doqquzoğuzların babaları hakim idi. Onun tanrılara layiq iki gözəl qızı vardı. Hökmdar qızlarını insanlardan uzaq saxlamaq üçün bir kilə düzəltdirir. Onları kilənin içinə qoyub tanrını çağırır.

Tanrı Boz Qurd şəklində gəlir və qızlarla evlənir.

Tanrının bu qızlardan Doqquz Oğuzla On Uyğur övladı dünyaya gəlir. Bunlar zamanla yaşa dolub qop qoca kişi olurlar. Həmin Doqquzlardan törəyənlər Kumlancə adını daşıyan ölkədə məskən salırlar. Orada Halın adlı bir dağ vardı. Dağdan Tugla və Şelenka adında iki çay (irmaq) axırdı. Bu çayların arasında da iki ağac vardı. Bu ağacların biri Qayın, o biri də Çan (Sin//çinar) idi. Bir gecə həmin ağacların üzərinə göydən nur enir. Günlər keçincə ağaclardan birinin qarnı şişir. Doqquz ay on gün sonra ağacın qarnında bir qarçı açılır. İçəridə ağızlarında əmzikiələr olan beş cocuq görünür.

Uşaqqlar doğulmamışdan qabaq həmin ağacların ətrafında gümüşdən bir dairə yaranmışdı. Ağaclardan isə həmişə həzin musiqi səsləri eşidilirdi. Doqquzoğuzlardan törəyən türklər bu cocuqları böyüdürlər, adlarını Sunqur Təkin, Qutur Təkin, Tukak Təkin, Or (Ər) Təkin, Buqu Təkin qoyurlar.

On beş yaşına çatanda oğlanlar ata və analarını soraqqlayırlar. Xalq onları iki ağacın yanına gətirib:

-Baxın, biri atanız, o biri ananızdır, - deyir.

Cocuqlar həmin ağaclara qayğığı göstəririlər.

«Sevgili atamız və anamız» - deyə onlara sarılırlar. O zaman ağaclar da dilə gəlib övladları haqqında xeyirli dua söyləyirlər.

Nəhayət, bir gün xalq toplanıb Buqu Təkinə xaqan seçir. Ona görə ki, Buqu Təkinə həm zəkalydı, həm də hər boyun dilini, obaların adət-ənənələrini bilirdi. Onun üç qardaşı vardı ki, hər yerdə olub bitəni xəbər verirdi.

Bir gecə Buqu Təkinə yuxuda əyninə ağappaq libas geymiş, bir əlində bəyaz bir əsa tutmuş ağsaqqalı bir adam görünür. Həmin adam o biri əlindəki fıstıq şəkilli daşı (Yeşim Daşı - Yesim Tasi) göstərüb deyir:

-Türklər bunu əllərində tutduqca dörd bucağa hakim olacaqlar.

BUQU TƏKİN VƏ GÖY QIZI

Bir gecə Buqu Təkinə otağında yuxlamağa hazırlaşarkən birdən-birə pəncərənin açıldığını, içəriyə göydən gözəl bir qızın girdiyini gördü. Buqu Təkinə nə baş verdiyini anlamadığından gözlərini qapayıb yuxuda olduğunu zənn etdi. Qız Buqu Təkinəni ayılmaq üçün çox çalışdı, lakin heç cürə oyada bilmədi. Ümidini kəsib gəldiyi kimi pəncərədən çıxdı, getdi.

Ertəsi gecə qız yenə gəldi. Buqu Təkinə özünü yenə yatmış kimi göstərdi. Qız bu dəfə də onu oyatmağı bacarmadan getdi.

Sabah olunca, Buqu Təkinə qızın təkrar gələcəyini düşündü. Vəzirini ni çağırıb hər şeyi danışdı ki, bir çarə qılsın. Vəzir dedi:

-Burda qorxacaq bir şey yoxdur. Əksinə, bəlkə də hamımızın sevinəcəyi xeyirli bir iş var. Hər halda bu qızın gəlişi sizə xoş bilgiləri öyrətmək üçündür. Bu gecə gəlsə, artıq özünüzü yuxuda göstərməyin. O vaxt nə səbəbə gəldiyini anlayarsınız.

Üçüncü gecə qız yenə gəldi. Amma bu dəfə Buqu Təkinəni onu gülərlə qarşıladı, sayğı göstərdi. Qız vəzirin təxmin etdiyi kimi xeyir iş üçün göndərilmişdi. Həqiqətən bir tanrıça və göydən gələn bir qız idi. Məqsədi Buqu Təkinəni yeni bir din göstərmək idi.

Buqu Təkinə:

-Arxamca gəl, - dedi.

Buqu Təkinə qızı təqib etdi. Getdilər. Nəhayət, Ağ dağa (Ak Dag) çatdılar. Buqu Təkinəni yeni dinin gizli təriflərini anlatmağa başladı.

Bundan sonra qız hər gecə otağa gəlib Buqu Təkinəni Ağ Dağa götürdü.

Bu durum bir neçə gecə davam etdi. Buqu Təkin yeni dinin əsaslarını və sirlərini öyrəndi.

Bir gecə artıq görüşlərinin sonu idi. Qız vidalaşarkən:

-Göydə, yerdə nə varsa hamısını öyrəndiniz. Mən artıq gəlməyəcəyəm. Sabahdan ehtibarən dünyanın dörd bucağını fəthə başlayın. Göstərdiyim yolda adəltli olun. Sizə öyrətdiyim gerçəkləri hər tərəfə yayın, -dedi.

Sabah olunca, Buqu Təkin qardaşlarını çağırdı. Hər birini bir orduya başçı təyin etdi, onları dörd bucağın fəthinə yolladı. Özü də böyük bir ordu ilə Çin üzərinə hücumu keçdi. Hamısı da səfərlərində böyük uğur qazandılar.

KÖÇ

Buqu Təkindən otuz nəsil sonra onun torunlarından Yulun Təkin taxta çıxdı. O zaman Çində Tanq sülaləsi hakim idi.

Çinlilər türklərdən qorxuqları üçün hökmdarları Ki Yu Li Yen adlı qızını xaqanın oğlu Qalı Təkinə göndərməyə qərar verdi. Bir elçi yolda türklərin qüdrət və böyüklüyünün Tanrı dağı boyunda yerləşən Qutlu Qaya adlı böyük bir qayadan irəli gəldiyini öyrəndi. Yulun Təkinə dedi:

-Hökmdarım Sizə ən qiymətli hədiyyə olaraq qızını göndərdi. Siz də ona bir hədiyyə yollamaq istəsəniz, bizcə ən məqbul sayılan hədiyyə Qutlu Qaüa adlı qaya parçasıdır. Əslində bu qayanın bir qiyməti yoxdur. Ona görə də bunu hökmdarıma bağışlasanız, çox şad olar.

Yulun Təkin çinlilərə qiymət verən və milli duyğulardan uzaq bir hakim idi. Qutlu Qayanın otuz nəsildən bəri türklər üçün müqəddəs bir yer olduğunu bilmirdi. Bir qızın əvəzi olaraq həmin qayanı Çinə verməkdə tərəddüd etmədi. Ancaq onlardan bunu necə özlərinə götürəcəkləri ilə maraqlandı.

Elçi:

-Asandır, - dedi.

Çinlilər qayanın ətrafına odunlar yığırdılar. Üzərinə çoxlu sirkə tökdürdülər. Odunları yandıran kimi qayalar parçalanıb dağıldı. Elçi həmin parçaları bir-bir topladı. Arabalarla Çinə göndərdi.

Orada sehribazlar bu parçaları yağışa döndərdilər və hər parça dünyanın bir guşasına töküldü. Parçalar hara getdisə orada bərəkət,

bolluq oldu. Bu tərəfdə isə yeddi gün sonra Yuluq Təkin öldü, yerinə Buqu Təkinin torunlarından biri hakim oldu. Türk yurdu bütün bərəkətini itirdi, yaşıllıqlar saralıb soldu, çaylar, dərələrin axar suları quruyub çəkildi, göyün rəngi dəyişdi. Bütün quşlar, heyvanlar, məmə yeyən cocuqlar:

- Köç! Köç! Köç! – deyə bağırışmağa başladılar. Bir tərəfdən aclıq, digər tərəfdən xəstəliklər insanları qırırdı.

«Köç» səsləri susmaq bilmirdi. Türklər anladılar ki, ölkənin Yer-Suları artıq özlərinin orada qalmasını istəmirlər. Çadırlarını yıxdılar, əşyalarını, çoluq-cocuqlarını heyvanlara yüklədilər. Köç etməyə başladılar.

Axşam olanda «Köç!» səsləri susur, hava işıqlaşan kimi təzədən qopurdu. Türklər Turfan ölkəsinə gəlib çatanadək «Köç!» bağırtıları dillərdən əskik olmadı. Orada artıq səs kəsildi. Köçlər də Turfanda yerləşdilər və Beş Balıq şəhərini qurdular.

ƏRGƏNƏQON (Ergenekon)

Göytürklər tatrılarla apardıqları savaşa məğlub oldular, hamı qırıldı, təkə İlxanın (Elxanın) oğlanlarından Qıyan və Noğuz sağ qadırlar.

Döyüşdən on gün sonra bir gecə atlarına mindilər, cocuqlarını yanlarına alaraq qaçdılar. Savaştan əvvəl ordu qurduqları yerə gəldilər. Burada dəvə, at, öküz və qoyunları qalmışdı, onları da özləri ilə götürdülər. Qardaşlardan biri dedi:

-Burada qalsaq, bir gün düşmənlərimiz bizi tapar, ələ keçərik, hamımızı öldürərlər. Başqa bir boya yollansaq, yenə hər yanımız yağlarla doludu. Ən yaxşısı budur ki, dağların arasında, kimsələrin yolu düşməyəcək yerlərə gedib oralarda oturaq.

Buna qərar verdilər. Hamılıqla Qıyanın arxasınca getdilər. Sürülərini qabaqlarına qatıb dağlara qalxdılar.

Bir dişi keyik görüb arxasına düşdülər. Keyik bunları dağların üzərindəki düz bir yerə götürdü. Orada hər yeri yaxşı-yaxşı yoxladılar. Gəldikləri yoldan başqa yol yox idi. Bir az da irəlilədilər.

Geniş çəmənliyi olan bir ölkə gördülər. Burada axar sular, buz bulaqlar, cürbəcür meyvə ağacları və çoxsaylı heyvanlarla rastlaşıb sevindilər. Tanrıya şükürlər edib həmin təzə yurdda yerləşdilər. Qışda

heyvan kəsib ətini yeyir, dərisini əyinlərinə keçirir, yazda isə südlərini içirdilər.

Burada dörd yüz il qaldılar. Törəyib çoxadılar. Sonra dedilər:

-Babalarımızdan eşitmişik ki, Ərgənəqonun kənarında geniş, gözəl yerlər varmış. Atalarımız orada oturmuşlar. Bundan sonra qorxub dağlarda qapanıb qalmaq bizə yaraşmaz. Gəlin bir yol tapıb Ərgənəqondan çıxmaq.

Hamı qərara alır ki, bu yeri tərk edib dədə-baba yerlərinə qayıtsınlar. Yol aramağa başladılar, çox gəzib-dolaşdılar, hər tərəfdən qabaqlarını hündür dağlar kəsirdi. Aralarında bir nəfər dəmirçi Bürtəçin adlı birisi vardı. O, dedi:

-Mən bir yer gördüm, orada dəmir mədəni var. Əgər onu əritsək, yol taparıq.

Gedib o yeri gözdən keçirdilər, dəmirçinin sözünü doğru sandılar. Dəmir dağı əridib köhnə yurdlarına gedən yolu tapdılar...

Başqa məlumatda göstərilir ki, onlar bir gün dağın başında diş qurdla rastlaşırlar. Qurdun Ərgənəqona necə gəlib çıxması ilə maraqlanırlar. Onu qovub arxasınca yollanırlar. Baxırlar ki, dağların arasındakı bir dəlikdən bayıra çıxış var. Dəliyin ətrafına nəzər salanda görürlər ki, orada dəmir mədəni var.

EVSİZ QIZ

Qışın soyuq bir günündə evsiz-eşiksiz bir türk qızı su gətirməyə gedir. Onun bədəni yarı çılpaq, ayaqları soyuqdan sısqın, qarnı ac-yalavac, gözləri yaşlı idi.

Əlində bir bakraç (bardaq) vardı. Birdən bərk qasırga qopur.

Ay göydəki sarayından qasırgaya tutulan həmin zavallı, fağır qıza baxırdı. Ay qızın halına acıyıb öz-özünə deyir ki, «Mütləq ögey anası bu qıza zülm etmiş olacaq».

Evsiz qız bu zaman bir çalalıqdan keçirdi. Ay çalaya işarə verir ki, «O qızı al, yanıma gəl!».

Ayın əmrini eşidən kimi çala bir ata çevrilir. Bir tərəfdə Aya doğru gedən göy yolu açılır, bu biri tərəfdə də at halına düşən çala evsiz qızı tərkinə alıb yuxarı qalxır. Qız Aya çatıb əlindəki bakraçla onun önündə durur.

Ay evsiz qıza vurulur, içərisi qovrulmağa başlayır. O, haldan hala düşür.

Bundan sonra evsiz qıza qarşı sonsuz sevgisi Ayın göy üzündə şəkildən şəkklə düşməsinə səbəb olur.

İlk günlər Ay bir gümüş yay kimi namnazik görünür. Evsiz qız böyüdükcə, ay da yekəlidir. Bəzi vaxtlarda bu qız göydəki Ayın sarayından içəri girir, xalı-xalça toxuyur. Onda Ay sevgilisini görmədiyü üçün üzülüb nazilir, hilala dönür. Bəzən də qızın kefi yerinə gəlir, coşub nəşələnir. Bu halda Ayın da üzü gülür, bütövləşir.

Lakin Ayın kefini qaçıran başqa səbəb vardı. Onun güclü bir rəqibi pəyda olmuşdu. Göydə yaşayan Bəyaz Ayı (Ayı bürcü) də Evsiz qızı sevirmiş. Bu səbəbdən də o, Ayı tutub boğmaq istəyirdi. Nə qədər çalışsa da, gücü çatmırdı.

Bəyaz Ayı ancaq üç gün Aya üstün gələ bilirdi. Ay qorxusundan xəcalət çəkər, gizlənər, heç kimin gözünə görünməzdi. Dördüncü gün Ay özündə cəsarət tapıb göy üzünə çıxardı.

Bu hadisə hər ay beləcə davam edirdi.

ÇƏSTƏNİ BƏY

Çəstəni¹ Bəy Uçağan şəhərinin arxasında durub irəli, geri dolaşırdı. Sonra dörd yol ağzına gəlib bu yolların arasında saysız-hesabsız cinlər gördü. Cinlər insanların ətini yeyir, qanını içir və bağırsaqlarını vücutlarına dolayırdılar. Üzlərini qorxunc hala gətirib çox qüvvətli səslə hayqırırdılar. Əllərində də bayraqlar vardı. Atəş kimi qıpqırmızı, qızılı saçlarını omuzlarına buraxmışdılar, qapqara böyük dağlara bənzəyən başlarını qaldırub zəhərli ilan gövdələri ilə sürünnə-sürünə yeri yirdilər.

Çəstəni Bəy bunları görüb ürəyini tutdu, qəzəbindən dilini dodağını gəmirirdi. Sonra bir qaplan kimi qorxub çəkilmədən cinlərin arasına girdi. O zaman cinlər Çəstənə Bəyə baxıb ətrafına toplandılar və:

-Hey, kimsən sən? Necə oldu ki, öz ayağınla bizim üstlü-altlı dağ kimi dişlərimizə loxma olmağa gəldin? - dedilər.

Çəstəni Bəy bu sözləri eşidəndə ürəyini tutsa da, qorxub-eləmədi, cinlərə belə dedi:

-Hey, cinlər, tez mənə cavab verin, şəhərimdəki insanları niyə öldürürsünüz. Sizlərə bu məmləkətə girməyə kim izn verib? Mənim

¹ Çəstəni - Aslan yerışı kimi yeri yən, uçağan deməkdir.

kəskin qılıncıma baxın, bununla gövdələrinizi kəsib parça-parça edəyəm. Şəhərimdə millətin başına gətirdiyiniz ağır fəlakətlərə dayanacaq halda deyiləm.

Çəstəni Bəyin bu sözlərini eşidəndə cinlər öfkələndilər. Aralarına qarmaqarışlıq düşdü. Öd qoparıb özlərinə uyğun bir türkü söylədilər və yumruqlarını sıxdılar. Qol-qola durub dirsəklərini tutdular, əllərindəki gürz və toxmaqlarını Çəstəni Bəyə tuşayıb vurmağa çalışdılar.

Cinlər bir-birilərinə belə söylədilər:

-Daha nə gözləyirik? Cəld bunu tutub kəsək, bədəninə parçalayıb o biri dünyaya göndərək.

Üzərinə hücumə keçdilər. Çəstəni Bəy var qüvvəsiylə atdanıb (Urumki) adlı cinin təpəsindəki saçlarından yapışdı, yuxarı çəkib qılıncını göyə qaldırdı. Çəstəni Bəy cinin başını kəsməyə hazırlaşdı.

Beləcə cinlər Çəstəni Bəyin gücünü, qüvvəsini və şansını görüb qorxuya düşdülər, baş götürüb qaçmağa başladılar.

ULU TOYUN

Ulu Toyun Ay Toyunun qızı Günəşə aşıq olmuşdu. Bir gün Ulu Toyun anası Səçənə deyir ki:

-Ay Toyunun göyünə çıx. Onun qızı Günəşi mənə istə. Nə qədər çox ağırlıq istəsə, heç nə əsirgəmə, razılaş.

Səçən həmən göyə çıxdı. Ay Toyunun otağına getdi və:

-Oğlum qızınızi sevmişdir, Günəş xatını Ay oğluma verirsinizmi? – dedi.

Ay Toyun:

-Verməyinə verərəm. Amma iki nişan istəyirəm: biri dalğa -Göl incisidir, o biri Sərap - Çöl incisidir, - dedi.

Səçən bu xəbəri oğluna gətirdi. Ulu Toyun istənilən iki nişanın ələ keçməsi üçün tədbirlər gördü. Yer üstündə və yer altında nə qədər cinlər, pərilər, ruhlar, canlılar vardısı, hamısını dəvət etdi. Toplaşdılar. Ulu Toyun onlara dedi ki:

-Ey qəhrəmanlar! İçinizdə istədiyim iki ərmağanı gətirməyi kim boynuna götürəcək? Bunun biri dalğa – Göl incisi, o biri serap – Çöl incisidir. Bu, çox müşkül məsələdir, - deyir.

Gələnlərin arasından bu təklifi qəbul edən tapılmadı. Ulu Toyun təklifi təkrar etdi. Yenə cavab verən olmadı. Onun üçüncü

müraciətində qurd ilə qarğa işi öz boynuna götürdülər. Lakin qurd dalğanı tuta bilməkdən ötrü uzun bacalar istədi. Qarğa isə sərabi görmək üçün kəskin gözlərə ehtiyacı olduğunu bildirdi. Ulu Toyun istədiklərini onlara verdi və:

-Haydı qəhrəmanlarım, gedin mənə dalğa ilə sərabi gətirin, - dedi.

Bu iki qəhrəman yola düşdü. Aradılar, taradılar, çalışdılar, vuruşdular, amma nə qurd dalğanı, nə də qarğa sərabi ələ keçirdi. Yüz illər ötüb keçdi. İki ərməğan ələ gəlmədi.

Ulu Toyun istənilən nişanları vermədiyindən Günəş xanımı ala bilmədi...

Beləliklə, mif, əfsanə şəklində Çin mənbələrinə düşmüş deyimləri şərti olaraq **qədim türk qəhrəmanlıq eposlarının** fraqmentləri adlandırmaq mümkündür. Təəssüflər olsun ki, həmin fraqmentlərdən belə xəbərsizlər ilkin mətni zəmanəmizə gəlib çatmayan qədim türk dastanlarının strukturundan, bədiilik məziyyətlərindən «danışılar». Eləcə də sırf yazılı ədəbiyyatın faktı əsasında (Ə.Firdövsinin «Şahnamə» dastanı) «Alp-Ər-Tunqa»nın «tam mətnini bərpa edib» tələbələrə əski türk eposu kimi «öyrədirlər». Bizim təəccüblənməkdən başqa əlacımız qalmır. Məhz bu anlaşılmazlıqlara aydınlıq gətirmək məqsədilə bəzi epos qalıqlarını təqdim etməyi özümüzə borc bildik.

PEDOQOJİ
UNİVERSİTET VƏ
İNSTITUTLARDA
MAGİSTR HAZIRLIĞI ÜÇÜN

PROQRAMLAR

- 1. FOLKLORŞÜNASLIĞIN TARİXİNDƏN**
- 2. DÜNYA XALQLARININ MİFLƏRİ**
- 3. DÜNYA XALQLARININ NAĞILLARI**
- 4. TÜRK XALQLARININ
QƏHRƏMANLIQ EPOSU**
- 5. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ
YARADICILIĞININ ƏSASLARI**
- 6. AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN
JANR SİSTEMİ**
- 7. ORTA ƏSRLƏR AŞIQ YARADICILIĞI**
- 8. FOLKLOR POETİKASI (MƏTNŞÜNASLIQ)**
- 9. FOLKLOR VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYAT**

İndeks HSM 020006
Folklorşünaslıq və mifologiya

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Vahid Elmi Metodiki Şurasının «Filologiya və dilşünaslıq» bölməsinin 26 sentyabr, 1998-ci il tarixli iclasında təsdiq edilmiş və Təhsil Nazirinin 10 oktyabr 1998-ci il tarixli, 754 sayılı əmrinə əsasən qrif verilmişdir.

(Təkrar nəşr)

1. FOLKLORŞÜNASLIĞIN TARİXİNDƏN

Universitet və institutların magistr hazırlığı mərhələsində «Folklorşünaslıq və mifologiya» indeksi (HSM - 020006) üzrə tədris olunan ilk fənn «Folklorşünaslığın tarixindən» adlanır.

Son illərədək ali məktəblərdə folklorşünaslığın bir elm kimi etnoqrafiya və dilçilikdən ayrılıb müstəqil fəaliyyətə başladığı dövr (XIX əsrin əvvəlləri) barədə qısa məlumat verilsə də, XX əsrdə aparılan araşdırmaların üstündən sükutla keçirdilər. Tələbələrdə elə təsəvvür yaradılırdı ki, folklorşünaslıq elmi Avropada bir neçə nağıl nəzəriyyəsi yaratmaqla işini başa çatdırır, Rusiya və Azərbaycanda təşəkkül tapmaqla şifahi xalq yaradıcılığına aid problemlərə aydınlıq gətirmək sovet alimlərinin (xüsusi ilə rus tədqiqatçılarının) öhdəsinə düşür.

Seçilən dərslər mövzularında bütün diqqət Azərbaycan alimlərinin fəaliyyətinin işıqlandırılmasına yönəldilirdi. Halbuki dünya folklorşünaslarının XX əsr boyu apardığı araşdırmaların qarşısında Azərbaycanda görülən işlər çox sönük və zəif görünür. Proqramda bu məsələnin ətraflı şərhinə çalışmışıq. Eləcə də dünyada XIX əsrə qədər aparılan pərakəndə toplama işinə nəzər salmağı özümüzə borc bilmişik.

«Folklorşünaslığın tarixindən» kursunun tədrisində bir cəhət də diqqət mərkəzindən kənar qalmamalıdır. Bu günədək «Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı» fənninə aid proqram və dərslərin folklorşünaslığın tarixinə həsr olunan fəsilələrində xalqımızın mənəvi sərvətlərinin saxtalaşdırılmasına şərait yaradanlar tamamilə müsbət mənada tanınılmış və milli mədəniyyətimizə ləkə gətirən ağ yalan təbliğ edilmişdir. Belə ki, adət-ənənələrimiz, poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrimiz qəlbində şeytan gəzdirən üzdənirəq qonşularımızın cıdır meydanına çevrilmiş, topladıqlarını istədikləri şəkllə salıb ağsaqqal və ağbirçəklərimizin adından çapa təqdim etmişlər.

Folklor nümunələrimizi mənfur məqsədləri üçün təhriflərə məruz qoyanlar sırasında (özü də birincilər) A.Zaxarov kimi ermənilər dururdu. Biz köhnə dərslər və proqramlar vasitəsi ilə onlara tələbələrin qəlbində abidə ucaltmasına can atmışdıq. Qatı erməni millətçiləri olan şəxslər xalqımızın mənəvi sərvətlərinin yaddaşlardan unudulub silinməməsi işində canlarını fəda edən «maarif pərvanələri», «xeyirxah qardaş» obrazında tələbələrə tanıtırdı. Halbuki, bu şəxslər utanıb-qızarmadan qeyri-şərhsiz hamıya Azərbaycan türklərinə

məxsusluğu bəlli olan «Mus, Mus deyincə, Mustafa de» məsəlini, «Can gülüm can, can» vəsfi-halını, «Bənövşə» kimi oyunları, «Məlikməmməd» nağilını ermənilərin adına çıxmışdılar.

Babalarının «xidmətlərini» yüksək qiymətləndirənlər həmin nümunələri Leninqradda toplu halında «*Армянский фольклор*» (1970) adında təkrar nəşr etdirərək neçə milyonluq rus oxucusunu da aldatmışlar. Onların xalqımıza qarşı qərəzli mövqeyi bir də onda özünü göstərirdi ki, azərbaycanlılara istinad etdikləri nağıllarda türklər guya özlərini qanıçən, qəddar təsvir edir, «halal zəhmətlə dolanan» qonşu erməni kəndlərinə od vurur, dinc əhalini qırırlar. A.Zaxarov bu yalanı bizim bir neçə məşhur nağılın içərisində əridərək oxucuların fikrini yayındıra bilmişdi. Hətta yeniyetmələrin ifa etdikləri lirik nəğmələrə türk psixologiyasına zidd və əxlaq normalarından kənar sözlər əlavə etmişdilər. Bu məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə proqramda həmin dövrdəki folklorşünaslıq məsələrinə geniş yer ayrılmışdı.

Müasir dünya ədəbiyyatşünaslığında dərin izlər buraxmış «Ritual-mifoloji tənqid» metodunun ali məktəblərdə indiyədək xatırlanmaması, müvafiq fənlərdə tədris olunmaması ancaq təəssüf doğurur. C.Frezer, K.Yunq, V.Y.Propp, Rolan Bart və başqa nəzəriyyəçilərin elmi müddəalarının şərhinə imkan yaradan proqram tərtib etməklə çalışmışıq ki, magistr hazırlığında oxuyanlar dünyada gedən ədəbi proseslərlə, elmi-nəzəri mülahizələrlə yaxından tanış ola bilsinlər.

GİRİŞ

(2 saat)

Folklorşünaslıq elminin tədqiq obyektini və nəzəri əsasları. Xalqların şifahi xalq yaradıcılığının poetik sistemini, forma, məzmun, janr xüsusiyyətlərini, mənşəyini, inkişaf mərhələlərini, toplanıb nəşr olunma və tədqiq tarixini, yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elm sahəsi.

Dünya xalqlarının folklorunu özündə əks etdirən, qədim dövrlərdə yazıya alınmış əlyazma kitabları: «Pançatanra» («Müdrikliyin beş kitabı» deməkdir. Yaxın Şərq xalqlarına - fars və ərəblərə keçəndən sonra «Kəlilə və Dimnə» adı ilə məşhurlaşmışdır), «Riqveda» (Himnlər kitabı), «Mahabharata» (Bharatlar haqqında böyük dəstən), «Ramayana» (Ram haqqında dəstən), «Şan hay sizin» («Dağlar və dənizlər»

kitabı), «Kitabi-Dədə Qorqud», «1000 əfsanə», «1001 gecə», «Oğuz kağan», «Oğuznamə», «Sid haqqında nəğmələr», «Roland haqqında nəğmələr», «Tristan və İzolda», «Kalavella», «İqor polku haqqında dastan» və başqaları. Müqəddəs kitablar və folklor: «Avesta», «Tovrat», «Zəbur», «Bibliya» və «Qurani-Kərim». Antik yunan və qədim roma ədəbiyyatında xalq qaynaqları. Renesans dövrü sənətkarları və folklor. Klassik Şərq poeziyası və xalq qaynaqları. Folklorun dilçiliyin və etnoqrafiyanın tərkibində öyrənilməsi. Mahmud Kaşğarının «Divani-lügət-it-türk» əsərində əski türk folkloru. Səlnamələrdə, səyahətnamələrdə xalq yaradıcılığının izləri. Şərq ədəbiyyatının qədim əlyazma topluları. Təzkirə və cümlələrdə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə müraciət. Orta əsrlərdə Avropada (İtaliya, Fransa və Almaniya) yaranan nağıl topluları.

FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

(10 saat)

Şifahi xalq ədəbiyyatını öyrənən elmin - folklorşünaslığın meydana gəlməsini şərtləndirən əsas amillər. XIX əsrin başlanğıcında elmin tərəqqi etməsi. Arxeoloji qazıntılar və böyük kəşflər. Xalqların qədim mədəniyyətinə marağın artması. Mərəsimlərdə oxunan nəğmələrdə, nağıl və eposlarda insanların ən ibtidai təsəvvürlərinin izlərinin müşahidə edilməsi.

Folklorun məqsədəyönlü şəkildə yazıya alınması - toplanıb sistemləşdirilməsi və nəşri. «Aşağılara məxsus», «primitiv» yaradıcılığa yeni baxışın formalaşması.

XIX əsrin iyirminci illərində folklorşünaslığın Almaniya dilçilik və etnoqrafiyadan ayrılıb müstəqil elm sahəsi kimi fəaliyyətə başlaması və Avropanın başqa ölkələrinə yayılması. Folklorşünaslığın digər elm sahələri ilə bağlılığı və qarşılıqlı əlaqəsi: fəlsəfə, loqika, dinşünaslıq, poetika-ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, dialektologiya, teatrşünaslıq, sənətşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, arxeologiya, antropologiya və s. Dünya xalqlarının folklorunda süjet oxşarlığı (səyyar-köçəri süjetlər) məsələsi.

FOLKLOR NƏZƏRİYYƏLƏRİ. «MİFOLOJİ MƏKTƏB» («ƏSATİRÇİLƏR») NƏZƏRİYYƏSİ. Romantizm mərhələsində (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin I yarısı) folklor yönli ən böyük ədəbi-

nəzəri istiqamət. F.A.Şlegel tərəfindən fəlsəfi-estetik təlimin əsasının qoyulması. Alman filosofu Şellinqin «hər cür incəsənətin və poeziyanın mayasında əsatinin olması» qənaəti. Folklorun məqsədyönlü şəkildə toplanmağa başlanması. Çoxcildli şifahi xalq yaradıcılığı topluslarının meydana gəlməsi. Antik dövrə maraq - yunan miflərinə qayıdış və onlara yeni baxış.

Qrimm qardaşlarının fəaliyyəti ilə (Yakov Qrimmin «Alman mifologiyası» əsəri, 1835) «Mifoloji məktəb»in («Əsətirçilər» nəzəriyyəsinin) nəzəri sisteminin hazırlanması və folklorşünaslıq elminin dünya arenasına çıxarılması. «Mifoloji məktəb» nəzəriyyəsinin əsas müddəaları: xalq poeziyasının «İlahi mənşəyi» haqqında təsəvvür; şifahi yaradıcılığın bütün forma və janrlarının (nağıl, epik nəğmə, əfsanə və başqalarının) miflərdən törəməsi qənaəti. Folklorun «fövqəltəbii» yaradıcılıq forması kimi xarakterizə edilməsi. Bədii yaradıcılığın «ilahliliyi» – miflərin insan beyninə hazır verilməsi ideyası. Süjet oxşarlığında tarixi-genetik əlaqə və dil qohumluğu məsələsinin qoyuluşu. Əsətirçilərin idealizmə sürüklənmələrinin səbəbi.

Qrimm qardaşlarının mürtəcə görüşləri. Əsətirçilərin Almaniya, İngiltərə və Rusiyada tərəfdarları: A.Kun, M.Miller, F.Buslayev. Əsətirçilərə yaxın olan başqa nəzəriyyələr: V.Şvarsın və V.Manhardın «Demonçuluq» nəzəriyyəsi, yaxud «Natural» nəzəriyyə. Neomifoloji nəzəriyyə və ritual-mifoloji tənqid metodu nümayəndələrinin əsətirçilərə münasibəti. Mifoloji məktəb nəzəriyyəsinin dünyada yayılması və folklorşünaslıq elminin meydana gəlməsində rolu. Mirzə Kazımbəy «Əsətirçilər»in davamçısı kimi. Y.V.Çəmənəmli əsətirçilər haqqında.

«İQTİBAS» NƏZƏRİYYƏSİ. «Köçəri (*rus dilində «бродячие»*) süjetlər» anlayışının meydana gəlməsinin səbəbləri. «Pançatantra»nın alman dilində nəşri (1859) və poetik süjetlərin bir mədəni-tarixi sahədən başqasına keçməsi hadisəsinin müşahidə olunması. Süjet oxşarlığında xalqların **mədəni-tarixi** əlaqələrinin rolu məsələsinin qoyuluşu. T.Benfeyin oxşar süjetlərin Şərqdən (Hindistandan) Qərbə köçürülməsi qənaəti. «Köçəri süjetlər»in üç mərhələdə Avropaya, oradan da bütün dünyaya axını. «İqtibas», yaxud «Köçəri süjetlər nəzəriyyəsi»nin Rusiyada yayılması. A.N.Pıpin, V.V.Stasov, V.F.Miller və F.İ.Buslayevin (əvvəl əsətirçilərin tərəfdarı olmuşdur) fəaliyyəti. «Gəlmə povestlər» (1874) əsərində Şərq xalqlarından rus bilinalarına keçən süjetlər haqqında. V.V.Stasovun «Dobrynya Niki-

tıç» bilinası ilə «Aşiq Qərib» dastanı arasında paralellər göstərməsi. N.Veselovskinin iqtibasçılığa meyli və nəzəriyyənin bəzi müdəalarına düzəlişləri.

«TARIXİ-COĞRAFI» NƏZƏRİYYƏ, yaxud **«FİN MƏKTƏBİ»NİN** beynalxalq nağıl süjetlərinin yayılmasını öyrənmək, variantlarını geniş və sistemli şəkildə toplamaq, yazıya almaq təşəbbüsləri. Fin alimləri K.Kroon, A.Aarne və V.Andersonun «formal» nəzəriyyəsi. Nağılların daxili inkişafına göz yumub motiv və süjet hesablamaq işinin həyata keçirilməsi. Dünya xalqlarının «mədəni» və «geri qalmış» deyərək iki qrupa bölünməsi haqqında qeyri-elmi qənaət. A.Aarnenin nağıl süjetlərini əks etdirən ilk kataloqu (1910). Nağılların təsnifatı. V.Tomsonun beynalxalq nağıl motivləri cədvəli. N.P.Andreyevin «A.Aarne sistemi üzrə nağıl süjetləri göstəricisi» (1929). A.Baqri və H.Əlizadənin fəaliyyətində «aarneçilik» meyilləri.

«ANTROPOLOJİ MƏKTƏB», yaxud **«TƏKAMÜL» NƏZƏRİYYƏSİ**. Avropada meydana gələn «Təkamül» nəzəriyyəsinin folklorə tətbiqi. Antropoloq E.Taylor və A.Lanqın «iqtibasçı»lara qarşı çıxması. «Köçəri süjet səyahəti»nin tənqidi və süjet oxşarlığının tarixi qanunauyğunluq kimi təqdimi. «Süjetlərin öz-özünə doğması» ideyası. Süjet oxşarlığı məsələsində qədim xalqların psixi, mənəvi, ruhi eyniliyi prinsipi. **Tarixi-tipoloji** təhlilə əsaslanan yeni nəzəriyyə.

Folklorşünaslığın inkişafında antropoloji nəzəriyyənin tarixi rolu və əhəmiyyəti. E.Taylor «İbtidai mədəniyyət» əsərində (1871) ruhlara inam - animizm haqqında. Antropoloji məktəbin Avropada nümayəndələri. C.Frezer XX yüzildə «Təkamül» nəzəriyyəsinin davamçısı kimi. Maqiya və təkamül. A.N.Veselovskinin «iqtibas» və «təkamül» nəzəriyyələrinin bir-birini inkar etməsinin əleyhinə çıxması. Alimin sadə motivlərin öz-özünə doğması və mürəkkəb süjetlərin tarixi-mədəni əlaqələr zamanı bir xalqdan digərinə keçməsi ilə razılaşması. V.M.Jirmunski və V.Y.Propp təkamül nəzəriyyəsi haqqında. Antropoloji nəzəriyyənin yanlış cəhətləri.

TARIXİ MƏKTƏB. Rusiyada folkloru xalqın tarixini əks etdirən səlnamə kimi təqdim etmək meyli. V.F.Miller, A.V.Markov, N.S.Tixonravov və N.Y.Onçukovun, B.M. və Y.M.Sokolov qardaşlarının bilinə və tarixi mahnıların mətnindən tarixi yer və hadisə izləri axtarmaları. «Tarixi məktəb» nəzəriyyəsinin səhv müddəaları və tən-

qidi. Folklorun yaranmasında əsilzadələrin rolunu şişirtmək barədə əsassız qənat.

RİTUAL-MİFOLOJİ TƏNQİD METODU. İngiltərə və Amerikada 30-cu illərdə meydana gələn elmi-tənqidi metod. İncəsənətin bütün növlərinin, yazılı ədəbiyyatın və folklorun ritual (mərasim) - miflə qarşılaşdırılması (bəzi halda eyniləşdirilməsi) meyilləri. Bədii yaradıcılığın tarixi köklərində ritual və miflərin durmasına inam. C.Frezerin «Kembric qrupu» və onun davamçıları. İbtidai mədəniyyətdə **ritual-mif** sintezi. Freydizmin folklorla tətbiqi. «Kortəbii yaradıcılıq» və «kollektivin şüurdan kənar yaradıcılığı» qənaətləri. K.Q.Yunqun psixoanaliz təlimi. Psixi impulsların simvollarla əksi. Dəyişməz obraz formulları - arxetiplər.

C.Frezerin «Qızıl budaq» kitabında dünya xalqlarının qədim şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə münasibət. N.Frayn (Ritual-mifoloji tənqid metodunun lideri) C.Frezerin «Qızıl budaq»ını və K.Yunqun arxetiplərə aid əsərlərini bütün zamanlar üçün ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsliyi hesab etməsi. R.Karpenter, Q.R.Levi və Ş.Otranın qədim Şərqi ədəbiyyatında, qəhrəmanlıq eposlarında ritual axtarışları. R.Çeyz, T.Mann, T.Eliot bədii yaradıcılıqda mifologizmlərin rolu haqqında. Psixoanalitik, neomifoloji və maqik-ritual istiqamətli folklor məktəblərinin (1920-ci illərdə) Qərbi Avropada, Amerikada geniş yayılması. Bədii yaradıcılığın mənşəyi barədə yeni mülahizələr və idealist tendensiyaların nəticələri. M.M.Baxtin psixoanalitiklərin tərəfdarı kimi. Onun mifologiyada zaman-məkan vəhdəti ideyası.

Folklorşünaslıqda strukturalizm meyillərinin (K.Levi Stros, 1950-ci illərin ortaları) kəskin tənqidlə qarşılaşması.

FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİ MÜASİR DÖVRDƏ. Poetik şifahi xalq yaradıcılığına yeni nəzəri baxışların formalaşması və inkişafı.

TARİXİ-TİPOLOJİ NƏZƏRİYYƏ - keçmiş Sovetlər ölkəsində yaran və bu gün də Rusiyada, eləcə də başqa dövlətlərdə öz elmi mövqeyini qoruyub saxlayan elmi-nəzəri istiqamət. Folklorşünaslıq elminin ötən illərdə əldə etdiyi nailiyyətlərin ümumiləşdirilib yeni nəzəri konsepsiyanın hazırlanması. Folklorun universal formalarının tarixin müxtəlif mərhələlərində dünyanın ayrı-ayrı xalqlarında təkrarlanmasının qanunauyğunluq kimi qəbul edilməsi. Bu məsələnin düzgün araşdırılmasında üç əlaqə tipinin əsas götürülməsi: *tarixi-genetik*, *tarixi-mədəni* və *tarixi-tipoloji*. Dünya xalqları folklorunun

oxşarlığının və ümumi təbiətinin səbəbləri. Forma, süjet, obraz paralelləri, onların sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlil metodu. Dünya xalqlarının qəhrəmanlıq eposları və nağıllarının tarixi-tipoloji aspektdə araşdırılması. Tarixi-tipoloji nəzəriyyənin slavyan xalqlarının IV və VI Beynəlxalq qurultaylarının əsas müzakirə mövzusunə çevrilməsi.

Rusiyanın kənarında «Tarixi-tipoloji nəzəriyyə» nümayəndələrinin «iqtibasçılar»ın alternativi kimi tanınması. A.Veselovski folklor poetikasına haqqında, onun nağıl süjetlərində «motiv» modeli. Folklorda abstrakt-strukturalist meylin yaranması və V.Y.Proppun «morfoloji sistemi».

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI

(8 saat)

Qədim Azərbaycanın əsəti və əfsanələrinin yunan, fars (pəhləvi), ərəb dillərində yazıya alınması. Folklor və klassik ədəbiyyat. Orta əsrlərə aid əlyazmalarda və cünglərdə Azərbaycan folkloru nümunələri. Xalq bayatıları yazılı mənbələrdə. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin məqsədyönlü şəkildə yazıya alınmağa başlanması. Azərbaycan folklorunun ilk topluları: «Kitabi-Dədə Qorqud» boyluğu, «Oğuznamə» (atalar sözü və məsələlər məcmuəsi), «Nəğmələr» kitabı (Eliyas Muşeq) və Əndəlib Qaracadağının əlyazması.

XVIII ƏSRİN SONU, XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ. Azərbaycan da folklorşünaslıq elminin meydana gəlməsinin amilləri və tarixi şəraiti. Azərbaycan folkloru rus mətbuatında. Şifahi xalq yaradıcılığının (xüsusilə nağıl və dastanlarımızın) təhrif edilməsinin və məqsədyönlü şəkildə mətninin dəyişdirilməsinin səbəbləri. Erməniperəəs rus ziyalıların plagiatlıq (folklor nümunələrimizi öz xalqlarının adına çıxmaları) fəaliyyəti. Rus ziyalı-toplayıcılarının xeyirxah təşəbbüslərinə Azərbaycan müəllim və mətbuat işçilərinin qoşulması. SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanıb nəşr edilməsində və tədqiqində rolu. Yeni tipli dərsləklərin folklor müraciəti. Azərbaycan mətbuatı və folklor. Azərbaycan folklorunun tərcümə məsələləri və başqa ölkələrdə yayılması. Azərbaycanda şifahi xalq yaradıcılığına marağın səbəbləri və folklorşünaslığın meydana gəlməsinin əsas göstəriciləri. Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin

yarandığını şərtləndirən amillər. Kütlələrin yaddaşından poetik söz sənəti nümunələrinin məqsədyönlü şəkildə yazıya alınması, tərcüməsi və nəşri. Azərbaycan folklorunun ilk toplayıcıları və tədqiqatçıları: İ.Şopen, A.Xodzko, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, E.Sultanov, A.O.Çernyayevski, M.Mahmudbəyov, H.Zərdabi, M.Qəmərli və b.

TEYMUR BƏY BƏYRAMƏLİBƏYOVUN folklorşünaslıq fəaliyyəti. Onun folklor irsini müxtəlif fond və mənbələrdən aşkarlayıb üzə çıxarması. Alimin Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının janr və mövzu əhatəsini müəyyənləşdirməsi. Folklor toplayan zaman əsasladığı əsas prinsiplər. Tədqiqatçının şifahi xalq yaradıcılığı haqqında araşdırmaları. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, təşəkkülü, ümumi vəziyyəti barədə onun mülahizələri. T.Bayraməlibəyovun topladığı folklor örnəklərinin dil-üslub xüsusiyyətləri və regional-məhəlli keyfiyyətləri.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA FOLKLORUN TOPLANMASI, NƏŞRİ VƏ TƏDQIQI. Demokratik mətbuat folklor və folklor məsələləri haqqında. Azərbaycan yazıçılarının xalq poetik yaradıcılığına marağı və müraciəti. Xüsusi folklor toplularının yaranması. Uşaq jurnalları («Dəbistan», «Məktəb», «Rəhbər») və folklor. Məktəb dərsliklərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşri və təhlili. Azərbaycan folklorunun araşdırılması. A.Şaiq, Ə.Şaxtaxlı, S.Hüseyn, N.Nərimanov və başqalarının Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında fikirləri. **F.KÖÇƏRLİNİN** folklorşünaslıq fəaliyyəti. O, folklor nümunələrinin ilk toplayıcılarından biri kimi. «Sayaçı sözləri», «Aşıq Valehin şerləri» və «Balalara hədiyyə» topluları. F.Köçərlinin folklor tədqiqatçılığı. Xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri haqqında fikirləri. Folklorun toplanıb nəşr edilməsi üçün toplayıcılar qarşısında qoyduğu vəzifələr. Aşıq poeziyasının təhlili. Sayaçı sözlərinin mənşəyinə dair fikirləri. F.Köçərlinin ayrı-ayrı folklor janrlarına münasibəti. **Ə.AĞAYEVİN** folklorşünaslıq fəaliyyəti. Aşıq sənəti haqqında qənaətləri. Folkloru epik və lirik janrlara bölməsi. Ə.Ağayev Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janr bölgüsünü aparan ilk tədqiqatçı kimi. Onun «Əsli və Kərəm» dastanının təhlilinə həsr etdiyi məqaləsi. **R.ƏFƏNDİYEV** ilk Azərbaycan folklorşünasları sırasında. Dərsliklərə saldıdığı folklor nümunələri. «El ədəbiyyatı və el sözləri», «Şəkiddə evlənmək adətləri» məqalələri. Ozan sənəti haqqında fikirləri.

MÜASİR AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI. Toplama və nəşr işinin üsul və prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi, dünya folklorşünaslığının qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnmə. Folklorun ayrı-ayrı janrlarına xüsusi topluların həsr edilməsi. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı rus dilində. Folkloru toplayan və öyrənən elmi mərkəzin yaranması. «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»nin fəaliyyəti. Folklor ekspedisiyalarının təşkili. H.Zeynalli, Ə.Abid, R.Əfəndiyev, S.Mumtaz, A.Baqri, V.Xulufu, A.Sübhanverdixanov və başqaları yeni dövrün folklorşünasları kimi.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN folklorşünaslıq fəaliyyəti. Onun «El güzgüsü» toplusunda folklor nümunələrinin janr əhatəsi: atalar sözü, el mahnıları, bağlamalar, nəğmələr, sayacı sözləri, düzgülər, bayatılar (xüsusilə Şirvan bayatıları), vəsfi-hallar, ağılar, lətifələr və nağıllar. Azərbaycan folklorunun ilk professional araşdırıcısı. Nağıl və lətifə janrlarının xüsusiyyətləri haqqında. «Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi», «Nağıllarımızı nə cür toplamalı», «Nağıllarımız barəsində bir neçə söz» məqalələri. Y.V.Çəmənəmimli şifahi xalq yaradıcılığında bəşəri motivlər haqqında. Avropada folklorşünaslığının meydana gəlməsinə dair araşdırmaları və nağıl nəzəriyyələrinə münasibiti. Onun xalq mərasimlərinin təhlilinə dair məqalələri.

Azərbaycan folklorunun toplanıb çap olunduğu əsas mənbələr. Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqatında problemlərin qoyuluşu və həlli yolları. Təcrübə və nəzəri meyillərin artması. Azərbaycan folklorunun tarixiliyi və xalqlıyı haqqında mülahizələr. Azərbaycan folklorunun toplanması və tədqiqində H.Əlizadə, M.Təhmasib, Ə.Axundov, H.Araslı, Ə.Sultanlı, F.Fərhadov, Y.Qarayev, A.Nəbiyev, V.Vəliyev, Q.Paşayev, M.Yarəhmədov, Ə.Saləddin, Y.Ramazanov, Ə.Cəfərzadə, P.Əfəndiyev, A.Şükürov, Q.Namazov, İ.Abbasov, Ş.Cəmşidov, K.Vəliyev, T.Hacıyev, N.Cəfərov, İ.Abbasov, T.Fərzəliyev, B.Abdullayev, K.Abdullayev, S.Paşayev, R.Rüstəmzadə, M.Həkimov və başqalarının xidmətləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid dərsliklərin yaranması. M.H.Təhmasibin «Azərbaycan xalq dastanları» (orta əsrlər) monoqrafiyası. M.Seyidovun Azərbaycan mifləri haqqında tədqiqatları. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» seriyası. «Azərbaycan folkloru antologiyası» çoxcildliyi. Çoxcildlik nağıl və dastan toplularının nəşri. A.Nəbiyevin «Koroğlu» eposunun variant və versiyaları, Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri,

mifologiya, mərasim folkloru, oyun və tamaşalar, aşıq sənəti, qəhrəmanlıq eposları, nağıl və xalq yaradıcılığının arxaik janrlarının poetik sistemi haqqında araşdırmaları. Dərslük, monoqrafiya və toplusu.

Yeni nəsil Azərbaycan folklorşünaslarının (M.Qasımlı, F.Bayat, R.Qafarlı, E.Məmmədov, N.Xəlilov, H.İsmayılov, C.Bəydili, S.Paşasoy, A.Acalov, R.Kamal və başqaları) şifahi xalq ədəbiyyatının problemlərinə həsr etdiyi elmi-tədqiqat işləri. M.Qasımlının aşıq sənəti ilə bağlı yeni konsepsiyası. «Azərbaycan mifoloji mətnlər» toplusu. R.Qafarlının mifologiya, folklor poetikası, uşaq folkloru, folklor və yazılı ədəbiyyat, epik ənənədə janrlararsı əlaqə, folklor janrlarının genezişi, mahnı folkloru, folklorun janr sistemi məsələlərinə aid tədqiqatları. Folklorun söyləyici və toplayıcıları. Yeni toplanan folklor nümunələri və bəzi alim uydurmalarının xalq adından verilməsinə qarşı mübarizə.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(20 saat)

1. Qrimm qardaşları folklorşünaslıq elminin baniləri kimi. Folklor nəzəriyyələri.
2. E.Teylorun «İbtidai mədəniyyət» əsəri
3. C.Frezerin «Qızıl budaq» əsərlərində əski folklor nümunələrinə münasibət. Azərbaycan inanclarınamüraciət.
4. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru.
5. T.Bayraməlibəyovun folklorşünaslıq fəaliyyəti.
6. F.Köçərli folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi. «Balalara hədiyyə» toplusu.
7. Y.V.Çəmənəminli ilk professional Azərbaycan folklorşünasıdır.
8. H.Zeynallı və V.Xuluflunun folklorşünaslıq fəaliyyəti.
9. Müasir Azərbaycan folklorşünasları.
10. Azad Nəbiyev folklor toplayıcısı, tədqiqatçısı və təbliğatçısı kimi.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi-

- Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında» 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı. – «Xalq qəzeti», 21 aprel 1997.
2. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Tərtibçi filologiya elmləri doktoru, professor V.Quliyevdir. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1999.
 3. Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənizəminli və folklor. – Bakı, Elm, 1981.
 4. Abdullayev Ə. Maarif pərvanəsi (Rəşidbəy Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığı). – Bakı, Maarif, 1992.
 5. Çəmənizəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 57-62.
 6. Çəmənizəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 62-74.
 7. Çələbi Evliya. Səyahətname. (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997.
 8. Əmin Abid. Türk xalqları ədəbiyyatında «mani» növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı. – Bakı, 1930, № 3-4.
 9. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Maarif, 1992.
 10. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-1930-cu illər). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1997
 11. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan folklorşünaslığı (1960-1960-cı illər). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1998.
 12. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-ci ilə qədər). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1994.
 13. Əziz Şərif. Ötən günlər. Keçmiş günlərdən. – Bakı, Yazıçı, 1983.
 14. Köçərli F. Seçilmiş Əsərləri. – Bakı, Azərnəşr, 1963.
 15. Qarayeva Ə. Milli folklorun toplanması, tədqiqi və nəşri – milli intibahın şərti və zəminidir. «Azərbaycan folklorşünaslıq məsələləri» məcmuəsi. – Bakı, Elm, 1994.
 16. Qurbanova Nərgiz. Hənəfi Zeynallı. – Bakı, Yazıçı, 1989.
 17. Nəbiyev Azad. Azərbaycan folklorunun janrları. – Bakı, ADU-nun nəşri, 1983.
 18. Nəbiyev Azad. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. – Bakı, Elm, 1978.
 19. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2002.

20. Nəcəfov N.H. Salman Mumtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. - Bakı, Elm, 1987.
21. Məmmədova A. Əlyazmalardakı şifahi ədəbiyyat nümunələrinə dair. Azərbaycan EA-nın «Əlyazmaları fondunun əsərləri». Əlyazmalar xəzinəsində, IV cild. – Bakı, 1976, s. 111-121.
22. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. – Bakı, Elm, 1986.
23. Məmmədov E. Azərbaycan sovet folklorşünaslığında təcnisin tədqiqi tarixindən. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Yeddinci kitab. – Bakı, Elm, 1987, s. 187-199.
24. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997.
25. Təhmasib M.H. «Məktəb» jurnalında folklorə münasibət məsələləri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər». V kitab. – Bakı, Elm, 1977, s. 3-27.
26. Umudov Qüdrət. Folklorşünaslığımızın tarixindən (1920-41-ci illər). – Bakı, «Təbib» nəşriyyatı, 1995.
27. Zeynallı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Yazıçı, 1983.
28. Zərdabi H. Bizim nəğmələrimiz.-Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 1960, s. 240-242.

2. DÜNYA XALQLARININ MİFLƏRİ

Dünya xalqlarının miflərinə həsr olunan fənnin mövzularını Avropa və rus folklorşünaslığının təcrübəsi əsasında müəyyənləşdirməklə yanaşı, Azərbaycan miflərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə də ön plana çəkmişik.

Midiya mifik sistemi Şərqi xalqlarının əksəriyyətinin ilkin dünyabaxışı kompleksinin formalaşmasına təkan vermişdir. «Avesta»nın (Zoroastrın azərbaycanlı olmasına baxmayaraq) daha çox İran mənbələrində özünə yer tapmasını, zəmanəmizə qədim pəhləvi dilində gəlib çatmasını, eləcə də İranda atəşpərəstliyin dövlət dini kimi qəbul edilərək uzun müddət yaşamasını nəzərə alıb Midiya miflərini «Midiya-İran mifləri» başlığı altında təqdim etmişik.

Mifin dünyanın yaranması, kainat, təbiət, canlılar aləmi və yer üzündə mövcud olan varlıqların meydana gəlib məhv edilməsi haqqında ilkin insanların mükəmməl təsəvvürlər sisteminin olması şübhəsizdir. Ona görə də mifologiyanın kateqoriya və obrazlarını səbəbdən nəticəyə istiqamətində formalaşmışdır. Dünyanın və varlıqların yaradıcısı Allah (tanrılar) haqqında qədim xalqların hər birinin özünəməxsus mifoloji baxışı var. Lakin tanrılar Yunan, Roma mifoloji sistemlərində də Midiya-İran, Qam-şaman və əski türk əsətlərindəki şəkildə iki qütbə (xeyirxah və şər) bölünür. Birincilərin qurub-yaratması ikincilərin qəzəbinə səbəb olur, çalışırlar ki, dünyada yaxşı işlər görülməsin.

Xalqın ən ibtidai kollektiv fantastik icadı olan miflərdə (yunanca **muthos** - söz, nitq, söyləmə, nəql etmə, əhvalat, rəvayət danışma mənalarda işlənir) gerçəklik xüsusi işarələr, simvollarla canlandırılmış (ən adi əşyalar, cisimlər belə) və şəxsləndirilmiş obrazlar şəklində əks olunur, insan ağına gələn nə varsa, hamısı həssaslıqla ümumiləşdirilib, adı halından çıxarılır, fəvqəltəbii məxluqlara, varlıqlara çevrilir və bunları ilkin inanışlar reallıq kimi başa düşür. Mif mənəvi mədəniyyətin başlanğıc forması, xalq fantaziyasının özülü olmaqla yanaşı, ulu əcdadın təbii fəlakətlərə, qəzalara, xəstəliklərə qarşı qorxu hissələrinə üstün gəlmək vasitəsi idi. Başqa sözlə, toplum halında yaşayan qədim insanlar qeyri-şüuri şəkildə təfəkkürdə yaranan məcazi obrazlarla təbiətə təsir göstərməyin yollarını axtarmış və nəticədə onunla təskinlik tapmışlar ki, sel, sərt külək, qızmar günəş də onlar kimi canlıdır, istədiklərini ödəməklə onların göndərdikləri təhlükəni sovuşdurmaq olar. Beləliklə, mifik düşüncənin məntiqi özünəməxsus-

luğu ondadır ki, ibtidai insanlar onları əhatə edən sosial mühitdən (xüsusilə təbiətdən), emosiyaların, hissi effektlərin təsirindən özlərini təcrid etmədilər, miflər vasitəsi ilə, dolayı yolla da olsa, varlıqların bir-birinə bağlanan və hissələrə parçalanan əlamətlərini göstərməyə çalışdılar. Deməli, dünyada baş verən hadisələrin sadəcə təsvirinə deyil, mahiyyətini, məğzini anlamağa təşəbbüs göstərirdilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq, gözlə görünən və duyulan hər şeyi şəxsləndirir, özlərində müşahidə etdikləri əlamətlərlə təqdim edir¹, daha dəqiq desək, təbii, sosial və mədəni obyektləri metaforik müqayisədə verir-dilər. Ona görə də mifik təfəkkürdə insanlara xas xüsusiyyətlər təbiət hadisələri, cansız varlıqlar, heyvan, quş və bitkilərin üzərinə köçürülür, hər şey düşünmək qabiliyyətinə, hissiyata malik təsvir olunur və zahirən antropomorfik şəkil alır. Mövcudatın animistik (ruhun varlığı) modeli yaradılırdı. Bəzən isə, əksinə, təbiət qüvvələrinə, xüsusilə heyvan və quşlara məxsus əlamətlər (daha çox totem kimi qəbul edilən heyvan, quş və bitkilərin əlamətləri) mifik mədəni qəhrəmanlara (nəsil törədənə) şamil edilirdi. Məsələn, Oğuzun «ayağı öküz ayağı kimi (qüvvətli), beli qurd beli kimi (incə), ombuzları samur ombuzları kimi, köksü ayı vücudu kimi (güclü) və bütün bədəni tükü idi».²

60-ci illərdə Azərbaycan türklərinin miflərinin bərpası, araşdırılması sahəsində (təsvir xarakterli məqalələri, monoqrafiyaları nəzərə alsaq belə) əsaslı iş görülməmişdir. Mirəli Seyidovla başlanan ənənə Ağayar Şükürov, Kamil Vəliyev, Arif Acalov, Seyfəddin Paşasoy, Cəlal Bəydili və başqaları tərəfindən uğurla davam etdirilir, mifologiyamızın əsas model və sistemlərinin bərpasına ümid yaranır.

Azərbaycan türklərinin bir sıra üstün cəhətləri ilə başqalarından seçilən mifologiyası mövcuddur. Qədim mənbələrini müəyyənləşdirib onları bərpa etsək, böyük bir xəzinəni bataqlıqdan çıxarmış olarıq. Qeyd edək ki, Azərbaycan miflərini özündə əks etdirən qaynaqlar olduqca çoxdur. Hətta onları sistemləşdirib qruplaşdırmaq mümkündür.

Beləliklə, Azərbaycan miflərini

-ilkən ədəbi-tarixi abidələrdə, arxeoloji qazıntıların yekunlarında,

¹ İnsanlar hər şeyi, ilk növbədə, özləri ilə müqayisə edirdilər, cansız əşyalarda, bitkilərdə, heyvanlarda, quşlarda, dağlarda, çaylarda, göllərdə, təbiətin əsrarəngiz hadisələrində özlərində olan keyfiyyətlər tapır, bununla dünyanı dərk etməklə yanaşı, özlərini daha yaxşı tanımağa çalışdılar).

² Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab.- Bakı, Yazıçı, 1992, s. 61

- dini təsəvvürlərdə,
- yurdumuzun qədim tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasına aid yunan, ərəb, İran, hind və Çin mənbələrindəki məlumatlarda,
- nağıl, əfsanə və başqa folklor qaynaqlarında,
- orta əsrlərin başlanğıcında yazıya alınmış qəhrəmanlıq eposlarında,
- klassik ədəbiyyatda və qədim dövr şair, filosof və mütəfəkkirlərimizin əsərlərində,
- dünya xalqlarının mifologiyasını tədqiq edən Avropa və Asiya alimlərinin tədqiqatlarında,
- XIX-XX əsr rus və Azərbaycan mətbuatında,
- Azərbaycan folklorşünaslarının araşdırma və toplularında,
- xalq ritual və inanclarında axtarmaq lazımdır.

Miflərin Azərbaycan xalqının ululuğunu, dünyanın ilk sakinləri sırasında durduğunu göstərən ilk insan məskənlərində (Azıx mağarası, Qobustan qayalıqları və s.) yaranması şübhəsizdir. Oradakı daşlar, qayalar ulu babalarımızın ən əski rituallarının, kultlarının şahidləridir. Şahid qayaların bir neçəsinin üstündə əcdadlarımızın əlləri ilə günəş, insan, heyvan şəkilləri yonulmuş və qərribə fiqurlar, naxışlar bu günədək qorunub saxlanmışdır. İnsanlar rəsmləri qayalara cızmaqla hansısa mifi həmişəlik yaşatmaq istəmişlər.

İlkin ədəbi-tarixi abidələrdə, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan müxtəlif məişət əşyalarının, silah və sursatların işarə, naxış və qrafik şəkillərdə mif motivlərinə təsadüf olunur ki, mif sistemlərinin bərpa-sında onların böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işarələr nənə-babalarımız tərəfindən sonralar xalqların üzərinə köçürülmüşdür. Azərbaycanın qədim toxumalarında dünyanın yaranması haqqında mifik təsəvvürlərin bütöv mətnlərinin əks olunması şübhəsizdir. Onların açılması yolunda uğurlu addımlar atılır.

Maraqlıdır ki, mifologiyanı dünya miqyasında araşdıran ilk tədqiqatçılar da öz əsərlərində cüzi də olsa, Azərbaycan xalqının da ilkin dünyagörüşü sistemlərinə yer ayırmışlar. F.F.Dits yunan Siklopunu Təpəgözdən alınma hesab edirdi. Vilhelm Qrimm oğuznamənin miflərə söykənməsini təsdiqə çalışırdı. E.B.Taylor «İtidai mədəniyyət» əsərində Günəş miflərindən danışarkən massagetlərin (Tomirisin mənsub olduğu, Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan

qədim tayfanın adı) rituallarına, kultlarına müraciət edirdi.¹ C.Frezer «ikinci doğuş»dan danışanda bildirirdi ki, Qafqaz «türklərində oğulluğa götürmə adi hadisədir. Mərasim ondan ibarətdir ki, oğulluğa götürülən yeni ananın köynəyindən keçirilir, ona görə də türkcə «adamı köynəyindən keçir» anlayışı «oğulluğa götür» mənasını verir».² Məgər bu, «Koroğlu» eposundakı Nigarın Eyvazı oğulluğa götürməsi epizodunun analoqu deyilmi? Alim daha sonra nağıllarımızda tez-tez rastlaşdığımız «kiçik qardaşa üstünlük verilməsi» məsələsinə aydınlıq gətirən orijinal fikirlər söyləyir və yas mərasimi haqqında yazır ki, «qədimlərdə türklər ölümləri üçün ağlayanda üzlərini bıçaqla elə kəsirdilər ki, qan damcıları yanaqlarında göz yaşlarına qarışa bilsin».³ Bizcə, bu gün xalq arasında geniş işlənən «*gözdən qan çıxartmaq*», «*gözü qanlı*», «*gözlərindən qan damar*» ifadələrinin kökü həmin adətlə bağlıdır. Acı (duzlu) göz yaşı üzün kəsilmiş hissəsini yuduqda insan bərk ağrı çəkirdi, ulu əcdad bununla mərhumun o dünyadakı acılarına şərik çıxırdı. Klassik saz-söz ustalarının qoşma, tənqis və ustadnamələrində həmin təsəvvürə əsaslanan ifadə vasitələrindən sənətkarlıqla istifadə olunur. Aşıq Abbas Tufarqanlı «Nə baxırsan, gözü qanlı haramı?» misrası ilə başlanan qoşmasında yarının qapısında üzünün qanını tökdüyü üçün daha heç kəsə pis nəzərlə baxmır:

*Yarın qapısında yüz qan eyelədim,
Əl uzatdım, çəkdim, üz qan eyelədim,
Bir könülə dəydim, yüz qan eyelədim,
Daha bir kəsinən yaman deyiləm.*⁴

Yaxud yarının zorla ondan ayıraraq hökmdarın hərəmxanasına aparılmasını biləndə düşdüyü halı ölüsünün üstündə üzünü yarıb göz yaşı yerinə qan axıdan ulu babalarının çəkdiyi acı ilə müqayisə edir:

*Şah hökmüylə xan üstünə xan getdi,
Ağlar didəm, yaş yerinə qan getdi...*⁵

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., Политиздат, 1989, с. 412

² Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в ветхом завете. - М., Политиздат, 1989, с.256

³ Yənə orada, s. 450

⁴ Aşıqlar. - Bakı, 1960, s. 18

⁵ Yənə orada, s. 19

C.Frezer yüz il əvvəl Avropada oturub, Azərbaycan türklərinə aid bir sıra qədim mif sistemlərini göstərdiyi halda nə səbəbə bizim onların mövcudluğundan danışmağa cəsarətimiz çatmamalıdır?

GİRİŞ

(2 saat)

Mif nədir? «Mif» və «mifalogiya» anlayışları. Qədim insanların dünyanın yaranması haqqında ilkin, ibtidai təsəvvürləri. Allahlar, təbiət hadisələri, qorxunc qüvvələr və insanlar. Ritual (mərasim) və mif. Mifik dünya modeli. Mifologiyada sakral say anlayışı. Mifik zaman və məkan. Mif haqqında nəzəriyyələr. Folklor janrlarının (nağıl, epos) meydana gəlməsində miflərin rolu. Mif və elm. Mifik düşüncə fəlsəfənin ərəfəsi kimi. Mif və yazılı ədəbiyyat. Mif bədii yaradıcılığının tənəkverici qüvvəsi kimi. Miflərin nəşri və tədqiqi. Mif və semiotika.

MİFLƏRİN KATEQORİYALARI VƏ TƏSNİFİ. Miflərin təsnifi prinsipləri. Etioloji (səbəb) miflər. Heyvan və bitkilərin, dağ və çayların meydana gəlməsi haqqında ibtidai təsəvvürlər. Kultlar.

Teoqonik (allah) miflər. *Kosmoqonik* miflərdə bəşəriyyətin ən arxaik təsəvvürləri. Kosmosun strukturu. Kosmosun vegetativ (dünya ağacı) şəklində təsviri. Kainatın zoomorfik və atropomorfik modeli. Göy təbəqəsinin yerdən ayrılması. Xaosdan dörd ünsürə (od, su, torpaq, hava) doğru. Dünya okeanının və dünya dağının yaranması. *Antropoqonik* miflər ilk insanın, tayfa etnoniminin mənşəyi. İlk insanın ölümə məhkum edilməsi. *Astral* miflərdə ulduzlar və planetlər səma ovçusunun ov heyvanları kimi. Günəş və Ay mifləri. Mifik təsəvvürdə düalizm. Əks varlıqların qarşılaşması, mübarizəsi və güzəştlər. Əkizlər haqqında miflər. Totem mifləri. Təqvim mifləri. Esxatoloji miflər. Şaman mifləri.

DÜNYA XALQLARININ MİFLƏRİNİN ƏSAS MOTİV VƏ QƏHRƏMANLARI

(2 saat)

Mifik qəhrəmanların kateqoriyalara ayrılması. İnsan nəslinin, tayfanın, elin ilk nümayəndəsi. Mədəni qəhrəmanlar (od əldə edənlər, dəmiri, arabanı, silahları yaradanlar). Ruhlar. Əsatiri törəmələr.

Miflərdə tale məsələsi. Müqəddəs (sakral) rəqəmlər. Möcüzəli varlıqlar. Triksterlər. Allahlarla bağlı təsəvvürlər. Dini miflərin meydana gəlməsi. Arxetiplər.

Mifik döyüş süjetləri. Ana tanrı. Antropomorfik məxluqlar - Titanlar (nəhənglər). Aşağı və yuxarı dünya. Xeyir-şər qarşılaşması. Ruh və can. Heyvanlar və bitkilər aləmi. Ölümə məhkumluq. Dirilmə. Yeraltı dünya (ölülər aləmi). Ov və ovçu. Müqəddəs doğuşlar. İşıq və zülmət. Dirilik suyu. İeroqramik (müqəddəs) nikah.

ANTİK YUNAN VƏ ROMA MİFLƏRİ

(6 saat)

MƏNBƏLƏRİ: Homerin «İliada» və Odisseyə», Hesiodun «Teoqoniya», Kvint Smirnskinin «Homerdən sonra», Nonn Panopolitanskinin «Dionis mahnıları» yunan miflərini özündə əks etdirən ilkin yazılı mənbə kimi. Antik yunan dramlarının (Əsxil, Sofokl, Evripid, Aristofan) mifik kökü. Mifin antik dövrdə toplayıcıları: Herodor Herakleyski, Anaksimən Lampsakski, Heraklid Pontiyski və b. *Yunan miflərinin tipləri:* genetik, substansial, metamorfoz, ikonografik (atributiv) və funksional miflər.

YUNAN MİFLƏRİNİN ƏSAS MOTİVLƏRİ VƏ QƏHRƏMANLARI. Yaranış, yaxud törəniş mifləri. Dünyanın və baş allahın meydana gəlməsi. Dünyanın mərkəzi - Olimp dağları. Dünyanın dənizdən idarə olunması, dəniz allahı Poseydon. Zevs-Hera bağlılığı və allah nəslinin nümayəndələri - Apollon, Afina, Afrodita, Hermes, Dionis və başqaları. Nemezida - yeraltı dünya və tale allahı. Orion, Helios - göy tanrıları. Gecə, Ay, Dan Yeri, Günəş. Odun oğurlanması - Prometeyin fədakarlığı. Prometey və Atlant. Titanlar. Metamorfoza - cildnidəyişmə. Narsis və özünəvurgunluq. Qədim qəhrəmanlar nəslinin nümayəndələri: Avropa və Kadm, Piqmalion və Qalateya, Alkestida, Persey, Lamiya, Sizif, Antiqona, Eriqona. Teseyin həyatı və qəhrəmanlığı. Amazonkalar. Yeddi nəfər Fivə qarşı. Allahlarla insanların qarşılaşması. Heraklin şücaətləri. Arqonavtların dəniz səyahətləri. Qızıl dərinin oğurlanması. Troya uğrunda döyüşlər. Paris və Yelena. Axillanın qəzəbi və ölümü. Taxta at. Qayıdış mifləri. Odisseyin allahlara güzəştə getməsi. Yunan mifləri və Qafqaz. Yunan mifləri yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi kimi.

ROMA MİFLƏRİ. «İndiqitament» roma miflərinin ilk yazılı mənbəyi kimi. Əsas motiv və personajları. Allahların döyüşü. Yupiterin qəzəbi və Saturnun göyü tərk etməsi. Mars - döyüşçü və sərkərdələrin hamisi kimi. Göy tanrısı Yunona. Venera və bahar. Od kultu və vulkan. Diana - heyvanların və çiçəkli çöllərin, yaşıl düzlərin və meşələrin qoruyucusu. Saturn və Qafqaz (ilk şəhid çoban). A.Düma (ata) Roma miflərindəki Qafqaz motivi haqqında. Qədim Elladanın mifik qəhrəmanları. Herkules - təbiətin qoruyucusudur. Herkules və Kakus (xeyirxahlıq və bədxahlıq) qarşılaşması. Dişi canavar. Eneyin qərib düşməsi. Romanın salınması haqqında təsəvvürlər. Əkiz qardaşlar - Romul və Rem. Romul və Tit Tasiy. Qədim Romanın yeddi əsətiri hökmdarı.

ƏSKİ TÜRK MİFLƏRİ

(8 saat)

ƏSAS MƏNBƏLƏRİ. Orxon-Yenisey abidələrində dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlər. Bilgə Kağanın Mavi göyün əmələ gəlməsi ilə bağlı məlumatı. Günəşin və Ayın doğulması. İlk «insan övladı»nın dünyaya gəlməsi. «Fal kitabı»nda (X əsr) göyün üç təbəqəsi (yuxarı, orta, aşağı) haqqında. Göylə yerin vuruşu. Göy Tanrısı - dünyada allahın təkliyi, vahidliyi, birliyi barədə ən ilkin təsəvvürlər. Umay (Humay) - məhsuldarlıq ilahəsi, qadınlığın-analığın başlanğıcı. Alban yepiskopu İsrailin (VII əsr) yunanların gözəllik ilahəsi Afroditanı Umay - Humayla müqayisə etməsi. Qədim uyğur mətnlərində (X əsr) Umay xeyirxahlıq hamisi kimi. Tonyukuk abidəsində Humay döyüşçülərin havadarı tək.

KAM-ŞAMAN MİFLƏRİ. Şaman - ruhlarla insanlar arasında əlaqə yaradan, qeybdən gələcək barədə xəbər gətirən bilici, seçilmə şəxs, tanrı elçisi kimi. Quş, balıq və qeyri-adi heyvan şəkilli köməkçi ruhlər. Şaman kosmologiyasında dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlər. Kainatın üç təbəqəsi (üç dünya anlayışı): **aşağı, orta, yuxarı.** Dünyaların qatlara bölünməsi. Dünya qatlarının dünya ağacı və kosmik çay vasitəsi ilə birləşməsi. Kosmik çayın cənubda yerləşən mənbəyinin Yuxarı dünya, şimalda qurtaran sonunun Aşağı dünya ilə əlaqəsi və uyğunluğu. Aləmin xeyir – müsbət, işıqlı başlanğıcının Şərqlə, Yuxarı dünya ilə, göylə; mənfi – şər törəmələrin isə Qərblə (yaxud Şimalla), Aşağı ölümlər dünyası ilə bağlılığı. Müqəddəs Torpaq-

Su («İduq, Yer-Sub»). Erliq-Yerlik aşağı dünyanın - yeraltı aləmin hökmdarı. Bizans tarixçisi Feofilakt (VII əsr) və Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu türklərin əski inamları (Yer-Su və Byurtla bağlı) haqqında. Byurt - ölüm mələyi. Byurt - Əzrayıl paralelləri. Türklərin sıradan çıxıb yenidən törəmələri. Aşına - yeni türk soyunun ilk nümayəndəsi. Asyan şad. Yeni yurd arayışında. Köhnə yurda qayıdış.

Hami ruhlər. Yerex - ailə və təsərrüfat hamisi. Vut ami - ana od, Vut asi - ata od. Xakaslarda xeyirxah ruh - Arıq tös (müqəddəs Daş), Baş Uluq tös (Baş Ulu Daş); şər ruh - Çabal tös, Xara tös (Qara Daş). Sayan-Altay türklərinin mifləri. Ulgen (yuxarı dünyanın sahibi), Erlik (yeraltı dünyanın sahibi) qarşılaşması. Altaylarda dağ və tayqa ruhləri - Tağ eezi (yiyəsi, sahibi), çay ruhu- Suq eezi, göl ruhu - Kel eezi. Şalıq - ov hamisi. Təlbəqən (Dəlbəqən) adamcilla Ay kağanın vuruşu. Təlbəqən - təpəgöz paralelləri.

AZƏRBAYCAN MİFLƏRİ. Azərbaycan miflərinin toplanması və araşdırılması. M.Kazımbəy, Y.Çəmənzmənli, M.Seyidov, A.Nəbiyev, A.Şkürov, A.Acalov, R.Qafarlı əsətir haqqında. Son illərdə Azərbaycanda miflərə marağın artması.

Azərbaycan türk miflərinin mənbələri və qaynaqları. «Avesta» və Azərbaycan mifik təfəkküründə onun yeri. Oğuz epik ənənsi və Azərbaycan mifləri. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri. Antik yunan mifoloji sistemi və Azərbaycan. İslam mifoloji düşüncəsi və Azərbaycan. Klassik ədəbiyyatda Azərbaycan miflərinin izləri.

Kainatın, dünyanın, insan nəslinin yaranması barədə ulu babalarımızın görüşləri. Tale. Qəza. Tufan. İnsan və təbiət hamiləri. Xıdır İlyas (Nəbi). Xeyir-şər qarşılaşması. Xeyrxah və şər qüvvələr. Ölüm mələyi. Yazla Qışın mübarizəsi. Keçi-Kosa. Günəş və övladları. Yel Baba. Ovçu mifləri. Əkil-Bəkil. Ata-ana ruhləri və tonqallar. Hal anası. Dəniz qulanları. Dirilik suyu. Qaranlıq və işıqlı dünya. Yeraltı dünya. Xəyanət və cəza. Cildinidəyişmə - dönərgələr. Həyat ağacı.

Azərbaycan miflərində dünya modeli.

Qədim kultlar. Totem mifləri. Dünya dağı. Qazlıq – Qaz – quz – İçquz – İç Oğuz paralelləri. Qaba ağac. Ağ və qara ilan. İnek və sümükləri. Xoruz – Günəşin bələdçisi.

Mifik qəhrəmanlar. Dədə Qorqud, Basat, Beyrək, Dəli Domrul, Qaraca Çoban, Bəkil, Sarı Çoban, Koroğlu, Ovçu Pirim, Məlik Məmməd, Keçəl. Mifik məxluqlar. Təpəgöz, div, əjdaha, zümrüd (sümürq) quşu, pərilər. Sənətkarlar, müdriklər və xilaskarlar.

YAXIN ŞƏRQ XALQLARININ MİFLƏRİ

(8 saat)

ŞUMER VƏ AKKAD MİFLƏRİ. Mesopotomiya - dünyanın ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri kimi. Şumer və Akkad mifləri - yaradılış haqqında insanların ən qədim təsəvvürləri. Göyü və yeri doğan ana - Nammu. Göy tanrısı - İnann (Ane), Yer tanrısı - Ki, onların övladları Enlil - hava allahı. Dumuz (Tammuz) - bitkilərin yaradıcısı. İlk insanın yaranması. Tufan. Enki və Ninxursaq haqqında miflər. Allahları insanla eyniləşdirmək meyl. Bilqameş - allahlara və insanlara xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirən ilk mifik mədəni qəhrəman. «Bilqameş» (Hər şeyi bilən adam) eposu - dünyada ən qədim mif toplusu. Adap - Adam paralelləri. Etan - göydən yerə enən çoban. Bu sənəti tanrılardan insanlara gətirən (mal-qara ilə birlikdə) məxluq. Tale cədvəlinin (təqviminin) oğruçusu - Anzu. Yaradılış, al-lahlar və qəza - tufan haqqında Babil mifləri.

MİSİR MİFLƏRİ. Qədim Misir miflərinin ilkin yazılı mənbələri: «Piramida mətnləri» (b. e. ə. 21-188-ci illər), «Ölülər kitabı», «İnaək kitabı», «O biri dünyanın necəliyi haqqında kitab», «Nəfəs kitabı», «Amduat», eləcə də Herodot və Plutarkın İsid və Osirisə aid qeydləri. Misir miflərində allahlar kultu. Ayrı-ayrı bölgələrdə - nomlarda dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlərin müxtəlifliyi. Dovşan cildində olan Unut - Hermopol əyalətinin (misirlilər «nom» deyirlər) qoruyucusu. Fivin nomunda kosmoqonik allah üçlüyü: Amon - Günəş, arvadı Mut - Nöy, onların oğlu Xonsu - Ay. Memfissk nomunda etio-loji allah üçlüyü: Ptax, arvadı Sehmet (müharibə allahı), oğlu Nefertum (bitki allahı). Canlılar allahı Osirisin ölülərə qurduğu məhkəmə. Günah və cəza. Amit (başı timsah, bədəni şir) yeraltı dünyanın cəlladı. Osirisin arvadı İsid - sehirkar ana allah. Qor - oğul allah. Heyvan şəkilli allahlar: öküz - Apis Minebis, Buxis, Bata; inək - Xotor, İsidə; qoyun-Amon və Xnum; ilan, timsah - Sebek; pişik - Bast; şir -Tefnut; çaqqal - Anubis; şahin - Qor və b. Dünyanın yaradıcısı –AtumRa. Günəş allahı Ra. Onun nəhəng ilan Apopla qarşılaşması. Ranın göz yaşından əmələ gələn ilk insan. Misirlilərin Doqquz böyük Allahlar mifi.

YƏHUDİ MİFLƏRİ. Dünyanın yaranması haqqında təsəvvürün iki variantı: su xaosu; heç nə yetirməyən, sonu görünməyən susuz

səhra aləmi – Səhra xaosu. Eloxiimin altı gün və altı mərhələdə dünyanı yaratması. Küldən düzəldilən ilk İnsan. Ölən insan cisminin yandırılıb külünü çayda axıtma adəti ilə bu təsəvvür arasındakı bağlılıq. Edəmdə cənnət bağı. Yerin sudan ayrılması. Üç noy canlıının meydana gəlməsi. Həyat ağacı. Xeyir və şəri dərk etmə ağacı. Göy cisimləri - Günəş, Ay və ulduzların yaranması. Tufan və məhv olma təhlükəsi. Xilaskar qəhrəmanlar. Kain və Avel. Babil (Vavilyon) qülləsi. Səhradakı şəhərlərin dağıdılması. Kult mifləri. Allahın Sinada görünməsi. Yəhudi apokaliptikində mifoloji elementlər.

MİDİYA-İRAN MİFLƏRİ. İran miflərinin müstəqil silsilələrə ayrılması: qədim Midiya əsatirləri, əski İran (pəhləvi) əsatirləri, skif-sarmat əsatirləri, soqdi əsatirləri. Midiya-İran miflərinin toplandığı yazılı mənbələr: «Avesta», «Damdatnask» - «Bundahşn» («Yaradılışın əsası») , «Arda Viraz-Namaq» («Ədalətli Virazın kitabı») kosmologiya və esxatologiya haqqında. Dini ensiklopediyalar. «Dinkert» («İnam əməlləri»), «Menoqi Hart» («Ağlın ruhu») Manixey əlyazmaları. «Sirr kitabı», «Azmanlar haqqında kitab» Midiya-İran miflərinin mənbələri kimi. Midiya-İran miflərinin klassik Şərq ədəbiyyatında («Şahnamə» və «Vis və Ramin») işlənməsi. Dünyanın yumurta şəklində yaranması (yumurtanın sarısı Yer, ağı göy qatı) və yeddi qarşvara - iqlimə bölünməsi. Midiya-İran miflərində xeyir-şər qarşılaşması. Midiya-İran miflərinin əsas süjetləri: dünyanın yeddi Baş allah tərəfindən idarə olunması. Bütün varlığa hakim olmaq uğrunda iki qohum allahın (Axura və Deva) mübarizəsi. Dualist dünyagörüşünün formalaşması. Vohu-Mana - xeyrxah düşüncə. Ameşa spenta - yeddi xeyrxah ruh. Divlər - şər ruhlar. Ahur-Məzd və Anqro-Maynyu. Əsatirlərdə İran-Turan müharibəsi. Əfsanəvi İran şahları və Turan hökmdarı Əfrasiyab (Alp-Ər-Tunqa). Əsatiri qəhrəmanlar: Zal, Rüstəm, Söhrab, İsfəndiyar. Atanın öz oğluna qəsd etməsi. M. Kazımbəy fars əsatiri haqqında.

YAXIN ŞƏRQ XALQLARININ MİFLƏRİ

(4 saat)

QƏDİM HİND MİFLƏRİ. QƏDİM HİND YAZILI ABİDƏLƏRİ: «Riqveda» (Himnlər kitabı), «Yacurveda» (Qurbanlıq kəlamları kitabı), «Atharvaveda» (cadu kitabı), «Mahabharata», «Ra-

mayana», «Şatapatha-bahman», «Vişnu-puran», «Matsya-puran», «Pañçatantra» - «Kəlilə və Dimnə».

HİND MİFLƏRİNİN ƏSAS MOTİVLƏRİ. Yaradılış. Asurlar - allahların böyük qardaşları. Qurban gətirmə. Ölümün meydana gəlməsi. Gecənin yaranması. Qəza. Dünya okeanı. Müdriklər və arvadları. Günəş nəslindən olan hökmdarlar. İlahi Meymunun doğulması. Dünyanın qoruyucuları. Ravana yeraltı dünyada və göydə. Adamcıl başçı.

HİND MİFLƏRİNİN ƏSAS QƏHRƏMANLARI: Şiva, Dakşi, İndra, Aqni, Nahuş, Pulom, Haruda, Ruru, Şakuntal, Somak, Cantu, Skand, Kali və başqaları.

ÇİN MİFLƏRİ. MƏNBƏLƏRİ: «Şan hay sizin» (Dağlar və dənizlər» kitabı), İş sizin («Tarixi rəvayətlər» kitabı), «Us Zan Şan sizin» (Dağ haqqında beş kitab) və b. *Əsas motivlər.* Xuan-di və kosmosdan gələnlər haqqında fərziyə. Dünya necə əmələ gəldi? Göydən sorğular. Allahlar insanı yaratdılar. Atıcı. Hun və Yun tayfalarının qarşısını alır. Azmanlar və cırtıdanlar. Yumurta qoyanlar və qanadlılar ölkəsi. On quyruqlu tülkü - səadət rəmzi kimi. Qəribə yuxular. *Miflik qəhrəmanlar:* oğlanlarını yeyən Quymu, allahların yaratdığı ilk insanlar - Fusi və Nyuyva (evlənən bacı-qardaş), Şao-hao, Di-tay, Ley-Szu (ipəkçiliyin banisi), Van Hay, Tan-van, Ven-van və başqaları.

XRİSTİAN MİFLƏRİ

(2 saat)

YAZILI MƏNBƏLƏR: «Bibliyia», «İlahi komediya» (Dante), «Xristiada» (D.Vid), «İtirilmiş cənnət», «Qaytarılan cənnət» (Milton), «Messiada» (Klopştok).

XRİSTİAN MİFLƏRİNİN ƏSAS MOTİVLƏRİ. Cənnət və cəhənnəm. Allah elçiləri - mələklər. Əsatiri peyğəmbərlər nəslə - Avraam, Moisey, David, Samson, Yakov, İosif.

Günahabatma. Satana. Adamla Yevanın cənnətdən qovulması. Yer üzündə insan nəslinin meydana gəlməsi. Böyük tufan haqqında mifin mənşəyi. Nuh canlıları xilas edir. Babil (Vavilyon) qülləsi. Avraamla Allahın razılığa gəlməsi. Yakov və «ikinci dəfə doğulma». Yakovun yuxusu və yuxuyozmaları. Göy nərdivanı. Müqəddəs daş. Samson və Dalida. Qızıl zınqrovlar. Əsatiri qəhrəman - məğlubedilməz *Georgi*.

Onun mənşəcə türk olması haqqında mülahizələr. *İsus Xristos* - varlığın yaradıcısı allahın oğlu, bəzi xalqlarda (provoslavlarda) Allah özü. Dəhşətli məhkəmə. Pontiy Pilatın səhvi. İsus Xristosun çarmıxa çəkilməsi. Dirilmə. Antixrist. 666 - şər rəmzi kimi. Drakula və vampirlər.

İSLAM MİFLƏRİ

(2 saat)

Məhəmməd peyğəmbərin yeni dünya dini yaratmaq uğrunda mübarizəsi və «Qurani-Kərim»i meydana gəlməsi. İslami təsəvvürdə dünyanın və insanın yaranması. Allah və mələklər. Gildən yaranan Adəm və onun mələklərdən üstünlüyü. İblisin paxıllığı. Cənnət alması və şeytan. Adəmlə Həvvanın yerdə bir-birini axtarması. İnsan nəslinin artıb dünyaya yayılması.

Böyük qəzanın peyğəmbərləri. Nuh və tufan. Hud - «aditlərin qardaşı». Şu'ayib - Allahın elçisi. «Allah dostu» İbrahim. Gözəl Yusif qərib ölkələrdə. Şahirkar və insanları imana gətirən Musa. Allahın sözünü deyən İsa. Qəhrəmanlar və müdriklər. Tələt, müdrik Süleyman, Loğman və başqaları. Xristian və islam mifləri arasında paralellik.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(32 saat)

1. Homerin «İliada» və «Odiseya» əsərlərində yunan mifləri.
2. Roma allahları və qəhrəmanları.
3. Əski türk miflərinin əsas mənbələri.
4. «Oğuz kağan» dastanının mifik kökləri.
5. Kam-şaman miflərində müqəddəs ruhlər.
6. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrində mifik qəhrəmanlar.
7. Miflərdə xeyir-şər qarşılaşması.
8. «Bilqamış» eposunda dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlər.
9. Osirisin məhkəməsi.
10. Ra, İsid və Qor – Allah üçlüyü.
11. Yahudi miflərində dünya modeli və yaradılış.
12. Hind və Çin miflərinin əsas qəhrəmanları.

- 13.«Avesta»da iki dünya, iki tanrı, iki ölkə, iki insan tipi.
- 14.Fars miflərində İran-Turan qarşılışması.
- 15.İsus Xristos - Allah oğlu.
- 16.Böyük qəzanın peyğəmbərləri.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Cəfərli Məhərrəm. Dastan və mif. – Bakı, Elm, 2001.
2. Əliyev Ramil. Mifoloji şüurun bədii spesifikasiyası. – Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 2001.
3. Əliyev Razim. Məxfilik qırifi, yaxud mif, fəlsəfə, din və dil dünyünü. – Bakı, «Ziya-Nurlan» NRM, 2002.
4. Həbibov Vəli. Qədim türklərin dünyagörüşü. – Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 1996.
5. Qafarlı Ramazan. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.
6. Məmmədov Altay. Oğuz səltənəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.
7. Nəbiyev Azad. Azərbaycan mifologiyası. «Folklorşünaslıq məsələləri» məcmuəsi, Beşinci kitab. – Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2002, s. 6-93.
8. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı, Yazıçı, 1989
9. Seyidov Mirəli. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. – Bakı, Gənlik, 1994.
- 10.Seyidov Mirəli. Yaz bayramı– Bakı, Gənclik, 1990.
- 11.Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik görüşlərinin qaynaqları. – Bakı, Yazıçı, 1983.
- 12.Simon Markiş. Prometey əsatiri. – Bakı, Gənclik, 1969.
- 13.Sultanlı Əli. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qədim yunan dastanları. – Bakı, Elm, 1999.
- 14.Sultanlı Əli. Məqalələr.- Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971.
- 15.Sümər Fəruq. Oğuzlar. Tarixləri.Boy təşkilatı, dastanları. – Bakı, Yazıçı, 1992.
- 16.Şükürov Ağayar. Kulturologiya. Bakı, Elm, 1998.

- 17.Şükürov Ağayar, Gülnaz Abdullazadə. Azərbaycan fəlsəfəsi. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- 18.Şükürov Ağayar. Dədə Qorqudun mifologiyası. – Bakı, Elm, 1999.
- 19.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Birinci kitab. Ümumi nəzəri məsələlər. – Bakı, Elm, 1995.
- 20.Şükürov Ağayar. Mifologiya, İkinci kitab. Qədim Şərq xalqlarının mifologiyası – Bakı, Elm, 1995.
- 21.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Üçüncü kitab. İran xalqlarının mifologiyası – Bakı, Elm, 1995.
- 22.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Dördüncü kitab. Qədim hind mifologiyası – Bakı, Elm, 1996.
- 23.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Beşinci kitab. Qədim Çin mifologiyası. – Bakı, Elm, 1995.
- 24.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Altıncı kitab. Qədim türk mifologiyası. – Bakı, Elm, 1995.
- 25.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Yeddinci kitab. Yunan mifologiyası. – Bakı, «Qartal» nəşriyyatı, 1999
- 26.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Səkkizinci kitab. Alman-skandinav xalqlarının mifologiyası. – Bakı, Elm, 1999.
- 27.Şükürov Ağayar. Mifologiya, Doqquzuncu kitab. Slavyan xalqlarının mifologiyası. – Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2002.
- 28.Vəliyev Kamil. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. – Bakı, Gənclik, 1978.

Rus dilində

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер.-М., Наука, 1990.
2. Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Изд. 2-е. Перевод с нем., предсл., библиогр. и указатель Д.Е. Бертельса. – М., Наука, 1973.
3. Аджи Мурад. Европа. Тюрки, Великаэ Степь. М., Мысль, 1998.
4. Антология мировой философии. Античность. – Минск, Харвест -Москва, АСТ, 2001.
5. Антология мировой философии. Древний Восток. – Минск, Харвест -Москва, АСТ, 2001.

6. Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., Наука, 1990.
7. Арсеньев В.Р. Звери. Боги. Люди. – М., Издательство политической литературы, 1991.
8. Баландин А.И. Мифологическая школа в русской фольклористике.-М., Наука, 1988.
9. Баландин Р.К. Сто великих богов. – М., «Вече», 2002.
10. Вейман Р. История литературы и мифологии (пер. с нем.), - М., 1975.
11. Грейвс Роберт. Мифы древней Греции. – М., Прогресс, 1992.
12. Гурулев С.А. Что в имени твоём, Байкал? – Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1991.
13. Джеймс Льюис Р. Энциклопедия Астрологии. – Ростов-на-Дону, «Феникс», 1998.
14. Дорашенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк). – М., Наука, 1982.
15. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология, М., Наука, 1976.
16. Дюмезиль Ж. Скифы и Нарты. – М., Наука, 1990.
17. Евсюков. Мифы о вселенном. – Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1988.
18. Иллюстрированная полная популярная Библейская энциклопедия. - М., 1891, с. 402 (Репринтное издание, М., 1990).
19. Иорданский В.Б. Звери. Люди. Боги. Очерки Африканской мифологии. – М., Наука, 1991.
20. Ислам. Историкографические очерки. Под общей редакцией С.М.Прозорова. – М., Наука, 1991.
21. Каутский К. Происхождение христианства. - Издательство Политической литературы, 1990.
22. Климович Л.И. Книга о коране, его происхождении и мифологии. – М., Политиздат, 1986.
23. Котлэр Е.С. Миф и сказка Африки. - М., Наука, 1975.
24. Кун Н.А. Что рассказывали греки и римляне о своих богах и героях. – М., Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 1992.
25. Косарев А. Философия мифа. – М., Университетская книга ПЕР СЭ, 2000.
26. Крамер Н. Сэмюэл. История начинается в Шумере. – М., Наука, 1991.

27. Лавров П.Л. О религии. Научно-атеистическая библиотека / Редкол.: А.Ф.Окулов (пред.) и др.; Сост. и авт., вступ. ст. А.И.Володин; Примеч. И указатели соств. Б.М.Шахматовой. - М., Мысль, 1989.
28. Леви-Строс К., Структура мифа, журнал «Вопросы философии», 1970, № 7.
29. Леви-Строс К., Структурная антропология. Пер. с франц. - М., Наука, 1985.
30. Леви-Брюль. Первобытное мышление. - М., Академия, 1930.
31. Лосев А.Ф. Мифология. - в кн. «Философская энциклопедия», том III, М., «Советская энциклопедия», 1964, с. 457-466.
32. Маковельский А.О. Авеста. - Баку, Азгосиздат, 1960.
33. Мелетинский Е.М. Миф и сказка. В сбор. «Фольклор и этнография», Л., Наука, 1970, с. 55-70
34. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М., Наука, 2000.
35. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии. - в кн. «Мифологический словарь», М., Советская энциклопедия, 1991, с. 653-664.
36. Мироздание и человек. (Евсюков В.В. Мифы о мироздании. Ларичев В.Е. Поиск предков адама. Лалаэнц. Шестой день творения). - М., Издательство Политической литературы, 1990.
37. Михайлов Т.М. Бурятский шаманизм. - Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1987.
38. Мирча Элиаде. Шаманизм. Архаические техники экстаза. - София, 2000.
39. Мирча Элиаде. Аспекты мифа. - М., Тоо «Инвест - ППП», 1995.
40. Мифы народов мира. Энциклопедия. Главный редактор Токарев С.А., в двух томах. Том I. - М., Советская энциклопедия, 1992.
41. Мифы народов мира. Энциклопедия. Главный редактор Токарев С.А., в двух томах. Том II - М., Советская энциклопедия, 1992.
42. Мифологический словарь. Главный редактор Мелетинский Е.М. - М., Советская энциклопедия, 1991.
43. к з м в к э К г и э ч и л -
44. Невелина С.Л. Мифология древнеиндийского эпоса (Пантеон). - М., Наука, 1975.

45. Немировский А.И. Мифы древней Эллады. – М., Просвещение, 1992.
46. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., Наука, 1991.
47. Путилов Б.Н. Миф – обряд - песня Новой Гвинеи, М., Наука, 1980.
48. Рак И.В. Египетская мифология. – Санкт-Петербург, «Летний Сад», 2000.
49. Словарь античности. Перевод с немецкого. – М., Издательство «Прогресс», 1989.
50. Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Л., Наука, 1976.
51. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., Издательство политической литературы, 1989.
52. Темкин Э.Н., Эрман В.Г, Мифы древней Индии. – М., Наука, 1982.
53. Традиционные верования и быт народов Сибири. – М., Наука, 1987.
54. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. - Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1988.
55. Тренчени-Вальдапфель И. Мифология. - М., Наука, 1959.
56. Фрейд Зигмунд. Сборник: Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу/ Перевод с нем. Я.М.Когана, М.В.Вульфа- Минск, ООО «Поппури», 1999.
57. Фрейд Зигмунд. Сновидений/ Перевод с нем. Я.М.Когана, М.В.Вульфа- Минск, ООО «Поппури», 1999.
58. Флоренсов Н.А. Троанская война и поэмы Гомера. – М., Наука, 1991.
59. Фролов Б.А. Число в графике палеолита. - Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1974.
60. Ф кз Дж м Дж дж Ф лгкл в т м з в т
Изд т лг тв П литич к лит т ы
61. Ф кз Дж Дж Ф лчкл в в т м з в т Изд т лг
тв п литич к лит т ы
62. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. – М., Наука, 1991.
63. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. – М., Политиздат, 1987.

БƏDİİ NÜMUNƏLƏR

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi Arif Acalov. – Bakı, Elm, 1988.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Birinci cild. Xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Elm, 1982.
3. Dünya xalqlarının əfsanələri. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Birinci cild. – Bakı, Gənclik, 1990.
4. Kərkük folkloru antologiyası. Toplayanı, tərtib edəni Qəzənfər Paşayev. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987.
5. Şeirli sünbüllər. Azərbaycan mifləri. Toplayıb tərtib edən A.Nəbiyev. – Bakı, Gənclik, 1990.
6. Şaman əfsanələri və söyləmələri. Tərcümə və tərtib edənləri Füzuli Gözəlov və Cəlal Məmmədov. – Bakı, Yazıçı, 1993.

Rus dilində

1. “Бехистунская” надпись Дария I. Перевод с древнеперсидского М.А. Дандамаева. Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты). М., Издательство МГУ, 1984. Стр. 41-44.
2. Благословение Заратуштры [АФРИН-И-ЗАРТУКХИШТ] Перевод с авестийского и комментарии М. Чистякова. В книге: Книга о праведном Виразе (Арда Вираз Намаг). Перевод со среднеперсидского (пехлеви), введение и примечания А. И. Колесникова // НЛО - Связные Вселенной? Альманах-дайджест сообщений средств массовой информации, отдельных изданий, Выпуск 5, май, Луганск, 1994, с. 32-71.
3. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадастан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. Издание подготовлено О.М. Чунаковой. — М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1997. (Памятники письменности Востока. CXIV).
4. Книга о праведном Виразе (АРДА ВИРАЗ НАМАГ). Перевод со среднеперсидского (пехлеви), введение и примечания А. И. Колесникова. В книге: И.В. Рак Мифы Древнего и раннесред-

- невекового Ирана (зороастризм). - СПб.-Москва: "Журнал "Нева"" - "Летний Сад", 1998, с. 560.
5. Дозволенное - недозволенное [ШАЙАСТ- НА- ШАЙАСТ]. В книге: Книга о праведном Виразе (Арда Вираз Намаг). Перевод со среднеперсидского (пехлеви), введение и примечания А. И. Колесникова // НЛО - Связные Вселенной? Альманах-дайджест сообщений средств массовой информации, отдельных изданий, Выпуск 5, май, Луганск, 1994, с. 32-71.
 6. Мифы и легенды народов мира. Древний мир. Составители Наталиэ Будур и Иван Панкеев. Том I. – М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2000.
 7. Мифы и легенды народов мира. Средневековая Европа. Составители Наталиэ Будур и Иван Панкеев. Том II. – М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2000.
 8. Мифы и легенды народов мира. Финляндия. Россия. Восток. Составители Наталиэ Будур и Иван Панкеев. Том III. – М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2000.
 9. Наставление мудреца [АНДАРЗ-И ДАНАГ-МАРД]. В книге: Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. Издание подготовлено О.М. Чунаковой. — М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1997. (Памятники письменности Востока. СХIV).
 10. Предания и мифы средневековой Ирландии. – М., Наука, 1991.
 11. Сотворение основы (Бундахишн). В книге: Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. Издание подготовлено О.М. Чунаковой. — М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1997. (Памятники письменности Востока. СХIV).
 12. Четыре статьи из Зендавесты, с присовокуплением транскрипции, русского и латинского переводов, объяснений, критических примечаний, санскритского перевода и сравнительного глоссария. – Санкт-Петербург, Типографии Имперской Академии наук, 1861.
 13. Юань Кэ. Мифы древнего Китая. – М., Наука, 1987.

3. DÜNYA XALQLARININ NAĞILLARI

Folklorşünaslıq elmi nağıl janrının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığından söz düşəndə, ilk növbədə, nağılın xatırlanması təsadüfi deyil. Çünki nağıl bədii söz sənətinin mənşəcə bitkin süjetli ilk ən qədim janrıdır. Yazılı epik poeziya və nəsr məhz süjetqurmanın sirlərini xalq nağıllarından öyrənmişdir. Bu mənada **dünya xalqlarının nağıllarının** universitet və institutların magistr təhsil mərhələsində ayrıca fənn kimi tədrisi vacibdir. Məhz nağıllarda nəzərə çarpan süjet oxşarlığı məsəsi dünyanın bir çox tədqiqatçılarının araşdırma obyektinə çevrilmiş, onlarla nəzəriyyə və təlim yaranmış, xalq sənətinin mənəşəyində qan qohumluğunun, tarixi-mədəni əlaqələrin böyük rola malikliyi aşkarlanmış, nəhayət, «süjetlərin öz-özünə doğması» ideyası elmi həllini tapmışdır.

Folklorun nağıl janrı populyarlığı və rəngarəngliyi ilə də seçilir. Nağılın bütün bədiiilik üsullarını özündə əks etdirməsi baxımından başqa janrlardan üstünlüyünü nəzərə alsaq, fənnin tələbələrin nəzəri biliyinin artmasına nə dərəcədə kömək etdiyi aydınlaşar.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda nağıl janrının tədqiqi o qədər də qənaətbəxş deyil. Avropa və Rusiyada folklorşünaslıq elmi nağıl tədqiqatçılarının əsərləri əsasında özünü təsdiqləsə də, əksər hallarda araşdırmaya nağılla başlayıb, epos və başqa janrlarla yekun vurulsa da, bizdə tamamilə özgə mənzərənin şahidi oluruq. XX əsrin 20-30-cu illərində Y.V.Çəmənəzəminli kimi ədiblərin yaradıcılığı ilə nağılların tədqiqinin təməli güclü şəkildə qoyulsa da, sonrakı dövrlərdə, nədənsə, sükutla qarşılanmış, elə bil alimlərin nağıldan söz açmağa cəsarətləri çatmamış, folklorşünaslıq elmində boşluq əmələ gəlmişdir. Doğrudur, toplama və nəsr sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır.

Son çağlara qədər bizdə bu sahədə sambalı tədqiqat işinin meydana gəlməməsinin səbəbini anlamaq mümkün deyil. Başqa ölkələrdə, xüsusilə Rusiyada 100 folklorşünasdan 90 nəfərinin əsas fəaliyyəti və elmi tapıntıları nağılla bağlı olduğu halda, Azərbaycanda nağıldan yazan tədqiqatçı aramaq üçün xeyli baş sındırmaq lazım gəlir. Alimlərin başqa mövzulara həsr etdikləri monoqrafiyalardakı adda-budda fikirləri, bir-iki məqaləni və iki-üç namizədlik dissertasiyasını istisna etsək, görürük ki, folklorumuzun ən populyar və zəngin qolunu təşkil edən nağıla ögey münasibət bəslənməkdə davam edir.

Hərtərəfli bilik əldə etmək arzusunda olan tələbələrin nağıl haqqında əsaslı dərs vəsaiti və elmi monoqrafiya tapa bilməmələri folklorşünasları ciddi düşündürməlidir. Elmi-tədqiqat idarələrində və ali məktəblərin müvafiq kafedralarında araşdırma işinin düzgün təşkil edilməməsinin nəticəsidir ki, folklorun bəzi sahələri barədə həddindən artıq çox, lakin əksər hallarda zəif, səmərəsiz tədqiqat aparılır, bu səbəbdən də nağılların öyrənilməsində fundamental elmi iş meydana gəlmir ki, gəlmir.

Bu o demək deyil ki, Azərbaycan xalqının düzüb-qoşduğu nağıllar hindlərin, farsların, ərəblərin, almanların, fransızların, yaxud rusların yaratdıqlarından bədii cəhətdən zəifdir, məzmunusuzdur, əksinə, indiyədək yazıya alınıb çap olunan nağıl toplularında elə nümunələr var ki, dünyanın ən istedadlı yazıçısının şah əsəri ilə müqayisə edilə bilər, onların süjetinin bitkinliyini, obrazlarının tamlığını, dilinin sadəliyi və şirinliyini, mövzularının çoxəhatəliliyini və xalq həyatının, məişətinin, adət-ənənələrinin dolğun əks etdirilməsini görənlər heyrətlənir, sözün sehrinə düşdüyünü zənn edir.

Azərbaycan türklərinin nağıllarının keçən əsrin 80-ci illərdə İspaniyada «Dünya ədəbiyyatı inciləri» seriyasında çap edilməsi təsadüfi deyil. Eləcə də yüz ildən çoxdur ki, ermənilər bizim nağıllardan toplular tərtib edib öz adlarına çıxırırlar və susmağımızı görüb başqa dillərə də çevirirlər, milyonlarla oxucunun rəğbətini qazanırlar. Moskvada «İran nağılları» kitabının da içərisində Azərbaycan türklərinə məxsus onlarla nümunəyə rast gəlmək mümkündür. Yaxşı ki, tərtibçilər toplusunun sonunda söyləyicilər haqqında məlumat əlavə etməyi unutmayıblar. Bu məsələ bütün folklorşünasları ciddi narahat etməlidir.

Nağıllarımız sistemli şəkildə araşdırılmalı, poetik strukturu, süjet özünəməxsusluğu, forma, məzmun, ideya xüsusiyyətləri, mif, əfsanə və dastanla əlaqəsi tezliklə ortaya çıxarılmalıdır. Bu işlərin həyata keçirilməsinin vaxtının ötdüyünü tələbələrə çatdırmaq lazımdır. Bəlkə yeni nəslin tədqiqatçıları bizim səhvlərimizi düzəldilər, gələcəkdə öz fəaliyyətlərini xalqın əvəzsiz sərvətinin araşdırılmasına doğru istiqamətləndirdilər və boşluğu doldurdular.

Vaxtı ilə Avropada və Rusiyada (Azərbaycanda da) nağıllarla bağlı dərnəklər, xüsusi cəmiyyətlər yaradılırdı, ziyalılar toplaşib geniş müzakirələr aparırdılar. Dövrü mətbuat fikir mübadilələrinə geniş yer ayırırdı. Yurdumuzda nağıllara o qədər soyuq münqasibət bəslənilir ki, ali məktəbdə «ixtisas kursu» mövzusu kimi tədris etməyi çox

görülər, «nağıl-mağilla tələbələrini yormayın» – deyirlər. Dövlətin rəsmi sərəncamı ilə «Dünya xalqlarının nağılları»nın ayrıca fənn kimi ali məktəblərin tədris planına salınması (magistr hazırlığı üçün) bu cür düşününlərə yaxşı cavabdır.

XIX əsrin 60-cı illərində Qubernatis nağıl və miflərin «zoologiyasından» (Zoological Mythology), A.N.Veselovski «motiv» nəzəriyyəsi ilə «fonetikasından» (1873), XX yüzillikdə isə V.Y.Propp «morfoloqiyasından» («Морфология сказки», 1928) danışmışdır. Bu gün nə nağılın «biologiyasından» bəhs açılmasına, nə də mücərrəd anlayışlarla şərh edilməsinə ehtiyac var. Həmin mərhələləri alimlərimiz bir vaxtlar sükutla keçiriblər və çox şeyləri «əldən verib»lər. İndi Azərbaycan nağıllarının dünya xalqlarının nağılları arasında yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilməlidir.

Yer kürrəsinin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada yaşayan xalqların nağılları toplanıb rus dilinə tərcümə edilməsin. Dünya xalqlarının nağılları Azərbaycan türklərinin də dilinə kifayət qədər çevrilib nəşr edilmişdir.

Proqramın tərtibində çalışmışıq ki, dünyanın bütün qitələrində yaşayan xalqların nağıllarının öyrənilməsinə imkan yaransın. Nağıl janrının spesifik cəhətlərinin şərhindən, nəzəriyyələr haqqında məlumatlardan sonra ayrı-ayrı xalqların nağıllarına həsr olunan mövzuları Şərqdən Qərbdə doğru prinsipi əsasında («İqtibas», yacud «Təkamül» nəzəriyyəsi nümayəndələrinin irəli sürdükləri müddəalarda olduğu kimi) qurmuşuq.

GİRİŞ

(2 saat)

Nağıl janrının xüsusiyyətləri. Uydurma və fantaziya. Gerçəkliyin mifik obrazlarla əksi. Süjetqurma ustalığı.

Nağılların mənşəyi və yaranma yolları. Folklorda epik ənənənin başlanması. Nağıl və keçmişin sosial institutları.

Nağıl və insanların ilkin əmək məşğuliyyətləri (ovçuluq və əkinçilik). Nağıl və rituallar (mərasimlər).

Nağıl və mif. Nağıl və ilkin düşüncə tərzini.

Nağıl və folklorun ondan sonrakı mərhələdə yaranan epik janrları.

Qədim nağıl topluları. «Pañçatantra, yaxud müdrikliyin beş kitabı»nda - dostluğun itirilməsi və qazanılması motivi. Qarğa və bayqu-

şun müharibəsi. Qazanılmışların itirilməsi. Ehtiyatı əldən verən əməllər.

«1001 gecə» - anonim müəllifli olmayan ən nəhəng və populyar kitabın yaranma tarixi və quruluşu. Topludakı nağılların dörd xalqa (hind, fars, türk və ərəb) məxsusluğu və əsas motivləri: məhəbbət əhvalatları, cinayət və cəza, dəniz səyahətləri, qərribə məxluqlar, müdriklər, alimlər və s. «1001 gecə»də süjetqurma ustalığının nümayiş etdirilməsi. Süjet daxilində süjet.

Avropada yaranan nağıl topluları.

Nağılların təsnifi prinsipləri. Nağılları təsnif etmək təşəbbüsləri və axtarışlar: qəhrəmanların xarakterinə görə bölgü, formaya görə təsnifat, nağıl bölgüsündə məzmunun əsas götürülməsi. Hevanlar haqqında nağıllar. Şeirli nağıllar. Sosil-məişət nağılları.

NAĞILLARDA SÜJET OXŞARLIĞI MƏSƏLƏSİ

(2 saat)

Dünya xalqlarının folklorunda süjet oxşarlığı (səyyar-gəzəri süjetlər) məsələsi ilə bağlı folklor nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi. «Mifoloji məktəb» («Əsatirçilər») nəzəriyyəsi süjet oxşarlığında tarixi-genetik əlaqə və dil qohumluğu haqqında. Süjet oxşarlığında xalqların tarixi-mədəni əlaqələrinin rolu. T.Benfeyin oxşar süjetlərin Şərqdən Qərbə köçürülməsi qənaəti. Süjetlərin keçmə yolları.

Nağıl süjetlərini sistemləşdirmək təşəbbüsləri. A.Aarnenin nağıl göstəriciləri cədvəli. Nağıl süjetlərinin ilk kataloqu. N.P.Andreyevin «A.Aarne sistemi üzrə nağıl süjetləri göstəricisi». Antropoloji nəzəriyyə tərəfdarlarının «süjetlərin öz-özünə doğması» qənaəti. Süjet oxşarlığı məsələsində qədim xalqların psixi, mənəvi, ruhi eyniliyi prinsipi. Tarixi-tipoloji təhlilə yönələn istiqamət. Folkloşünaslığın inkişafında antropoloji nəzəriyyənin tarixi rolu və əhəmiyyəti. Süjet oxşarlığı məsələsini müasir folklorşünaslıq elminin üç istiqamətdə araşdırması: tarixi-genetik, tarixi mədəni və tarixi tipoloji.

UZAQ ŞƏRQ XALQLARININ NAĞILLARI

(2 saat)

HİND NAĞILLARI. Qızıl balığın xeyirxahlığı. Tamahkarlığın nəticəsi. Cılız və nəhəngin qarşılaşması. Üç şahzadə necə sınaqdan

keçirilir. Hind nağıllarında müqəddəs rəqəmlər. Braxmanın axmaqlığı və arvadının müdrikliyi. Alleqorik nağıllar. Hind folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. **ÇİN NAĞILLARI.** Heyvanlarla bağlı təqvim necə yarandı. İtlə pişiyin düşmənçiliyi. Yeddi qardaşın sərgüzəştləri. Çin nağıllarında ər-arvad münasibətləri. Hakim Baonun eşşəyi dindirməsi. Daş lövhənin cəzalanması. Çin folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. **YAPON NAĞILLARINDA** xeyir və şər motivi. Durna lələyinin möcüzəsi. Meymunların çarlığı. Meymun-kürəkən. Kuvşın adamın məhəbbəti. Nə üçün dənizin suyu duzlidir? Adamcıl bacı. Adamcıl nağıllarda dünyanın üç qatı: göy, mövcud aləm və yeraltı dünya. Yapon folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. **VYETNAM NAĞILLARI.** Əsas motivləri. Yüz dizli Bambuk. Xoşbəxt ölkə. Hökmdar qurbağa. Şir-insan. Ka Dop və Ka Dek. Dovşan dağlara və meşələrə necə sahib oldu. Pişik – həmişə pişikdir. Möcüzəli körpü. Vyetnam folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. **KOREYA NAĞILLARI.** Almaz dağlarının pərisi. Mahnı necə yarandı? Ana qaya. Kənd qızının qəhrəmanlığı. Qanadlı at. Xəsislik həddini aşanlar. Meymun həkim. Koreya folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu.

YAXIN ŞƏRQ XALQLARININ NAĞILLARI (2 saat)

İRAN NAĞILLARI. Heyvanlar haqqında nağılların əsas motiv və qəhrəmanları. Xoruzun qoz oğurluğu. İtin tülkünü aldatması. Keçinin canavara kələk gəlməsi. Siçanların tənbel pişiyi sağaltması. Qarışqa və qarğa. *Sehirli nağıllarda* fantastik süjetlər və mifoloji obrazlar. Simurq quşunun köməyi. İlan şah. Şahzadə İbrahim və qəddar pəri. Gül Sənubərə nə etdi? Qorxaq div. *Sosial-məişət nağıllarında* satira və yumor. Keçəl Tanuri. Keçəl və şeytan. Süleymanın sehirli üzüyü. Yalançı keçəl. Azərbaycan-İran nağıl paralelləri. İran folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu.

ƏRƏB NAĞILLARI. Əsas heyvan obrazları: tülkü, durna, şir, çaqqal, bəbir, eşşək, dəvə və s. Heyvan və insan qarşılaşmaları: qoca və pişik, insan və timsah. Sehirlilə qüvvələrlə mübarizədə ağılın köməyi. İfritin qızı. Said və Dumiyə. Sehirlilə quyu. Qul və qadın. Üç xəyal. Əbu Səlim, cadugər və imam. Şeyxin oğlanları. Ərəb folkloru-

nun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. Ərəb-Azərbaycan nağıl paralelləri.

TÜRK XALQLARININ NAĞILLARI

(4 saat)

ANADOLU TÜRKLƏRİNİN NAĞILLARI. Heyvanlar haqqında nağıllarda zəif-güclü, insan-heyvan qarşılaşmaları. Ayı və tülkü. İlan və tülkü. Qarı və tülkü. Yolçu və ilan. Tülkü və Çimənci padşahın oğlu. Çoban və ilan. Qəhrəmanlar sehirlə əşya tapmağa gedir: Bənlə-Bəhri, yeddi qardaş, Şahzadə Hüsni Yusif, İlik-sultan, padşahın qızı qaraçıların əlində. Ailə-məişət motivləri. Azamanla evlənməyə gedən Kaloğlan. Tənbəl şahzadənin çəkməçi olması. Üç qəssab əhvalatı. Osmanlı-türk folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

ÖZBƏK NAĞILLARI. Əsas nağıl qəhrəmanları: Hüsniabad, Müsafirbəy, Ziyad Batır, Aldar Kosa, Keçəl Nəsir, oğru Əbdürəhman. Özbəklər nağıllarında kimə və nəyə gülürlər? Mollanın başı varmı? Kimin yuxusu yaxşıdır? Əyri və doğru. Tutu quşu qızıl bardaqla. Doqquz tənbəl. Acgöz molla və nöker. Özbək folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

TÜRKMƏN NAĞILLARI. Nağıllarda yaşayan həqiqətlər. Şah və kasıb Şələmi. Üç qardaşın davası. Ölən öldürmə, dirirdirmə? Bay və üç nöker. Vəzirdən ağıllı eşşək. Türkmən nağıl qəhrəmanları: Keçəl Monalı, Muxan Söyüncan, Xudu Xumar, Ağıllı Əhməd, Ayaz xan, Məlik Məmmədcan və s. Türkmən folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

QAZAX NAĞILLARI. Əsas motivləri və personajları. Xeyir və şər. Dövlətli və kasıb. İgid və qurd. Bir qızın üç adaxlısı. Aldar necə evləndi. Aldar-Kosanın sehirlə kürkü. Cavan keçəl qoca keçəli necə aldatdı. Aldar necə Aldar-Kosa oldu və s. Qazax folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu. Osmanlı-türk, özbək, türkmən, Azərbaycan nağıl paralelləri.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARI. Nağıl toplularının meydana gəlməsi. *Heyvanlar haqqında nağıllarda* alleqoriya. Tülkünün kələkləri. Qurdun və ayının kütlüyü. Dovşanın ağılla şirə qalib gəlməsi. Sərçənin aşıqlığı. Siçan bəyin evlənmək arzusu. Cırdan və xortdan qarşılaşması. *Sehirlə nağıllarda* işıqlı və qaranlıq dünya. Mifik obrazların tarixi kökləri. Div və əjdahanın mənşəyi. Kiçik qardaşın

üstünlüyü. Məlikməmməd xalq istək və arzularının ifadəçisi kimi. *Sosial-məişət nağıllarında* ər-arvad münasibətləri və içtimai ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq motivləri. Keçəl xalq yumorunun ən möhtəşəm abidəsi kimi. Azərbaycan folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

AVROPA XALQLARININ NAĞILLARI (2 saat)

ALMAN NAĞILLARI. İohann Karl Avqust Mauzeusun beş cildlik «Almanların xalq nağılları» (1782-1786) və Qrimm qardaşlarının iki cildlik «Ailə və uşaq nağılları» (1812-1815) topluları. Alman nağıllarının əsas motiv və qəhrəmanları. Korol-qurbağa və Dəmir Henrix. Siçanla pişiyin dostluğu. Canavar və yeddi keçi balası. Ağıllı Elza. Alta durna. Qızıl ördək. Evlənən Hans. Şeytan və onun nənəsi. Dovşan və Kırpi. Təkgözlü, İkiqözlü və Üçqözlü məxluqlar. Alman folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. **FRANSIZ NAĞILLARI.** Şarl Perronun (1628-1703) «Mənim Qusina anamın nağılları» və Mari-Katrin d'Onuanın (1650-1705) nağıl toplusu. Fransız nağıllarının əsas motiv və personajları. Yaşıl saqqal Barbover, yaxud başını uduzan prins (şahzadə). On üç milçək. Doqquz qoyun - qardaş və onların bacısı. Eşşəyin ayı udması. Korol-qarğa. Zoluşka və ögey ana. Qırmızıpapaq və canavar qarşılaşması. Cənab pişik, yaxud çəkməli pişik. Fransada nağıl qələmə alan yazıçılar: Leritye de Villo-don, Leprens de Bomon, Jorj Sand. Fransız folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu. **İTALİYA NAĞILLARI.** Cambattist Bazilin (1575-1632) «Pentameron» - 50 nağıl toplusu. Əsas motivlər. Rul hər şeyə qadirdir. Bir gecə cənnətdə. Rastına çıxan ilk adama ərə gedən «prissesa» (şahzadə qız). Altı qulduru aldadan kəndli. Üç apelsin, yaxud Qırmızı dənizin pərisinin hədiyyəsi. Qulağını qoruya bilən keşiş. Ölümsüzlük axtaran insan. Nağılçı yazıçılar: İtalo Kalvino, Franko Sakketti, Cani Rodari. İtaliya folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu. **BRİTANİYA NAĞILLARI.** Yazılı mənbələri: Cozef Cekobsun «İrland saq və nağılları», Emeyblm Uilyams-Ellisin «Britaniya nağılları» ikicildliyi, Allan Styuartın «Şotland nağıl və əfsanələri», Ceyms Rivzin «İngilis nağılları». Britaniya nağıllarında kral Artur obrazı. Britaniya xalqlarının folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

RUS XALQ NAĞILLARI

(2 saat)

Rus xalq nağıllarının toplayıcıları və tədqiqatçıları: N.Afanasyevin üç cildlik «Rus xalq nağılları» (1863-1873) toplusu. Rus nağıllarının əsas motivləri. Uşaqlar zirzəmidə. Bəla. Qəhrəmanın səfər hazırlığı. Sirlərlə dolu meşə. Sehirli məxluqlarla rastlaşma. Baba-Yaqa. Toyuq ayaqlı koma. Kəsilən barmaq. Ölümün əlamətləri. Sehirli hədiyyələr. Ölüb, yenidən dirilmə. Meşə ovçuları. Quldurlar. Cənazədə yatan gözəl qız. Sehirli köməkçilər. Möcüzəli ilanlar (sərhədi qoruyan, oğurluq edən, qəhrəmanı udan).

Rus nağıllarının əsas obrazları: Marya Morevna, dabbağ Nikita, ağillı Vasilisa, şahzadə İvan, Semyon, qoçaq Yelena, Foma Berennikov və başqaları. Rus folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

AMERİKA NAĞILLARI

(2 saat)

Şimali Amerika hindlilərinin mif və əfsanə süjetlərinin nağıla keçməsi. Tanrılar körpüsü. Arzu daşı. Yeddi səma bacısı. Dağ silsiləsi: Şasta dağı və ikiayaqlı ayılar. Reynir dağı və böyük tufan. Si dağının əmələ gəlməsi. Yeddi iblis dağları. Olimp dağında sülh vadisi.

Yeni Dünya hindlilərinin nağıllarının əsas qəhrəmanları: Müdrük və Sehirkar Qluskep. Ayı oğlu Muin. Qurd Dişi və gözəl Nitaki. Nepi və Nip.

Koyot Amerikanın ən məşhur nağıl qəhrəmanı kimi. Koyot və Kolumbiya çayındakı əjdaha. Koyotun çayın səmtini dəyişməsi və adamlara kömək etməsi.

Yeni İngiltərənin və Cənubi Amerikanın nağıllarının motiv və obrazları: əbədi mühərrik duzlu dənizdə. Dörd bacının bir cüt mavi atlaz ayaqqabısı. Doktor Uokerin hakimə dərs verməsi. Qadın hökmü və kişi gücü. Yorkşirlilər Amerikada. Məzəli yankilər. Kapitan Elizerin «Buldoqu».

Kanada, Alyaska və Qrenlandiya eskimoslarının nağıllarında totem. Amerika xalqları folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

AFRIKA NAĞILLARI

(2 saat)

Afrika nağıllarında ritual. Cadugərlər xilaskar, qoruyucu və hami rolunda. Ölümdən sonrakı həyat. Nağıllarla sorğulara cavab axtarmaq. Lök adlı dovşanın sərgüzəştləri.

Afrika nağıllarının əsas obrazlarının heyvan və quşlar olmasının səbəbi. Quşların başqa planetdən gəlməsi. Hunqu-Kubatvan bütün heyvanların hami-anası. Tfulako və suların tanrısı. Timsah – insan. Mamlambo - ana-çay. Kor və qozbel. Kaxamba. Qırx qız. Adamyeyənə gedən qadın. Zəif Fara, yekəqarın Kutu. Fara və uşaqlar.

Afrika müsəlman nağıllarının əsas motivləri. Əbu Nüvvəsin igidliyi. Əli və onun qardaşı oğlanları. Həqiqətpərəst Məmədi. Arvadının tapşırığı ilə camış südü gətirən adam. Qarınqulu Kələlə ilə qarınqulu Kələləti və başqaları.

Afrika xalqları folklorunun janr sistemində nağılın yeri və rolu.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(16 saat)

1. «Kəlilə və Dimnə» alleqorik nağıllar toplusu kimi.
2. «1001 gecə»dəki nağılların mövzu dairəsi və təsvir ustalığı.
3. Çin və Yapon nağıllarında Meymun obrazı.
4. İran nağıllarında sehirli qüvvələr.
5. Çaloğlan və türk sadələvhlüyü.
6. Aldar Kosa və onun hiyləgərliyi.
7. Azərbaycan nağıllarında xeyr-şər qarşılışması.
8. Qırmızıpapaq Almaniyada və Fransada.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Behrəngi Səməd. Azərbaycan nağıllarındakı qəhrəmanların xüsusiyyətləri. «Məhəbbət nağılı» kitabında. – Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987, s. 415-417.
2. Çəmənəminli Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 44-48.

3. Çəmənzəminli Y.V. Nağıllarımızı necə toplamalı. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 48-50.
4. Çəmənzəminli Y.V. Nağıllarımız barəsində bir neçə söz. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 50-57.
5. Cəfərli Məhərrəm. Dastan və mif. – Bakı, Elm, 2001.
6. Əliyev Ramil. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. – Bakı, Elm, 1992.
7. Həsənova Lalə. Azərbaycan satirik məişət nağılları. – Bakı, Yazıçı, 1989.
8. Qafarlı Ramazan. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.
9. Rzayev Nəsir. Qayalar danışır. Elmi-kütləvi seriya. – Bakı, Elm, 1985.
10. Xəlilov Rza. Azərbaycan və ərəb nağılında dualist ideyanın əksi. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Beşinci kitab. – Bakı, Elm, 1977, s. 162-174.
11. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid tədqiqlər», I kitab, Bakı, Elm, 1961, səh. 71-72.

Rus dilində

1. Аникин В.П. Русская народная сказка. Массовая историко-литературная библиотека - М., «Художественная литература», 1984.
2. Аникин В.П. Русский фольклор. – М., «Высшая школа», 1987.
3. Афанасьев А.Н. Живая вода и вещее слово. – М., Советская Россия, 1988.
4. Герберт Скурла. Братья Гримм. Очерк жизни и творчество. – М., 1989.
5. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, Элм, 1993.
6. Герхард. Искусство повествования. Литературное исследование «1001 ночи». – М., Наука, 1984.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л., Наука, 1986.
8. Пропп В.Я. Морфология сказки. - В кн. «Хрестоматия по фольклористике». – М., «Высшая школа», 1986, с. 228-236 .

9. Померенцева Э.В. Русская устная проза. - М., Просвещение, 1985
10. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М., Наука, 1988.
11. Рудольф Итс. Шепот Земли и молчание Неба. - М., Издательство политической литературы, 1990.
12. Рошиэну Н. Традиционные формулы сказки, М., Наука, 1974.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

Azərbaycan dilində

1. Afrika nağılları. «Dünya xalqlarının nağıl və əfsanələri» seriyasından. – Bakı, Gənclik, 1988.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. Birinci cild. Tərtib edəni: Əhliman Axundov, Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1961.
3. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. İkiinci cild. Tərtib edəni: Əhliman Axundov, Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962.
4. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. Üçüncü cild. Tərtib edəni: Əhliman Axundov, Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964.
5. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. Dördüncü cild. Tərtib edəni: Əhliman Axundov, Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1966.
6. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. Beşinci cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
7. Başsız qadın. Britaniya adalarının xalq nağılları. – Bakı, Gənclik, 1989.
8. Gürcü xalq nağılları. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.
9. Kəlilə və Dimnə. – Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1989.
10. Qazax xalq nağılları. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.

11. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Birinci cild. 1-38-gi gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni İbrahim Yaqub. – Bakı, Azərənşr, 1973.
12. Min bir gecə. Səkkiz cildə. İkinci cild. 39-145-ci gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni İshaq İbrahimov. – Bakı, Azərənşr, 1974.
13. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Üçüncü cild. 145-270-gi gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni Cəlal Məmmədov. – Bakı, Azərənşr, 1975.
14. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Dördüncü cild. 270-434-ci gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni Nağı Nağıyev. – Bakı, Azərənşr, 1976.
15. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Beşinci cild. 435-606-cı gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni Mustafa Əfəndiyev. – Bakı, Azərənşr, 1977.
16. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Altıncı cild. 607-756-cı gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni İ.Yaqubov. – Bakı, Azərənşr, 1978.
17. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Yeddinci cild. 756-894-cü gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni Mustafa İskəndərzadə. – Bakı, Azərənşr, 1979.
18. Min bir gecə. Səkkiz cildə. Səkkizinci cild. 894-1001-ci gecələr. Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə. Tərcümə edəni Ələkbər Abbasov. – Bakı, Azərənşr, 1980.
19. Nağıllar. «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» seriyası. – Bakı, Yazıçı, 1985.
20. Nağıl buketi. – Bakı, Gənclik, 1984.
21. Özbək xalq nağılları. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987.
22. Rus xalq nağılları. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
23. Tufanın tərkində. ABŞ və Kanada xalqlarının nağılları. – Bakı, Gənclik, 1989.
24. Sözlü, nağıllı gecələr. Toplayıb tərtib edəni Loğman Ağalı. – Bakı, «İşıq» nəşriyyatı, 1991.
25. Seyidov Nurəddin. Azərbaycan nağılları haqqında.
26. Türkmən xalq nağılları. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989.

27.Zaman zaman içində. Türk xalqlarının nağılları. – Bakı, Yazıçı, 1993.

Rus dilində

1. Амхарские народные сказки. – М., Наука, 1979.
2. Арабские народные сказки. – М., Наука, 1990.
3. Братья Гримм. Сказки. – М., Издательство «Правда», 1987.
4. Золотаэ птица. Сказки народов Востока. –М., «Правда», 1989.
5. Грузинские народные сказки. Сост. Вступит. статья, примеч. и типолог. анализ сюжетов Т.Д.Курдованидзе. Книга 1 и 2. – М., Наука, 1988.
6. Итальянские сказки. – М., Издательство «Правда», 1991.
7. Королева лебедь. Литовские народные сказки. – Вильнюс, «Витурис», 1988.
8. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева в трех томах. - М., Наука, 1984-1985.
9. Народные русские легенды А.Н.Афанасьева. - Новосибирск, Наука, Сибирское отделение, 1990.
- 10.Персидские народные сказки. – М., Наука, 1987.
- 11.Сказки Адыгских народов. – М., Наука, 1978.
- 12.Сказки и мифы папаусов киваи. – М., Наука, 1977.
- 13.Сказки народов мира. Переводы./Предсл. Н.И.Никулина. Прим. А.В.Ващенко, Д.А. Ольдерогге, Н.И.Никулина, Б.Н.Путилова. – М., Правда, 1987.
- 14.Скандинавские сказки. – М., Художественнаэ литература», 1991.
- 15.Сквозь волшебное кольцо. Британские легенды и сказки. – М., Издательство «Правда», 1987.
- 16.Сын ветра: Сказки Центральной и Южной Африки: Пер. с англ., франц. И других эзыков./Сост. И вступ. Статья В.Бейлиса. – М., Художественнаэ литература, 1989.
- 17.Турецкие сказки. – М., Наука, 1986.
- 18.Фей с алмазных гор. Корейские народные сказки. – М., Художественнаэ литература, 1991.
- 19.Французские сказки. – М., Издатеьство «Правда», 1988.

20. Чудесный полос. Сказки народов Вьетнама. Пер. вьет., сост., предис. Н. Никулина. – М., Художественная литература, 1990.
21. Японские народные сказки. – М., Наука, 1991.

4. TÜRK XALQLARININ QƏHRƏMANLIQ EPOSU

Əski türk bahadırlıq eposlarını yaradan türk tayfaları - saka türkləri, hunlar, tukyular, göy türklər, on uyğurlar, doqquz oğuzlar bu gün heç yerdə ayrıca xalq kimi təmsil olunmurlar. Onlar tarixin müxtəlif aşırımlarında öz missiyalarını yerinə yetirib, müasir türk xalqlarının içərisində ərimiş, bir hissəsi isə başqa ad altında yenidən tarix səhnəsinə çıxmışdır (hun-oğuz-türk//türkmən keçidlərində olduğu kimi). Ona görə də müasir türk xalqlarından heç biri deyə bilməz ki, əfsanə, rəvayət, mif və müxtəlif söyləmələr şəklində Çin mənbələrinə düşüb ancaq qalıqları, ən yaxşı halda qısa məzmunu bizim dövrümüzə gəlib çatan «Tukyu», «Yaradılış», «Köç», «Göy türk» kimi dastanlar yalnız onlara məxsus eposdur.

«Türk xalqlarının ortağ, müştərək ədəbiyyatı» termininin ortaya atılması bu mənada özünü tamamilə doğruldur. Müasir türk xalqlarının hər biri - böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq, əski çağlarda yaranan mədəni abidələrdən özünə pay götürə bilər. Çünki türk - osmanlı, özbək, qırqız, Azərbaycan (türk), qazax, türkmən, qaqauz və s. xalqların soy kökündə sak, hun, göytürk, uyğur, qırçaq, peçenəq tayfalarının durması şübhəsizdir.

XII əsrə qədərki türk dilli yazılı ədəbiyyatın bütün nümunələri ortağ abidələr sırasına daxil edilir. Onların sırasında elə əsərlər var ki, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ən yaxşı incilərindən sayılır:

- ilkin türk şairlərinin şerləri (b.e.ə. II yüzilliyin əvvəllərinə aid),
- məzar daşı yazıları,
- Orxon-Yenisey daş kitabələri,
- «Kutadqu-biliq» (Yusif Balasaqunlu) məsnəvisi,
- «Divani-lügət-it-türk» (Mahmud Kaşqarlı),
- «Oğuz kağan» və b.

Əlbəttə, buraya lap qədim çağlara aid sak-hun qəhrəmanlıq eposlarının qalıqlarını, sonrakı dövrlərdə yaranan «Manas», «Alpamış» mənzum eposlarını, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrini, eləcə də «Koroğlu» - «Goroğlu» - «Qurqulu» silsilə dastanlarını («Manas»ın yaşadılıb yazıya alınmasında qırqızların, «Alpamış»da özbək və qaxaxların, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycan türklərinin öhdəsinə çox iş düşməsinə baxmayaraq) da aid etmək mümkündür.

Türkün dünya tarixində rolunu azaltmaq məqsədilə yaratdığı qədim sənət nümunələrini gözdən salmağa, ya da dil faktoruna (çin, fars və ərəb dillərində yazıya alındığına) görə başqa xalqların adına

çıxmağa təşəbbüs edənlər mənfur niyyətlərinə nail ola bilmədilər. Türk özünə döndü. Yaddaşının donunu açdı. Ulu babalarının al qanı ilə yaradılmış abidələri təzədən vərəqlədi. Və bu gün dünya xalqlarının epos yaradıcılığından söz düşəndə Türkün qürrələnməyə mənəvi haqqı çatır. Çünki türkdə olduğu qədər əzəmətli, möhtəşəm qəhrəmanlıq dastanına başqa heç bir xalqda rast gəlmək mümkün deyil: «Dədə Qorqud», «Oğuz kağan», «Manas», «Koroğlu», «Alpamiş», «Ural Batur», «Maaday Kara», «Ər-Tarqın», «Kablandı-Batur», «Qeser», «Altın Arıq»...

GİRİŞ

(2 saat)

«Türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu» kursunun predmeti, mövzuları, əhatə dairəsi, məqsədi, vəzifələri, tədqiqat və təhlil obyektidir. Türk eposunun meydana gəlməsi, inkişaf mərhələləri, toplanıb nəşr olunma və araşdırılma tarixi. Qədim dövr bahadırlıq eposlarına aid söyləmələrin Çin mənbələrində yazıya alınmasının səbəbi. İlk yazılı oğuznamə mətnlərinin meydana gəlməsi. Türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposunun keçdiyi bir neçə min illik dövrün mənzərəsi. Türk eposunun inkişaf mərhələləri: yaradılış, yaxud törəyiş dastanları, bahadırlıq eposları, oğuznamələr, qəhrəmanlıq dastanları, eşq-igidlik dastanları, qaçaq dastanları. Eposun inkişaf yollarını və yaranma qanunauyğunluqlarını şərtləndirən amillər. Yaradılışdan, törəyişdən özünüdərkə, özünütəsdiqə, bahadırlıqdan tanrıçılığa, allaha tapınmağa, haqq aşığılıqdan qaçaqçılığa, ədalətin keşikçisinə doğru.

Dünya epos yaradıcılığında türk dastanının yeri və mövqeyi. Onları Avropa və Şərqi xalqlarının eposlarından fərqləndirən, folklorun epik əhəmiyyətinin digər formalarından ayıran cəhətlər və spesifik xüsusiyyətlər.

Türk eposunun poetik strukturu və quruluşu, forma və məzmun özəllikləri. Əsas süjet tipləri. Türk eposunda müdriklik və bahadırlıq, qopuz (saz) və qılinc. Qəhrəman və silahdaşları. Atın xilaskarlığı. Qadın – həyat yoldaşının sədaqəti. Fərd və xalq. Tanrı və tanrıçılıq. Atalar və oğullar. Xeyir-şər qarşılaşması. Yeni yurd axtarışı. Vətən və qürbət. Birlik və varlıq. «Torpağa xəyanət – dinə, mənəviyyata xəyanətdir» şüarı. Türk dastanında insan və təbiət, cəmiyyət və dövlət, doğmalar və yadlar. Ailə, əxlaq normaları. Türk eposunun janr

xüsusiyyətləri. Xalqın mübarizə tarixini yaddaşlara köçürüb şifahi şəkildə nəsildən nəslə ötürmək istəyi. Epik ənənənin müstəqil süjetli, çoxsaylı qollara malik, nəsr və nəzmlə, eləcə də nəslə nəzmin çarpazlaşması ilə yaranan ən bitkin, iri həcmli və çoxşahəli forması. Türk eposunun mənşəyi və yaranma yolları.

Eposda bir neçə folklor janrının və xalq incəsənəti növünün sinkretliyi. Mif və epos. Mifik dünyagörüşünün epos yaradıcılığına təsiri. Mifologiya eposun mənşəyində duran əsas amillərdən biri kimi. Ritual və epos. Xalq mərasimlərinin, adət və ənənələrinin dastanlarda yaşadılması.

TÜRK EPOSLARININ TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ. Jirmuniski, Biçurin, Zərifov və Təhmasibin bölgülərinin şərhı, üstünlükləri və mübahisəli görünən tərəfləri. Qəhrəmanlıq dastanlarında türkün uzaq və yaxın tarixinin izləri. Dastanların türkün mənəvi aləmində yeri. Türk folklorunda dastan yaradıcı və söyləyicisinin başlıca özəllikləri və tipləri: **qam, qayçı, olonxoçu, altınçı, manasçı – jomokçu, baxşı, ozan, sesene, aşiq, koroğluxan və s.**

TÜRK EPOSLARININ TARİXİ KÖKLƏRİ, QAYNAQLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

(2 saat)

TÜRK EPİK DÜŞÜNCƏSİNİN QAYNAQLARI. İlk ibtidai epik mətnlərin yaranması və eposa doğru evolyusion (təkamülçü) irəliləyişi. Şifahi mətnlərin yazılı ədəbiyyata və başqa mənbələrə ayaq açması. Əfsanə, rəvayət, məlumat şəklində şairlərin, dilçi alimlərin əsərlərində qeydə alınması. Qədim türk eposunun başlıca səciyyəsi: dünyaya mifoloji baxış (yaradılış – törəyiş dastanları) və türkün özünü dünyaya təqdimi (bahadırlıq dastanları). Eposlarda bahadırlığın türk yaşamının başlıca atributu kimi təqdimi. Türk dastançılıq ənənəsinin yaranmasını şərtləndirən amillər. Türk eposunun ritual (mərasim) funksiyası və onun tarixi-mədəni vəzifəsi.

ŞAMAN MƏRASİMLƏRİ VƏ TÜRK EPOSU. Şaman - ruhlarla insanlar arasında əlaqə yaradan, qeybdən gələcək barədə xəbər gətirən bilici, seçilmə şəxs, tanrı elçisi (Baş ruhun) kimi. Türk eposunda ruhlar dünyasına səyahət. Ruhlarla əlaqə yaratmaq vasitələri. Hami ruhlar. Quş, balıq və qeyri-adi heyvan şəkilli köməkçi (yardımçı, yaxud xilaskar) ruhlar. Şaman kosmologiyasında dünyanın yaranması haqqın-

da təsəvvürlər və türk eposu. Eposlarda mifik qəhrəmanların etioloji şaman miflərinə çevrilməsi. Bədii mətn, alqış, dua, fal və s. dinləyicilərə çatdırılması yolları. Sivilisasiyanın irəliləyişi ilə əlaqədə mərasim icraçısının (qam- şamanın) tədricən folklor sənətkarına – ozan, baxşı, akınla əvəzlənməsi. Türklərin başqa dinlərə (budda, büt-pərəstlik, xristianlıq, islam) keçməsi ilə şamançılığın əsasən sıradan çıxması. Şamançılıq – qədim türk dünyabıxışının mifoloji özünü ifadəsi kimi. Qam-şaman eposları tarixi sənədlərdə və Çin yazılı mənbələrində.

Qədim türk dastan mətnlərinin XIX və XX yüzillərdə bərpası. V.Radlovun təşəbbüsünə türk alim və yazıçılarının qoşulması. Qədim türk dastanlarının ilkin yazılı mənbələr əsasında müəyyənləşməsi. Əski türk dastanlarının qalıqları: «Tukyu» (Asena), «Yaradılış», «Alp ər Tunqa», «Doqquz Oğuz On Uyğur» («Ağacdən doğulan cocuqlar»), «Köç», «Ərgənəqon», «Xaqan Şu», «Alanqova» (Alan –hoa), «Ulu Toyun» və b.

YARADILIŞ (TÖRƏYİŞ) VƏ ALPLIQ (BAHADIRLIQ) EPOSLARININ MOTİVLƏRİ QƏDİM YAZILI ABİDƏLƏRDƏ (4 saat)

TUKYU (ASENA/AŞİNA). Qədim Çin mənbələrindən tapılmış əfsanədə tukyuların qurddan törəməsi ideyası. Tukyuların atalarının savaşa qırılıb qurtarmaları. Qonşu hökmdarların türklərin yurduna tez-tez basqınları. Qadın, kişi, uşaqların qılıncdan keçirilməsi. On yaşında oğlanın əlləri, ayaqları kəsilmiş halda bir bataqlığa atılması. Dişi boz qurdun xilaskarlığı. İnsan-heyvan bağlılığı. Hami tanrının yardımı. Kao-Cang yaxınlığındakı dağlarda yerləşən mağarada yeni xalqın ilk nümayəndələrinin dünyaya gəlməsi. Ana Qurdun on insan övladı. Asina/Aşina ailəsinin özünü təsdiqlətmək meylləri. A-Hien-Senin başçı seçilməsi və tayfa üzvlərinin mağaranı tərk etməsi. Kin-Şan (Tyan-Şan) dağlarında təzə yurd axtarışında. Cu-Genlərlə qovuşma. Tu-Kuy (Tukyu) adının götürülməsinin səbəbi.

DOQQUZ OĞUZ, ON UYĞUR (AĞACDAN DOĞULAN COCUQLAR). Doqquzoğuzların hakim babası və onun tanrılara layiq iki gözəl qızı. Övladların insanlardan uzaq saxlanması. Tanrı-insan izdivacı. Boz Qurd şəkilli ər tanrı.

Doqquz Oğuzla On Uyğur övladın dünyaya gəlməsi. Türklərin Kumlancoda məskunlaşması. Halın dağındakı Tugla və Şelenka çayları (irmaqları). İki möcüzəli ağacın: Qayınla Çanın evlənməsi. Gümüş dairə. Ağacdan doğulan beş cocuq. Doqquzoğuzlardan törəyən türklər: Şunqur Təkin, Kutur Təkin, Tukak Təkin, Or Təkin, Buqu Təkin. Buqu Təkinin yuxusu və türklərin fıstıq şəkilli Yeşim Daşını qazanması.

BUQU TƏKİN VƏ GÖY QIZI. Buqu Təkinin Göy qızla gecə görüşləri. Vəzirin ağıllı məsləhəti. Tanrıçanın göydən yerə enməsinin səbəbi. Ağ dağda haqqa qovuşma. Göy Tanrısının Buqu Təkinə dünyanın dörd bucağını fəth etmək tapşırığı. Çinin türklərə tabe olması.

KÖÇ (YENİ YURD AXTARIŞINDA). Yulun Təkin taxta çıxması. Çinlilərin türklərə hədiyyəsi. Xaqan qızı Kiyuliyen və vəliəhd Qalı Təkin. Tanrı dağının qüdrət və böyüklüyü. Qutlu Qayanın düşməne verilməsi.

Bərəkətin türk torpaqlarından kəsilməsini səbəbləri. Yuluq Təkin ölümü. «Köç» ideyasının gündəmə gəlməsi. Yer-Suların həmin torpaqlardan üz döndərməsi. Türklərin Turfanda yerləşmələri və Beş Balıq şəhərini qurmaları.

ƏRGƏNƏQON (Ata-baba yurduna qayıdış). Türklərin ilkin yaşayış yerləri düşmənin əhatəsində. Savaştan sağ çıxan qardaşlar. İlxan oğulları Qıyan və Noğuz. Yeni sığınacaq yerinin aranması. Keyikin bələdçiliyi. Təzə yurdda – Ərgənəqonda dörd yüz illik ömür. Çıxış yolu axtarışında. Dünyada ilk dəmir mədəninin tapılması. Ərgənəkondan - dəmir dağlar çevrəsindən çıxışın tapılması. Boz Qurdun zühuru və bələdçiliyi. Qədim türk düşüncəsində Boz Qurdun xilaskarlıq funksiyası. Boz Qurdun savaş səsi və türkün dövlət quruculuğunda yardımçı olma faktoru. Boz Qurdun türk ordusuna hamiliyi. Qədim türklər və dəmirçilik. Dəmirçilik sivilizasiyalı cəmiyyətin ilk atributu kimi. Bu keyfiyyətin epik ənnənədə izləri. Ərgənəkondan çıxışın - qurtuluş günü olaraq qədim türk dövlətlərində uzun zaman bayram kimi qeyd olunması.

ALP ƏR TUNQA. El sərkərdəsi Alp Ər Tunqanın şücaətləri və döyüşləri. Alp Ər Tunqa tarixi şəxsiyyət kimi. Onun barəsində tarixi qaynaqlarının verdiyi biliklər. Alp Ər Tunqanın Əfrasiyablaşmasının səbəbi. Eposun süjetinin və poetik sisteminin bərpası təşəbbüslərinin uğursuzluğu. M.Kaşqarlı Alp Ər Tunqa haqqında. «Kutadqu bilik»də

Alp Ər Tunqa ilə bağlı deyimlər. «Şahnamə»də Əfrasiyabın məkrli şəkildə təqdimi.

ŞU. Saka dövlətində türk tayfa strukturu. Qəhrəmanlıq və ağılla gen yaddaşının qorunuşu. Oğuz şəcərəsinin formalaşması – türkmənlər və qalaçlar. Şu - el sərkərdəsi kimi. İsgəndərin türk ellərinə yürüşü. Şunun hunərləri. İsgəndər və Şu qarşılışması. Xilaskar sərkərdə obrazı. «Şu» dastanının rekonstruksiya imkanları. Türk bahadırlıq eposları sırasında «Şu»nun yeri. Türk epik ənənəsinin sonrakı inkişafında eposun yerinə yetirdiyi tarixi-estetik funksiya.

YARADILIŞ. Dünyanın sudanibarət olması haqqında ilkin, ibtidai təsəvvürlər. Tanrının insanı, torpağı, şeytanı, təbiəti yaratması. Ülgen - xeyir, Erlik - şər simvolikasının yaranması. «Yaradılış» dastanının Sibir-Altay türkləri arasında son dövrlərdəki yaşamasının səbəbləri. Fəlakətlə üzləşən türkün özünü təkrar dünyaya tanıtməsi. V.Radlovun topladığı mətn. «Yaradılış» dastanında türkün gerçəkliyə mifik və poetik baxışı.

«ALTAN TOBÇI» (hərfi mənada «Qızıl düymə», «Qızıl toplu», «Qızıl külliyyat» anlamında işlənir), XVII yüzilliyə aid tarixi-ədəbi abidə, səlnamə, yaxud eposdan parça. Daha erkən çağlarda yazıya alınması ehtimalı. Monqol hökmdarı Hudey-Sesenin türk xaqanı Ambaqay-xaanla, yetim uşağın Çingiz xanın doqquz silaşdaşı ilə söhbətləri və digər dialoqlar.

«ALTUN YARUK» (tam adı: «Qızıl kimi parıltılı, hər şeydən yüksək olan kitabların şahı») qədim uyğur yazılı abidəsi. Uyğur əlifbası ilə X əsrdə yazıya alınması. Çin dilinə tərcüməsi. Budda dini inamına əsaslanan əsər.

ORTA ƏSRLƏRİN BAŞLANGICINDA YAZIYA ALINAN OĞUZNAMƏLƏR

(6 saat)

OZAN SƏNƏTİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ. Türklərdə, o cümlədən oğuzlarda musiqiçi - folklor sənətkarı statusu. Oğuz tayfalarının yarım tarixi, yarım əfsanəvi salnaməsi. Oğuzların mərasim və adətləri. Qədim oğuz qəhrəmanlıq nəğmələri. Türk epik ənənəsində oğuznamə motivləri. Oğuznamələrin tarixi xronikalarda geniş yer alması. Salnamələrdə mifik səciyyə daşıyan Oğuz şəcərəsinin əridilməsi. Oğuznamə motivlərinin türk ellərində yayılması. Türk dastan

ənənəsinin tarixi xronikalara keçməsi, epik yaradıcılığın «tarixiləşməsi» - etnomədəni baxımdan eyni informasiyanın müxtəlif yönərdən tədqimi.

İLK YAZILI TÜRK EPOSU «KİTABI-DƏDƏ QORQUD». Nəşri və tədqiqi tarixi. Elm aləminə bəlli olması. Y.Reyskenin tapıntısı. Drezden nüsxəsinin ilk araşdırıcıları. F.Ditsin tərcümə (1815) və mülahizələri. «Təpəgöz» boyu Qrimm qardaşlarının toplusunda (1857). T.Nyoldeke və V.Bartold qorqudşünaslığın əsasını qoyan alimlər kimi. V.Bartoldun dastanı Qafqazla əlaqələndirməsi. Boyların Avropada, Rusiyada nəşri və öyrənilməsi. V.Jirmunski, A.Yakubovski, A.İnostransev, A.Tumanski və X.Koroğlu oğuznamələrin yaranması, hansı xalqa mənsubluğu, obrazları və ideya-məzmunu haqqında. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun Türkiyədə nəşri və tədqiqi. Kilisli Müəllim Rifətin nəşrinin (1916) əhəmiyyəti və nöqsanlı cəhətləri. Orxan Şaiq Gökyayın Drezden nüsxəsinin ilk elmi-tənqidi mətnini hazırlaması (1938). Onun qorqudşünaslığın inkişafında xidmətləri və bəzi məsələlərlə bağlı subyektiv mövqeyi. Məhərrəm Erginin araşdırmalarında elmi həqiqətlərin ortaya çıxarılması. Farux Sümər və Türkiyədə dastana birtərəfli münasibətin tərəfdarları. Eposun Vatikan nüsxəsinin tapılması (1952) və E.Rossinin araşdırmasında əlyazmaların Azərbaycan-osmanlı bağlılığına münasibəti. Orta Asiyada dastanların mənşəyi və yarandığı yerlə bağlı birtərəfli mülahizələr. Dastanın Azərbaycanda nəşri və tədqiqi. A.Musaxanlı və Ə.Abid Azərbaycanda ilk qorqudşünas alim kimi. Dastanların H.Araslı tərəfindən nəşri (1939, 1962 və 1978) və tədqiqi. M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, Ş.Cəmşidov, K.Vəliyev, T.Hacıyev, K.Abdulla, B.Abdullayev, Ə.Tanrıverdiyev, R.Qafarlı, C.Bəydili və başqalarının tədqiqatları.

Eposun quruluşu, yaranma tarixi, ideya-məzmunu, əlyazmaları arasında əlaqə, yaxınlıq və fərqlər. Müqəddimə və on iki müstəqil boy - dastan. Boyların yaranma tarixi və yeri ilə bağlı fikir müxtəlifliyi. Vatikan nüsxəsindəki müəmmalı tarix haqqında (Osman paşanın ölüm tarixi) Ş.Cəmşidovun araşdırmaları. Dastanın motivləri başqa mənbələrdə. Boylarda iştirak edən obrazlarla bağlı orta əsrlərdə Azərbaycana gələn səyyahların (Adam Oleari, Evliya Çələbi) qeydləri. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının poetik sistemi. Paralelizm. Bədii təyin və bədii xitab. Boylardakı şerlərinin forma xüsusiyyətləri. Ritm və intonasiya.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycan həyatının təsviri. Eposda vahid süjet xətti varmı? Qazan xan, Uruz, Bamsı Beyrəklə bağlı hadisələr.

Ocaqlar qalanırmı, yaxud tonqallar çağırış rəmzi kimi işlənirmi? «Dədə Qorqud»da əski adət-ənənələr. Doğum. Adqoyma. Beşikkərtmə (Göbəkkəsmə). Qızarama. Nişantaxma. Elçilik (Dədə Qorqud – Qarcar qarşılaşması). Toy. Yad ölkədən qəhrəmanlıqla qızalma. Paybölmə. Ovçuluq ayinləri. Çoban adətləri. Qonaq qəbuletmə. Dəfn. Andlar, qarğış və alqışlar.

İlkin inanc sistemləri: təbiətə tapınma, ruhlar – şamançılıq, bütprəstlik, totemizm. Eposda xristianlıq və İslam. Dövlət quruluşu.

Eposun strukturu və obrazlar sistemi. İstifadə olunan əsas süjet tipləri. Allah-insan qarşılaşması və güzəşt, yaxud can əvəzinə can istəmə. Eşqin, ailə səadətini gücü. Atalar və oğullar. Atalar övladlarını, yaxud oğullar atalarını xilas edirlər. Əsir ananın ətinin şişə çəkilməsi ideyası. Müqəddəs doğuş. Qəhrəmanlıqla nişanlanma. İgid öz nişanlısının toyunda (Ər öz arvadının toyunda). Xeyir-şər qarşılaşığı. Təpəgöz və Basat. El-obanın keşiyində - sərhəd qoruculuğu. Köçərilər oturaq həyata başlayırlar. Qadın evin dayağıdır. Qardaş qardaşla üz-üzə. Alp Aruzun xəyanətinin, İç Oğuzla Dış (Daş) Oğuzun savaşının və Bamsı Beyrəyin ölümünün səbəbləri.

Əsas motivləri: vətənpərvərlik. bahadarlıq, məhəbbət, dostluq, sədaqət, ölümdən qaçma.

Salur Qazan və Oğuz xan paralelləri.

«Dədə Qorqud»un Azərbaycan və türk xalqları ədəbiyyatının sonrakı mərhələsinə təsirini şərtləndirən amillər.

Abidənin tədqiqinə və təbliğinə dövlət qayğısı. Ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1300 illiyi haqqında» (20 aprel 1997) Fərmanı və ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran vəzifələr.

«OĞUZ KAĞAN» dastanında vahid oğuz-türk birliyini və cahan dövləti qurmaq ideyası.

Oğuzun mənşəyi. Türk mifik dünya modelinin eposda yaşadılması. «Oğuz» sözünün etimologiyası haqqında dünya alimlərinin mülahizələri. Oğuzun Tanrıçılıq və peyğəmbərlik funksiyaları. Onun kəndlə mübarizəsi. Oğuz şəcərəsi və Bozoxlarla üçoxlar.

Mətə kompleksi və Oğuz kağan. Oğuz - Buğra xan, Oğuz - Çingizxan, Oğuz – Əmir Teymur paralelləri. Dastanın uyğur əlyazması və tarixi salnamə variantları: Fəzlullah Rəşidəddinin (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin (XV), Hamiz Abrunun (XV), Mahmudoğlu Həsən Bayatının (XV), Xandəmirin (XVI), Salır Baba Qulaloğlunun (XVI), Əbül Qazinin (XVII) türk və Şərq tarixinə dair əsərləri. Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində Azərbaycan mövzusu. Mənzum türkmən oğuznamələri.

YENİ DÖVRDƏ YAZIYA ALINAN TÜRK EPOSLARI (8 saat)

XIX ƏSRDƏ YAZIYA ALINAN QƏHRƏMANLIQ EPOSLARI. «KOROĞLU». Eposun Qafqaz, Bessarabiya, Yaxın Şərq və Orta Asiyada yayılmışı. İlk variantının XVII yüzildə (daha əvvəlki çağlarda Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr əsasında) formalaşması. **Koroğlunun mənşəyi.** Mifik mədəni qəhrəmanın xalq üsyançısına çevrilməsi. Zülmətdən, qaranlıqdan işığın doğulması mifinin (Korun, yaxud görün yaratdığı Rövşən. Qaranlıq tövlədə yetişən qanadlı at) gerçəkliklə doğrulması. Mifoloji xəttin iki motiv əsasında iki istiqamətdə inkişafı. *Qərb istiqamətinin* – «gözləri çıxarılan kor kişinin oğlu» xəttinin (türk, qaqauz, acar, gürcü, kürd, macar, erməni variantlarının) Azərbaycan «Koroğlu»sundan törəməsi. Xalq intiqamçısı haqq-ədalət axtarışında. Əli qılınclı şair-improvizator. Koroğlunun ilkin məqsədi – günahsız cəzalandırılan atasının intiqamını qəddar hökmdardan alması. Eposun Qərb istiqamətinin qolları. Dəlilər və onların səfərləri. Epik hadisələrlə lirik qəhrəmanlıq nəğmələrinin vəhdəti. *Şərq istiqamətinin* əsasında dayanan motiv - qəhrəmanın ölü ananın qəbrində dünyaya gəlməsi. Goroğlu – bahadır-sərkərdə, əsl-nəcəbətli qiaçqın və ədalətli hökmdar kimi. Türkmənlərdə «Goroğlu», özbəklərdə «Qoroqlı», taciklərdə «Quruqlı», yaxud «Qurqulu» adlarıyla təsdiqməsi. Şərq variantlarında sehirlili-fantastik nağıl elementlərinin üstünlüyü. Eposun yayılma xəritəsi üzrə variantlaşması. Variant və versiyaları. Azərbaycan, türk, özbək, qazax və türkmən variantları nəsrə nəzmin qovuşması ilə, tacik variantının bütünlüklə nəzmlə yaranması. Eposun çoxsaylı variantlarının bölgələr üzrə versiyalaşması. Qafqaz versiyasının Azərbaycan, kürd, gürcü variantları.

Türk versiyasının osmanlı, bolqar, macar variantları. Orta Asiya versiyasının türkmən, qazax, özbək, tacik variantları.

Azərbaycan «Koroğlu»sunun toplanması, nəşri, öyrənilməsi tarixi. İ.Şopen nəşri (1840) və qondarma süjetlər. A.Xodzko nəşri (1842) və dastanın Avropa ölkələrində yayılması. J.Sand Koroğlu haqqında.

Eposun müasir nəşrləri (V.Xuluflu və H.Əlizadə). «Koroğlu»nun M.H.Təhmasib tərəfindən «akademik» nəşrinin folklorşünaslıq elminə zidd tərəfləri. Eposun yeni qolları və qondarmalar. Türk eros ənənəsinin Azərbaycanda aşıqlar tərəfindən davam etdirilməsi. «Koroğlu»da tarixlə səsleşmə. Aşıqların mürəkkəb süjetli, çoxşaxəli epos yaratmaq təşəbbüsləri.

«Koroğlu»nun quruluşu, məzmunu və ideyası: müstəqil qollar və onların vahid süjetdə birləşdirilməsi. Eposda ictimai haqsızlığa qarşı mübarizədə xalq birliyinin təsviri. Sinifsiz cəmiyyət yaratmaq arzusu. Çənlibel mühiti və xalq utopiyası. İnsanlar arasında milli, dini, irqi ayrılığın aradan qaldırılması arzusu. Dastanın epik vüsəti, əsas qolları və obrazları. Dastanda mifoloji ünsürlər. Əsatirdən reallığa doğru. Dünya epos təcrübəsində gerçəkliyə, reallığa söykənən ən möhtəşəm abidə.

XX ƏSRDƏ YAZIYA ALINAN QƏHRƏMANLIQ EPOSLARI. «MANAS». Dünyanın şerlə qoşulmuş ən nəhəng (12452 misra) eposu. Eposun təşəkkül prosesi, başlıca yaradıcıları və söyləyiciləri. «Manas»ın variantları. Janaeçi - jomokçu statusu qırğız türklərində xüsusi folklor söyləyicisi tipi kimi. Manasın qeyri-adi şəkildə doğuluşu və qəhrəmanlıqları. Qırğız türklərində Manasın bahadırılığı və xilaskarlıq funksiyası. «Manas» eposunun və obrazının qırğız türklərinin tarixi taleyində rolu. «Manas» trilogiya - üçlük kimi: ata (Manas) - oğul (Semetey) - nəvə (Seytək). «Manas» - «Kitabi-Dədə Qorqud» - «Koroğlu» paralelləri. «Manas»ın nəşri və tədqiqi tarixindən.

«Manas» eposunun məzmunu və ideyası. Manas qırğız xalqının mərdlik rəmzi kimi. Yaqub xanın Çiriçidən gecikmiş oğlunun doğulması. Ovucu qanlı körpə. Möcüzəli böyümə. Boyu on arşın on yaşlı igid. Silahdaş, sirdaş Bakay. Gökgə-Manas qarşılaşması. «Manas» eposunda şamançılıq.

«MAADAY-KARA» Altay qəhrəmanlıq eposunun söyləyici A.Q.Kalkindən (1963) yazıya alınması. Nəzmlə yaranan (8 000 mısradır) və barmaqla çalınan musiqi alətinin havaları əsasında başdan

ayağa oxunan orijinal əsər. Vətənin təhlükəsizliyini qorumaq motivi. Kara-kul kaanın işğalçılıq müharibəsi. Qoca, müdrik hökmdar Maaday-Karanın Altay diyarında bolluq yaratması. Onun mal-qarasının və adamlarının əsir alınması. Maaday-Karanın oğlu. Koqyudey-Merqen öz xalqının xilaskarı kimi. Eposda ənənəvi epik süjetlər: qoca validey-nlərin övladlarının möcüzəli şəkildə dünyaya gəlməsi. Uşaqılıq çağlarında bahadırlıq. Qeyri-adi atın əldə edilməsi. Maaday-Karanın xilaskarlıq yürüşü. Sehirli atın köməyi ilə qəhrəmanın qarşısına çıxan maneələrin dəf edilməsi. Qəhrəmanlıqla nişanlanma. Qızın atasının çətin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi. Kara-Kulla qarşılaşma. Qəhrəmanın başqa dona girməsi. Müdrik, hiyləgər Tastarakaya çevrilən Koqyudey-Merqenin düşməni aldatması. Canın başqa varlıqda olması motivi. Qadının – Kara-Kulun arvadı, yeraltı dünya hökmdarının qızının qəhrəmanı aldadıb tora salması. Türk eposunun xarakterik motivləri. Atın xilaskarlığı. Epos etioloji miflərin relikti¹ - qalığı kimi.

«**URAL-BATIR**» başqırd xalq eposunu M.Burunqulovun Qabit adlı sesenedən (söyləyici, informator) yazıya alması (1910). Eposun nəzm şəklində formalaşib yayılması. Bahadır Uralın qəhrəmanlıq sərgüzəştləri. Onun bir çox epik obrazlardan fərqli olaraq konkret düşmənlərə qarşı mübarizəsi. Uralın zülm, haqsızlıq və ölümü aradan götürmək təşəbbüsləri. Ənənəvi epik süjetlər: qəhrəmanlıqla nişanlanma və evlənmə – Ulan Batırın Günəşin qızı Humayla toyu; şər ruhlarla – divlərlə, rəqib qardaşla vuruşu; dirilik suyunun mənəbəyi uğrunda Şulgenlə qarşılaşması. Müdrik ağsaqqalların məsləhəti. Divlər üzərində qələbə. Yer üzündə ölümün qarşısının alması. Eposda ölüm vasitəsi ilə əbədi həyatın təsviri. Hadisələrin arxaik sonluğu. Ural Batırın dağa, oğlanlarının çaya çevrilməsi. Etioloji miflərdən faydalanma.

«**ALTIN-ARIQ**». Xakasların üç nəslinin qəhrəmanlıq salnaməsi. Ağ Qayada doğulan qəhrəmanlar. Əsas obrazları qadınlardan ibarət olan türk eposu. Pis-Tumzuh və Altın-Arıq. İgid qadın ər axtarışında. İçen-Arıq və Piçen-Arıqın gənc şahzadənin tərbiyəsində oynadığı rol. Hakimiyyət uğrunda mübarizə. Xəyanətkar bacının aqibəti. Eposda mifoloji qatlar. Ölüb-dirilmə motivi. Altın-Arıqın mübarizəsi və görüşləri. Xan-Tibet-xan, Xanlıq-Xılıs və Altın-Teyekin bahadırlığı. Uzyut-Arıq şəri təmsil edən qadın obrazı kimi. Üç döyüşçü arasında

¹ Реликт - çox qədim dövrlərin qalığı olan şey, hadisə, orqanizmə deyilir.

toqquşma. Pora-Ninçinin hiylələri və xəyanəti. Taptaan-Molatın intiqamı. Eposun söyləyiciləri və toplayıcıları. Nəşri və tədqiqi.

«**ALPAMIŞ**». Özbək eposunun qaynaqları. Alpamiş bahadırlıq simvolu kimi. «Xalqın igid xilaskara inamı özünə inamıdır» düşüncəsi eposun əsas leytmotivi kimi. Alpamiş və onun silahdaşları. «Alpamiş» eposunun özbək türklüyünün mənəvi həyatındakı yeri. Türk dilli xalqların epik ənənəsində özünəməxsus yeri olan motivlər: qazaxlarda «Alpamiş Batır», qaraqalpaklarda «Alpamiş», altaylarda «Alıp-Manaş», qırğızlarda «Manas», başqırdlarda «Alpamiş və Barsın-Hılu», Azərbaycan türklərində «Baybörə oğlu Bamsı Beyrək» (Alp Bamsı). Eposun qaynaqları. Bütün versiyaların bir ümumi süjetdə – Alpamişin (Alp Bamsının) qəhrəmanlığı ətrafında birləşməsi. Söyləyici Yuldaşoğlu Fazılın nəsr-nəzm variantı (1928-ci ildə yazıya alınmışdır). Dastanda ənənəvi süjetlər: Alpamişin möcüzəli doğuluşu. Müqəddəs haminin uyğunsuz qəyyumluğu. Gözəl Barçinlə Alpamişin qəhrəmanlıqla nişanlanması. Azərbaycan eposundakı Bamsı-Banı Çiçək xətti ilə müqayisə. Alpamişin Barçini kalmık bahadırınının təqibindən qurtarması. Qaracanın köməyi. Alpamişin toy zamanı keçirilən yarışa qoşulması və qələbəsi.

Alpamişin Tayçaxana qarşı yürüşü. Qaynatasının sıxışdırılması. Cadugər Surxayilin hiyləsi. Alpamişin qaranlıq dünyaya düşməsi. Möcüzəli at Bayçıbarın xilaskarlığı. Alpamişin düşmənlərinə qalib gəlib vətəninə dönməsi. Quldan doğulan Ultanın hakimiyyəti ələ keçirməsi. Alpamişin qardaşı ilə qarşılaşması. Ultanın Barçili əre getməyə məcbur etməsi. Alpamiş öz nişanlısının toyunda. Xəyanətkarların cəzalandırılması. «Yadqar» dastanı «Alpamiş»in davamı kimi. Alpamişin oğlu Yadqarın igidliyi. V.M.Jirmunski eposun Altay versiyasının arxaikliyi haqqında. Süjetin bahadırlıq nağıllarından götürülməsi qənaəti. «Alpamiş» eposunun özbək türklüyünün tarixi-mənəvi həyatında yeri. «Alpamiş» - «Kitabi-Dədə Qorqud», «Alpamiş» - «Koroğlu», «Alpamiş» - «Manas» paralelləri. Bamsı Beyrək motivinin türk epos yaradıcılığında yeri.

«**ƏR-TARQIN**» - qazax xalq qəhrəmanlıq eposu. Süjetin mayasında duran hadisələrin XV əsrin tarixi hadisələri ilə səsələnməsi. Eposun əsas ideyası. Tayfalararası müharibələrə son qoymaq və eli birliyə çağırış. Ər-Tarqının bahadırlıq funksiyası. Xalqın mənafeyinin müdafiəçisi. Vətən torpaqlarının yadelli işğalçılardan qorunması. Ak-

Junus (Ağ-Yunus) obrazının səciyyəsi. Qəhrəmanın sirdaşı və sədiq həyat yoldaşı. Koroğlu-Nigar xətti ilə müqayisə.

«**KABLANDI-BATIR**» - qazaxların nəzmlə yaratdıqları xalq qəhrəmanlıq eposu. Qaraqalpaqlar və Krım türkləri arasında da yayılması. Eposun Altay versiyası. Eposun N.Bayqaninin dilindən yazıya alınmış 10 000 misradan ibarət tam variantının xüsusiyyətləri. Süjet xəttində duran əsas hadisələr. Qıpçaqların (qazax türklərinin ulu babalarının) başçısının qızılbaşlara əsir düşməsi. Bahadır Koblandının xilaskarlıq mübarizəsi. Qoca ata-ananın övladsızlıq həsrəti. Qəhrəmanın möcüzəli doğuşu. Qəhrəmanlıqla nişanlanma – elçiliyə gələnlərlə döyüş və qələbə. Müdrik məsləhətçi, tipik ömür-gün yoldaşı obrazı. Gözəl Kortke ilə Kablandı Batırın toyu. Qızın öz gələcək əri üçün Tayburıl atı bəsləməsi. Koblandının yürüşləri və yardımçıları. Bahadır Karaspan və Orık. Kobıktı xanın igid qızı Karlıqa. Onun atasına və qardaşına qarşı çıxıb əsir düşmüş bahadırları xilas etməsi. «Bamsı Beyrək» boyu və «Alpamış» eposu ilə səsləşən motivlər. Kablandının Karlıqanın sevgisinə rədd cavabı verməsi. Qəzəblənmiş qızla qarşılaşb yaralanması.

Ata-oğul münasibətləri. Bukenbayın atası ilə Karlıqa arasındakı düşmənçiliyə son qoyması. Koblandı Batırın Karlıqa ilə evlənməsi. Eposda ana, bacı və həyat yoldaşlarının itkin düşmüş igidlər üçün ağılar söyləməsi.

«**QESER**» (tam adı: Dünyanın on ölkəsinin hakimi Qeser xan haqqında hekayət) eposu. Yaranma dövrü. Eposun buryat türklərində variantlaşması. Dünyanın arxaik mifoloji mənzərəsi. Qeser – dünyanı demonlardan qurtaran qəhrəman kimi. Onun Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba yürüşləri, anasını cəhənnəmdən xilas etməsi. Qeserin qəhrəmanlıqla nişanlığına qovuşması. Dayısı Sotonun Qesərə qarşı çıxması. Evlənməsinə maneçiliyi, nişanlığını ələ keçirmək cəhdləri və məğlubiyyətinin səbəbləri. Qeser və həyat yoldaşının Yaradıcıya təslim olması və qayaya çevrilməsi.

AZƏRBAYCAN QAÇAQ DASTANLARI

(4 saat)

Folklorda milli özünüdərk. Çarizmə və onun yerli nöqərlərinə qarşı xalq etirazının ifadəçiləri. Qaçaq Kərəm, Cavadoğlu, Qara Tanrıverdi, Qaçaq Adıgözəl, Molla Nur, Qandal Nağı, Dəli Alı, Qaçaq

Süleyman, Borçalı Səməd xan, Qaçaq Nəbi və b. Qaçaq hərəkatının tarixi kökləri və onun türk - Azərbaycan epik ənənəsində dastanlaşması.

«QAÇAQ KƏRƏM» dastanında şəxsi intiqam hissini ictimai haqsızlığa qarşı mübarizəyə çevirməsi. Dastanda tarixi hadisələrin təsviri. V.Kazaçkovskinin «Qafqazda quldurluq» oçerkində qaçaq Kərəmə münasibət. Maksim Qorki Qaçaq Kərəm haqqında. Qaçaq Kərəmlə bağlı yaranan müstəqil aşiq rəvayətlərinin (şair Qul Vəlinin «Qaçaq Kərəmlə Zalı xan», göyçəli aşiq Məhəmmədin «Kərəmxan sərtib», Hüseyn Qəmlinin «Qaçaq Kərəm») çoxşaxəli eposa çevrilə bilməməsinin səbəbləri.

«QAÇAQ NƏBİ» dastanında müstəmləkə əsarətinə, zülm və ədalətsizliyə qarşı xalq etirazının inikası. Dastanın Ə.Axundov tərəfindən toplanıb nəşr edilməsi. Eposun quruluşu. Nəbinin qaçaq düşməsinin səbəbləri. Qisasdan ictimai haqsızlığa qarşı mübarizəyə keçid. Çarizmin yerli nöqərlərinin ədalətsizliyi. Nəbi və silahdaşları. Nəbi və Həcər. Həcər və Azərbaycanda qadın qəhrəmanlığı ənənəsi. Çoxqollu epos yaratmaq təşəbbüsünün başa çatmamasını göstərən amillər.

«QATIR MƏMMƏD» milli-azadlıq mübarizəsinə həsr olunan dastan kimi. Sovet dövründə toplanıb nəşr olunan variantda xalq yaradıcılığına yad epizodlara yer verilməsi.

EŞQ-MƏHƏBBƏT HAQQINDA LİRİK EPOSLARDA QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ

(2 saat)

«KOZI-KORPEŞ VƏ BAYAN SLU». Türk xalqlarında lirik-epik eposların yaranmasının amilləri. «Kozı-Korpeş və Bayan Slu» süjetinin başqırdlar və altaylar arasında da yayılması. Eposun on altıdan çox variantının XIX yüzilin birinci yarısında yazıya alınması.

Əsas motivi: Göbəkkəsmə nişanlanma. Bayanın atası Karabay və Korpeşin atası Karıbayın övladlarının dünyaya gəlməmişdən qabaq toy vədləri. Karıbayın həlak olması. Karabayın dönüklüyü. Yetim Korpeşlə əlaqəni kəsmək səyləri. Sevgililərin bir-birindən ayrılması. Karabayın qızı Bayanı götürüb kalmık düzənlərini dolaşması. Ənənəvi «öz nişanısını tapmaq uğrunda mübarizə» mötəvi. Korpeşin səfər zamanı fəvqələtəbii qüvvələrlə rastlaşması. Onun çoban paltarı

rında Karabayın sürülərinə çatıb Bayanla görüşü. Bahadır Kodarın xəyanəti. Bayanın qətlə yetirilmiş Korpeşin intiqamını alması və sevgilisinin məzarına döşənməsi.

Eposun «Maaday-Kara» və «Alpamış»ın motivləri əsasında formalaşması ehtimalı.

«KIZ-JİBET» lirik-epik xalq romanı (təxminən XVII əsrdə formalaşması ehtimal olunur). Eposda qəhrəmanlıq motivləri. Gözəl Kız-Jibetin sevgidə, dostluqda sədaqəti, igidlikləri və vətənpərvərliyi. Qədim evlənmə adəti – levirat (uşaqsız dul qadının mütləq öz qaynına getməsi) əlaqəyə etiraz.

«HURLUKQA VƏ HEMRA» türkmən, qazax, uyğur və özbək eposu. Eposun «Sayad və Həmra» versiyası. Qaynaqları və tarixi kökləri. Məşhur İran xalq nağılı «Hurleqa»nın süjetinin Yaxın və Uzaq Şərq ölkələrinə yayılması. Orta Asiya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında Həmra obrazına müraciət. Özbək şairi Saykalının (XVIII əsr) İran xalq nağılının süjetini nəzmlə dastanlaşdırması. Eposun özbək, qazax və uyğur versiyalarının fərqli xüsusiyyətləri.

Qəhrəman adlarına əsaslanan iki paralel süjet. Cəsarət, hünər, qorxmazlıq, xeyirxahlıq motivləri. Həmranın əsas keyfiyyətləri. Eposda humanizm, macarəçilik və duyğusallıq. Eposun toplanması, nəşri və tədqiqi. XIX yüzillikdə eposun litoqrafik üsulla bir neçə dəfə çap edilməsi. Qazax və uyğur versiyaları akademik V.V.Radlovun «Şimali türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri» əsərində.

«AŞIQ QƏRİB» Azərbaycan dastanının Qafqazda və Yaxın Şərqdə (türkmənlərdə «Şahsənəm və Qərib») geniş yayılması. XVI yüzillikdə Qərib adlı şair-aşığın şerləri əsasında qədim nağıl-epos süjetlərinin bərpası. «Aşiq Qərib» eposunu M.Y.Lermontovun rus dilində hekayələşdirməsi. Z.Hacıbəyov və R.M.Qlierin eyni adlı operaları. Dastanın Alpamış - Barçıl, Bamsı Beyrək - Banı Çiçək, elecə də Odissey - Penelopa motivləri ilə bağlılığı. Eposun toplanması, nəşri və tədqiqi.

«ŞAH İSMAYIL VƏ GÜLGƏZ PƏRİ» dastanında qılinc-saz birliyi. Qəhrəmanlıq və məhəbbət motivli eposlar arasında janrdaxili əlaqələr.

TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ. Məhəbbət dastanlarının mənşəyi və yaranma yolları. Qəhrəmanlıq ənənələrindən ilahi və həqiqi eşq duyğularının tərənnümünə keçidi

şərtləndirən əsas amillər. Haqq aşiqləri. Qeyri-adi doğuş. Buta. Məhəbbətə xalq abidəsi.

Nakam sevgiyə həsr olunan el romanları. «**ƏSLİ VƏ KƏRƏM**». Kərəmə qara Keşiş xəyanətinin tarixi kökləri. Məhəbbət dastanlarında vahid süjet strukturu.

«**QURBANİ**» eposunda aşiq-sənətkar fədakarlığı. Eposun Diri və Gəncə versiyaları. Qurbanla dünyaya gələn aşiqin eşq yolunda qurban getməsi.

«**ABBAS VƏ GÜLGƏZ**» lirik eposunda haqq aşığının azğınlığa qarşı mübarizəsi.

«**TAHİR VƏ ZÖHRƏ**», yaxud «**ZÖHRƏ VƏ TAHİR**» türk xalqlarının lirik-epik ənənəsində geniş yayılmış nümunələrdən biri kimi. Eposun Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və Volqaboyu ərazilərdə variantlaşması. Qız atasının sevən gənclərə qənim kəsilmə. Haqsızlığa qarşı mübarizə motivləri. Özbək versiyasında sehirlifantastik və mifoloji obrazlar. Özbək şairi Səyyadının eposu yazılı ədəbiyyata gətirməsi. Türkmən Mollanepesin «Zöhrə və Tahir» əsərində xalq ruhunun yaşadılması.

TÜRK EPOSUNUN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(2 saat)

Türk eposunun janr özəllikləri və poetik strukturu. Bədiilik üsulları. Nəzmlə yaranan eposlarda ritm, ahəng, ölçü və qafiyə. Türk eposunda qafiyəli nəsrə sərbəst şerin bir mətnə çarpazlaşması. Poetik şer parçalarında müraciətlər. Bədii sualların üslubi imkanları. Türk eposunun söz aspekti. Heca, söz, ifadə təkrarlanması. Təsvir və ifadə vasitələri. Simvol. Alleqoriya.

Türk eposunda bədii zaman və bədii məkan anlayışı. Sakral saylar və təsvir ustalığında onlardan istifadə.

Kompozisiya və süjet. Türk eposunun əsas motivləri və ideya istiqamətləri. Türk eposunun döyüş, savaq ruhunun səbəbi.

Türk eposlarında mifoloji amillər. Totem və tabu. Mədəni qəhrəmanlar. Triksterlər. Türk eposunun obrazlar sistemi.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI (36 saat)

1. «Alp Ər Tunqa» eposunun izləri Şərq xalqlarının yazılı poeziyasında (Firdövsinin «Şahnamə» dastanı və Yusif Balasaqunlunun «Kutatqu bilik» didaktik poemasında).
2. Şu və İsgəndər. M.Kaşqarlının «Divani-lügət-it-türk» əsərində «Şu» eposuna müraciət.
3. «Yaradılış», «Köç» və «Ərqənəkon» eposlarının qalıqları çin mənbələrində.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələri.
5. «Oğuz kağan» eposunun uyğur versiyası. Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»si.
6. «Koroğlu» eposunun versiyaları.
7. «Maaday-Kara» eposunun ideya-məzmunu.
8. «Ural-Batır» eposunun strukturu.
9. «Kablandı-Batır» eposu.
- 10.«Alpamış» çoxvariantlı türk eposu kimi.
11. «Manas» eposu.
12. «Altın-Arıq» eposunun quruluşu.
- 13.Qaçaq hərəkəti və «Qaçaq Kərəm» dastanı.
- 14.«Qaçaq Nəbi» dastanı. Həcər və Azərbaycanda qadın qəhrəmanlığı ənənəsi.
15. Eşq haqqında lirik eposlar: «Qurbani» və «Əsli-Kərəm».
- 16.«Aşiq Qərib» və «Tahir-Zöhrə eposları.
17. Şah İsmayıl» dastanında qılınc-saz birliyi.
- 18.Türk eposunun poetikası.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında» 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı. – «Xalq qəzeti», 21 aprel 1997.
2. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Tərtibçi filologiya elmləri doktoru, professor

- V.Quliyevdir. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1999.
3. Abdullayev Kamal. Gizli Dədə Qorqud. – Bakı, Yazıçı, 1991.
 4. Abdulla Kamal. Sırr içində dastan və yaxud «Gizli Dədə Qorqud» – 2. - Bakı, Elm, 1999.
 5. Abdulla Bəhlul. «Kitabi-Dədə Qorqud» və islam dini. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997.
 6. Abdulla Bəhlul. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. – Bakı, Elm, 1999.
 7. Adcı Murad. Qıpçaq çölünün yovşanı. – Bakı, Gənclik, 1997.
 8. Babayev Tofiq. El ocaq başına yığışır. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998.
 9. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. Birinci və ikinci kitablar. – Bakı, Gənclik, 1992.
 10. Bayat Füzuli. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz kağan» dastanı. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1993.
 11. Bünyadov Teymur. Əsrlərdən gələn səslər. – Bakı, Gənclik, 1975.
 12. Bünyadov Teymur. Mərd qalalar, sərt qayalar. – Bakı, Azərənşr, 1986.
 13. Cahangir Əjdər. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşqarlımın «Divani-lüğət-it-türk əsərindəki bədii nümunələr əsasında). – Bakı, Elm, 2001.
 14. Cəmşidov Şamil. «Kitabi-Dədə Qorqud» (Tarixi, coğafı, tekstoloji və Drezden əlyazmasının dürüştəşdirilmiş elmi mətni). – Bakı, Elm, 1999.
 15. Əfəndiyev Paşa. Dastan yaradıcılığı. – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.
 16. Xəlilov Pənah. «Kitabi-Dədə Qorqud» intibah abidəsi. – Bakı, Gənclik, 1993.
 17. İslam Sadiq. Koroğlu kim olub. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998.
 18. Qafarlı Ramazan. «Kitabi-Dədə Qorqud»da süjet strukturu. «Dədə Qorqud-1300» (məqalələr toplusu). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s. 20-29.
 19. Qafarlı Ramazan. Boyların sayı 12 yox, 24 olub. – «Xalq qəzeti», 17 aprel 1999, № 98, s. 5.
 20. Qafarlı Ramazan. «Kitabi-Dədə Qorqud»da əcdadlarımızın ilkin dünyagörüşü. «Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti ta-

- rixi problemləri» üzrə VI elmi-nəzəri konfransın Materialları. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitututu. – Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 1999, s. 44-47.
- 21.Nəbiyev Bəkir, Qarayev Yaşar. Xalq mənəviyyatının güzgüsü. - Bakı, Elm, 1999.
- 22.Nəbiyev Azad. Qəhrəmanlıq səhifələri. – Bakı, Gənclik, 1975.
- 23.Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. – Bakı, Yazıçı, 1993.
- 24.Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycan ideologiyası. – Bakı, «Sabah», 1996.
- 25.Tanrıverdi Əzizxan. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Qərb ləhcəsi. – Bakı, ADPU-nun nəşri, 2002.

Rus dilində

1. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. В кн. «Книга моего Деда Коркута» - М., Издательство АК, 1962.
2. Дюмезиль Ж. Скифы и Нарты. – М., Наука, 1990.
3. Жирмунский В.М. народный героический эпос М.-Л., Наука, 1962.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., Наука, 1974.
5. Каррыев Б.А. Эпические сказание о Кер-оглы у тюркоэзычных народов. – М., Наука, 1968.
6. Каскабасов С.А., Исаков Б.И. «Деде-Коркут» и «Короглы» на казахской почве. В кн. «Азербайджанско-казахские литературные связи». – Баку, Элм, 1990, с. 10-50.
7. Короглы Х. Г. Огузский героический эпос. – М., Наука, 1976.
8. Короглы Х.Г., Набиев А.М. Азербайджанский героической эпос. – Баку, Язычы, 1996.
9. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса (ранние формы и архаические памятники). – М., Наука, 1963.
- 10.Котлэр Е.С. Эпос народов Африки. Южнее Сахары. – М., Наука, 1985.
- 11.Токарев С.А. Ранние формы релегии. - М., Издательство политической литературы, 1990.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

1. Azərbaycan xalq dastanları. «Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası» seriyası, 43-cü cild. Tərtib edəni Ayaz Vəfalı. – Bakı, Gənclik, 1988.
2. Azərbaycan xalq dastanları. Toplayanı və tərtib edəni Əhliman Axundov. – Bakı, Yazıçı, 1983.
3. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. Birinci cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmməd Hüseyn Təhnasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965.
4. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. İkinci cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhnasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1966.
5. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. Üçüncü cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhnasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
6. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. Dördüncü cild. Koroğlu. Tərtib edəni: Məmmədhüseyn Təhnasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1968.
7. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. Beşinci cild. Tərtib edəni: Əhliman Axundov. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1972.
8. Bilqamis dastanı (Hər şeyi bilən adamın dastanı). – Bakı, Gənclik, 1985.
9. «Dədə Qorqud» ensiklopediyası. İki cildə. Bakı, - Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1999.
10. Əski türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992.
11. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. – Bakı, Elm, 1992.
12. Kazaktın xalq tvorçestvosı (Ə.Divaev jınağan materialdar). Jauaptı redaktori R.Berdibaev. – Almatı, «Gılım» baspası, 1989. (Qazax dilində).
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir. – Bakı, Yazıçı, 1988.
14. Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997.
15. Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri) – Bakı, Elm, 1999.

16. Koroğlu (Abbas Rəcəbli nəşri). – Bakı, Elm, 1999.
17. Oğuznamə. Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə. – Bakı, Yazıçı, 1987.
18. Oğuznamələr. Tərtib edənlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlu. – Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
19. Qaçaq Nəbi. Dastan. Tərtib edəni Əhliman Axundov. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961.
20. Qatır Məmməd. Dastan. Tərtib edəni Azad Nəbiyevdir. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
21. Mahabharata və ya Bharata övladlarının böyük vuruşları haqqında dastan. – Bakı, Gənclik, 1988.
22. Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.

Rus dilində

1. Алтын-арыг. Хакаский героический эпос. – М., Наука, 1988.
2. Башгирский народный эпос. - М., Наука, 1977.
3. Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. - М., Наука, 1975.
4. Гер-оглы. Туркменский героический эпос. – М., Наука, 1983.
5. Гэсэр (Повесть о Гэсэр-хане, выладыке десэти стран сывета) Бурэтский героический эпос. – М., Наука, 1973.
6. Джангар. Калмыцкий героический эпос. – М., Наука, 1990.
7. Козы-Корпеш и Баэн Сулу. Казахский романтический эпос. – М., Наука, 1988.
8. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. - М., Наука, 1973.
9. Манас. Киргизский героический эпос. Книга I. – М., Наука, 1983.
10. Манас. Киргизский героический эпос. Книга II. – М., Наука, 1988.
11. Нарты. Адыгейский героический эпос. – М., Наука, 1974.
12. Рустамхан. Узбекский героико-романтический эпос. - М., Наука, 1972.
13. Урал-батыр. Героический эпос. Эпос народов СССР, т. I, М., Наука, 1975

14. Хурлукга и Хемра. Саэт и Хемра. Туркменский романтический эпос. - М., Наука, 1971.
22. Шасенем и Гарып, Касым-оглан и другие туркменские народные повести. – М., Наука, 1991.
23. Эмрах и Сельви и другие турецкие народные повести. – М., Наука, 1982.

5. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ ƏSASLARI

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı dünya mədəniyyəti xəzinəsində öz mənəvi dəyəri, spesifik xüsusiyyətləri, bədiiyi, zəngin janrları, poetik sistemi, ideya-məzmunu, lirik vüsəti və epik ənənəsinə görə ən görkəmli yerlərdən birini tutur. Bütün ölçüləri ilə Yer kürəsində yaşayan yaxın - uzaq xalqların folkloru ilə üst-üstə düşür. Lakin son illərdə Azərbaycan folkloru bəşər övladının yaratdığı mənəvi sərvətin tərkib hissəsinə daxil olan bədii dəyərlər kimi deyil, hətta qan qohumları türklərdən, türkmənlərdən, özbəklərdən, eləcə də tarixi qonşuları farslardan, gürcülərdən və başqalarından təcrid edilmiş halda öyrənilirdi. Ulu əcdadın uzun əsrlərin çətin sınaqlarından çıxmış şifahi yaradıcılıq ənənəsini keçmiş sovet siyasətinin prizmasından keçirib təhlilə cəlb edirdilər. Xalqımızın tarixi köklərinə, əski mədəniyyətinə söykənən mifləri din pərdəsinə bürüyüb, tədrisdən kənar qoyur və şifahi xalq yaradıcılığımızın, xüsusilə qəhrəmanlıq eposlarımız ümumtürk epik ənənəsindən ayrı təqdim edilirdi. Nəticədə gənclərin milli ruhda yetişməsinin qarşısına sədd çəkirdi.

Maraqlıdır ki, bir olan dünyanın sərhədlərə ayrılıb, dövlətlərə parçalanması və bəşər nəslinin siniflərə, təbəqələrə bölünməsi dünya xalqlarının folklorundakı sıx bağlılığı, yaxınlığı, oxşarlığı dəyişdirə bilməmişdi. Ona görə də Azərbaycan poetik şifahi xalq yaradıcılığı dünya xalqlarının folkloru kontekstində, onun tərkib hissəsindən biri kimi dəyərləndirilməli və onlarla müqayisə edilərək araşdırılmalı və öyrədilməlidir. Məhz bu halda xalqımızın yaradıcılıq potensialının böyüklüyü, sənət aləmi bütün əzəməti ilə nəzərə çatdırıla bilər.

Ali məktəblərin magistr təhsili üçün ayrılan fənlərin müasir tələblərə və beynəlxalq təhsil sistemi standartlarına uyğunlaşdırılması nəticəsində xüsusiçilikdən, təsvirçilikdən yaxa qurtarmaq, dünya folklorşünaslığının zəngin təcrübəsinə əsaslanmaqla problem məsələləri gənc kadrlara aşılayıb onların nəzəri biliyini artırmaq mümkündür.

Magistr təhsil sistemində təcrübənin yoxluğuna baxmayaraq, «Folklorşünaslıq və mifologiya» sahəsinə aid fənlərin tədrisinin düzgün və səmərəli təşkilinə nail olmaq işində müasir tələbləri odəyən **proqramların tərtibi** başlıca vəzifələrdən biridir

Magistr təhsili üçün nəzərdə tutulan fənlərin hamısı yenidir, bəziləri barədə («Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının əsasları», «Folklorşünaslığın tarixindən», «Azərbaycan folklorunun janr sistemi», «Orta əsrlər aşığı yaradıcılığı») bakalavr təhsil pilləsində tələbələr

ümumi məlumat alsalar da, «Folklor poetikası» (Mətnşünaslıq), «Türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu», «Dünya xalqlarının mifləri», «Dünya xalqlarının nağılları», «Folklor və klassik ədəbiyyat» kurslarında keçilən mövzularla tanış deyillər. Dünya xalqlarının mifləri içərisində Azərbaycan əsətlərinin, dünya xalqlarının nağılları sistemində Azərbaycan nağıllarının, türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposları içərisində Azərbaycan dastanlarının yerini və mövqeyini tələbələrin aydın görə bilməsinə xidmət edən proqramlar tərtib etməyə çalışaraq, istəmişik ki, fənlərərası əlaqədə təkrara yol verilməsin, bir bölmədə alınan bilik başqasında daha da möhkəmlənib inkişaf etdirilsin.

Ali məktəblərin magistr hazırlığının «Mifologiya və folklorşünaslıq» ixtisasına daxil olan «Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının əsasları» kursunda folklorşünaslıq elmimizin nəzəri müddəaları, Azərbaycan folklorunun spesifikliyi, təsnifatı və qolları şərh olunur.

GİRİŞ

(2 saat)

Folklor anlayışı. Folklor da «xalq» ifadəsinə sosial-tarixi aspektdə yanaşma. Folklor a id terminlərin yaranma tarixi. Folklor - bədii söz sənəti kimi. Folklorun spesifikliyi və özünəməxsusluğu. Poetik şifahi xalq yaradıcılığını müəyyənləşdirən və şərtləndirən amillər. Folklorun yaradıcıları. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin yaradılmasında fərdin və kollektivin rolu. Folklorun işlənmə dairəsi və xalq məişətində rolu. Folklorun xalq sənətinin başqa sahələri (müsiqi folkloru, xor ifaçılığı, xalq teatrı, xalq rəqsləri, rəngkarlıq və b.) qarşılıqlı əlaqəsi. Xalq məişəti, adət-ənənələri və folklor. Xalq mərasimləri (rituallar) və şifahi xalq yaradıcılığı. Folklorun yazılı ədəbiyyatdan fərqli cəhətləri. Xalq musiqisi və folklor. Xalq pedaqogikasının yaranmasında və inkişaf etməsində şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin rolu. Folkloru öyrənən elm. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması, yazıya alınması, nəşri və araşdırılması.

FOLKLORŞÜNASLIQ

(2 saat)

Xalqların şifahi xalq yaradıcılığının poetik sistemini, forma, məzmun, janr xüsusiyyətlərini, mənşəyini, inkişaf mərhələlərini, top-

lanıb nəşr olunma və tədqiq tarixini, yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elm sahəsi.

Şifahi xalq ədəbiyyatını öyrənən elmin - folklorşünaslığın meydana gəlməsini şərtləndirən əsas amillər. Folklorun məqsədəyönlü şəkildə yazıya alınması - toplanıb sistemləşdirilməsi və nəşri. «Aşağılara məxsus», «primitiv» yaradıcılığa yeni baxışın formalaşması.

XIX əsrin iyirminci illərində folklorşünaslığın Almaniyada dilçilik və etnoqrafiyadan ayrılıb müstəqil elm sahəsi kimi fəaliyyətə başlaması və Avropanın başqa ölkələrinə yayılması. Qrimm qardaşlarının fəaliyyəti ilə (Yakov Qrimmin «Alman mifologiyası» əsəri, 1835) «Mifolji məktəb»in («Əsətirçilər» nəzəriyyəsinin) nəzəri sisteminin hazırlanması və folklorşünaslıq elminin dünya arenasına çıxarılması. Bədii yaradıcılığın «ilahiliyi» – miflərin insan beyninə hazır verilməsi ideyası. Süjet oxşarlığında tarixi-genetik əlaqə və dil qohumluğu məsələsinin qoyuluşu. Əsətirçilərin idealizmə sürüklənmələrinin səbəbi. «İQTİBAS» NƏZƏRİYYƏSİ. «Köçəri (rus dilində «бродячие») süjetlər» anlayışının meydana gəlməsinin səbəbləri. Süjet oxşarlığında xalqların mədəni-tarixi əlaqələrinin rolu məsələsinin qoyuluşu. «TARİXİ-COĞRAFİ» NƏZƏRİYYƏ, yaxud «FİN MƏKTƏBİ»NİN beynəlxalq nağıl süjetlərinin yayılmasını öyrənmək, variantlarını geniş və sistemli şəkildə toplamaq, yazıya almaq təşəbbüsləri. «ANTROPOLOJİ MƏKTƏB», yaxud «TƏKAMÜL» NƏZƏRİYYƏSİ. Süjet oxşarlığının tarixi qanunauyğunluq kimi təqdimi. «Süjetlərin öz-özünə doğması» ideyası. RİTUAL-MİFOLOJİ TƏNQİD METODU. Psixi impulsların simvollarla əksi. Dəyişməz obraz formulları - arxetiplər. Folklorşünaslıqda strukturalizm meyillərinin (K.Levi Stros, 1950-ci illərin ortaları) kəskin tənqidlə qarşılaşması.

FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİ MÜASİR DÖVRDƏ. Poetik şifahi xalq yaradıcılığına yeni nəzəri baxışların formalaşması və inkişafı. **TARİXİ-TİPOLOJİ NƏZƏRİYYƏ.** Folklorun universal formalarının tarixin müxtəlif mərhələlərində dünyanın ayrı-ayrı xalqlarında təkrarlanmasının qanunauyğunluq kimi qəbul edilməsi. Bu məsələnin düzgün araşdırılmasında üç əlaqə tipinin əsas götürülməsi: *tarixi-genetik*, *tarixi-mədəni* və *tarixi-tipoloji*. Dünya xalqları folklorunun oxşarlığının və ümumi təbiətinin səbəbləri. Forma, süjet, obraz paralelləri, onların sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlil metodu.

ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (4 saat)

FOLKLORDA BƏDİİ ÜMUMİLƏŞDİRMƏNİN ƏSASLARI və gerçəkliyi əks etmənin formaları. Folklor dilinin özünə məxsusluğu. Sinkretizim və poetik növlərin differensiasiyası. Ənənə və improvizasiya. Ənənənin tarixi aspektdə öyrənilməsi. Folklorda sabitlik və dəyişkənlik. **Folklorda anonimlik** (müəllifsizlik). Xəlfilik folklorun tarixi kateqoriyası kimi. Fərdilik, kollektivlik (kütləvilik) və şifahlilik.

FOLKLORDA ÇOXVARIANTLILIQ. Variant və versiyaların yaranma səbəbləri. Folklorda yeni əsərlərin meydana gəlməsini şərtləndirən amillər.

Folklorda tarixilik. Tarixi hadisələrin folklorun öz «yolu» ilə əksi.

Folklorda bədii metod problemi: dünyaya abstrakt-idealist (yaxud romantik) və realist baxış. Bu məsələnin yazılı ədəbiyyatla müqayisədə fərqli cəhətləri. Bədii təfəkkürün fantastik-qəhrəmanlıq tipi. Folklor realizmin ərəfəsi kimi. Xalq yaradıcılığında realist baxışın ünsürləri.

Folklorda millilik və ümumbəşərlik. Milli özünəməxsusluq və onun tarixi tipologiyası.

Folklorun müqayisəli-tarixi metodla öyrənilməsi.

FOLKLORUN MƏNŞƏYİ VƏ TƏHLİLİ (4 saat)

İncəsənətin meydana gəlməsi haqqında mülahizələr. Qədim insanların əmək prosesi bədii yaradıcılığa təkan verən amil kimi. Təqlidçilik və bədiiliyin rüşeymləri. Folklorun mənşəyi və növləri. Başlanğıc mərhələdə folklorun daşdığı ictimai rol. Azərbaycanda folklorun inkişafını şərtləndirən amillər. Azərbaycan-türk folklorunun tarixi kökləri. Qaynaqlar. Qədim Qafqaz türklərinin məşğuliyyəti, məişəti, əski inamları (*təbiət hadisələrinə tapınma, atalar kultu və tanrıçılıq*), dünyabaxışı, ilkin təsəvvürləri (*animizim, antropomorfizim, fetişizm, totemizim*) və ibtidai folkloru: dualar, fallar, inanclar, alqışlar, qarğışlar.

FOLKLORUN TƏHLİLİ. Folklorun məzmun çalarlarının mənbəyi: xalqın həyat tərzı və dünyabaxışı, əxlaqi-estetik görüşləri, sosial-tarixi, siyasi, fəlsəfi, bədii-estetik düşüncə tərzı. Folklorlarda forma-məzmun vəhdəti. Folklorlarda nıkbınlik və yaşarlılıq. Folklorun əsas ideya istiqamətləri. İctimai haqsızlığa, zora, zülümkarlığa, xəyanətə, namərdliliyə qarşı barışmazlıq motivləri. Vətənpərvərlik, torpağa bağılılıq və humanizm.

Folklorlarda gerilik və progressivlik. Köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi. Folklorun ümumi dəyəri və ictimai əhəmiyyəti.

FOLKLORDA NÖV VƏ JANR ANLAYIŞI

(4 saat)

Folklor janrlarının ideya-bədii özünəməxsusluğu və onların yaranma prosesini, inkişafını şərtləndirən amillər. Folklor janrının mənşəyi, həyati-təcrübi, ideya-estetik funksiyası. Folklor janrlarını müəyyənləşdirən cəhətlər. Folklor janrlarının strukturu və təsnifi prinsipləri. Bədii əsərləri formasına görə təsnif etmək. Obrazların xarakterinə və funksiyasına əsasən quruplaşdırmaq. Bölgü aparılarkən məzmunun əsas götürülməsi. Folklorlarda janrlararası əlaqə. Bir janrın başqasına keçməsi. Folklor janrlarının üç növdə sistemləşdirilməsi: lirik, epik, dramatik.

ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ LİRİK JANRLARI. Lirik janrların forma və məzmun xüsusiyyətləri. Gerçəklikdən doğan hiss, həyacan və duyğuların xalq poeziyasında əksi. Folklorlarda tərənnüm. Xalq poeziyasının mənşəyi və inkişafını şərtləndirən amillər. Heca vəzninin meydana gəlməsi. Xalq şerinin şəkilləri. Lirik janrların mərasimlərlə, xalq musiqisi ilə bağılılığı. Musiqidən, avazlanmadan, ritimlərdən yaranan qədim şer formaları.

MƏRASİM FOLKLORU. Mərasim folklorunun janr sistemi: əfsun (tilsim) nəğmələri, təqvim nəğmələri (təbiət hadisələrinə müraciətlər və çağırışlar), vəsfi-hallar, əmək nəğmələri (holavarlar, sayacı sözləri və b.), alqışlar, qarğışlar, ailə-məişət nəğmələri (toy və halay nəğmələri, yuğlar və ağılar), oyun və tamaşa nəğmələri, xalq dramlarında oxunan nəğmələr. Mərasim folkloru janrlarının genetik əlaqəsi. Janrdaxili və janrlararası dəyişmələr.

AŞIQ YARADICILIĞI. Aşıq sənətinin xüsusiyyətləri. «Aşıq» sözünün açıqlanması. Aşıq sinkretik sənət növü kimi. Ənənə və im-

provizasiya. Aşıq sənətinin yaranışı və biçimlənməsi. Aşıqlığın tarixi kökləri. Qam-şamandan ozana, ozandan aşığa doğru gedən tarixi yol. Orta əsrlər dövrü (XV-XVI əsrlər) aşıqlığın təşəkkül mərhələsi kimi. Sufi-dərviş ocaqları və haqq aşıqları. Haqq aşıqlığı (ilahi eşq aşıqlığı - vəhdəti-vücut) ideyasının folklor sənətkarı - aşıq statusunun yaranmasında oynadığı tarixi rol. Ustad, peşakar, yaradıcı və ifaçı aşıqlar. Ustad-şagird ənənəsi.

KLASSİK AZƏRBAYCAN AŞIQLARI: Qurbani, Miskin Abdal, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Abdalgülablı Valeh, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma, Aşıq Hüseyn Şəmki, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn. Müasir mərhələdə aşıq sənəti. Aşıq şerinin şəkilləri: qoşma, gəraylı, tənris (dodaqdəyməz, dildönməz, cıqalı, ayaqlı), müxəmməs, divani, zəncirləmə, deyişmə.

FOLKLORDA EPİK ƏNƏNƏNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

(6 saat)

Qədim insanların dünyanın yaranması haqqında ilkin təsəvvürləri. Mifik düşüncə tərzinin formalaşması və gerçəkliyi bədii şəkildə təsvir etməyin başlanğıcı. Varlığın dərinə can atmaq və təbiətdəki hadisələrin, əşyaların yaranmasına əfsanələrlə cavab axtarılması. Süjetqurma təşəbbüsləri və axtarışları. Nağıllar xalq epik yaradıcılığının ən böyük kəşfi kimi. Epik ənənənin inkişaf mərhələləri və janr sisteminin formalaşması. Lətifələrdə həyatın fantastik inikasından reallığa doğru irəliləyiş. Epos və dastanlarda qəhrəmanlıq motivləri. Xalq həyatının geniş və hərtərəfli təsviri.

QAM-ŞAMAN KOMPLEKSİ. Qam-şaman kimdir? Onların folklor yaddaşındakı yeri və başlıca tarixi-mifoloji vəzifələri. Qam-şaman türk ulusunun (tayfanın, elin) himayəçi-qoruyucusu kimi. Qam-şamanın təbiblik, şairlik, sehrbazlıq, qайдən xəbər gətirmə-baxıcılıq, öncəgörməlik, xilaskarlıq, yol göstəricilik keyfiyyətləri.

Qam-şamanın sonrakı mərhələlərdə türk xalqlarındakı çeşidli adları: baxşı, oyun, ozan, falbin, cindar, pərixan və s.

OZAN SƏNƏTİ. Ozan sənətinin tarixi kökləri. Türklərdə, o cümlədən oğuzlarda «musiqiçi-folklor sənətkarı» statusu. Oğuznamələr. Oğuzların mərasim və adətləri. Qədim oğuz qəhrəmanlıq nəğmələri. «OĞUZ KAĞAN» dastanında dövlət quruculuğu məsələsi.

Vahid oğuz-türk birliyi ideyası. Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində Azərbaycan mövzusu. «KİTABİ-DƏDƏ QORQUD». Əlyazmaları, nəşrləri və tədqiqi. Eposun 1300 illiyi ilə bağlı keçirilən tədbirlər. Çapı, araşdırılıb dünyaya tanıtılması. Epos VII yüzilin ən möhtəşəm abidəsi kimi. Eposun quruluşu. Boylarda ata-oğul qarşılaşması. Ana südü-dağ çiçəyi. Oğuz bahadirları və onların döyüşləri. Oğuzların adqoyma, nişanlanma və toy adətlərinin boylarda təsviri. Oğuz bahadirları sərhəd keşiyində. Oğuznamələrin mifoloji kökləri. Təpəgöz və can əvəzinə can istəmə süjetləri. Qadıq surətləri. Oğuzlarda qadının mövqeyi. Dədə Qorqudun qadınları tiplərə bölməsi. «Kitabi-Dədə Qorqud» və sonrakı dastanlarımız.

AŞIQ DASTANLARI. Mənşəyi və yaranma yolları. Toplanması, nəşri və tədqiqi. Eposların təsnifatı. QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI. Türk epik ənənəsinin aşiq sənətində davamı. «KOROĞLU» DASTANI, Versiya və variantları. Aşıqların epos yaratmaq təşəbbüsləri. «Koroğlu»nun quruluşu: müstəqil qollar və onların vahid süjetdə birləşdirilməsi. Eposun məzmunu və ideyası. İctimai haqsızlığa qarşı mübarizədə xalq birliyi. Sinifsiz cəmiyyət yaratmaq arzusu. Çənlibel mühiti və xalq utopiyası. Xalqın insanlar arasında milli, dini, irqi ayrılığın aradan qaldırılması arzusu. Eposun epik vüsəti, əsas qolları və obrazları.

Eposda mifoloji ünsürlər. Əsatirdən reallığa doğru. Dünya epos təcrübəsində gerçəkliyə, reallığa söykənən ən möhtəşəm abidə. QAÇAQ DASTANLARI. Milli özünü dərkətmə. Çarizmə və onun yerli nöqərlərinə qarşı xalq etirazının ifadəçiləri. Qaçaq Kərəm, Cavadoğlu, Molla Nur, Qaçaq Nəbi. **MƏHƏBBƏT DASTANLARI.** Haqq aşıqları. Qeyri-adi doğuş. Buta. Nakam eşq haqqında lirik eposlar. Vhid süjet strukturu. **AŞIQ MÜHİTLƏRİ:** Təbriz-Qarabağ, Urmiya, Zəncan, Xorasan, Savə, Qaşqay, Gəncəbasar, Borçalı, Göyçə, Şirvan, Şəki, Dərbənd, Qarabağ, Naxçıvan, Dərələyəz, İrəvan, Çıldır.

FOLKLORDA DRAM SƏNƏTİ

(2 saat)

«Xalq dramı» anlayışı haqqında. Xalq dramının mənşəyi və yaranma yolları: *рәжаниа* - cildəgirmə, başqasının şəklinə düşmə, rola daxil olma. Təqlidətmə xalq tamaşasının ilk ünsürü kimi. Xalq dramlarının təsnifi və janrları. Qədim inam, etiqad və mərasimlərlə

əlaqədar yaranan dramlar. Nağıl, dastan, qaravəlli və lətifələr əsasında yaranan dramlar - kilimarası oyunlarda (kukla teatrlarında) istifadə olunan lətifə və alleqorik nağıl sujetləri. Qaravəlli tamaşalarında göstərilən dramlar. Fərdi tamaşalar - qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və məhəbbət mövzulu eposların motivləri əsasında aşiq söyləmələri. Dini-tarixi mövzuda yaranan faciələr, yuğ-şəbihlər. Əsil xalq dramları: ictimai məzmunlu dramlar və ailə məişət dramları. Xalq dramlarında konflikt məsələsi. Xalq dramlarının ideya-məzmunu və əsas personajları.

UŞAQ FOLKLORU

(2 saat)

Uşaq folklorunun xüsusiyyətləri. Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı və böyüklərdən uşaqlara keçən uşaq folkloru Uşaq folklorunun lirik janrları: laylalar, oxşamalar, düzgülər, uşaq nəğmələrinin strukturu. Layla, oxşama, dilaçma və öyrətmələrin forma-məzmunu. Uşaqların özlərinin şifahi yaradıcılığı. Azərbaycan qadınının istək və arzularının ifadəçisi. Tapmacalar uşaq folklorunun əsas janrlarından biri kimi. Uşaq nağıllarının mövzu dairəsi. Cırtan Azərbaycan xalqının ən məşhur nağıl qəhrəmanlarından biri kimi. Uşaq nağıllarında alleqoriya və əyləncəlik. Yanıltmacaların quruluşu. Uşaq oyun və tamaşaları. Sanama və uşaq nəğmələrində söz oyunu.

FOLKLOR POETİKASI

(2 saat)

«Poetika» və «folklor poetikası» anlayışları haqqında. Folklorun özünəməxsus bədii sistemi. Bədiilik formalarının xalq ədəbiyyatında yaranan ilk tipləri və onların təkmilləməsinə, inkişafına təkan verən aillər. **FOLKLORDA SÜJET VƏ KOMPOZİSİYA.** Bəsit, sadə, epizodik əhvalatlardan çoxşahəli, mürəkkəb hadisələrin təsvirinə keçid. Epik ənənənin meydana gəlməsi və folklo təhkiyəsinin formalaşması. Nağıllarda motiv, funksiya və kompozisiya. Folklorda süjet daxilində başqa süjetlər sisteminin yaranması. Qəhrəmanlıq eposlarında çoxətli süjetlərin bir-birinə bağlılığı və ardıcılığı. Məhəbbət dastanlarının quruluşunda funksiyaların təkrarlanması. Doğuş tipləri. Buta. Epik ənənədə süjet oxşarlığı məsələsi.

FOLKLORDA RİTM, ÖLÇÜ VƏ QAFİYƏ. Xalq poeziyasında vəzn. Qafiyəli nəsr və sərbəst şeir. Folklor üslubu nədir? Folklorda alleqoriya. Təsvir və ifadə vasitələri. Müqəddəs rəqəmlər anlayışı. Paralelizm.

FOLKLOR VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYAT (2 saat)

Klassik ədəbiyyat və xalq qaynaqları. Folklor – azılı ədəbiyyatın bünövrə daşları, ərəfəsi, əsas qida mənbəyi və tarixi-inkişaf mərhələlərində yol yoldaşı kimi. Yazının meydana gəlməsi və poetik şifahi xalq yaradıcılığının poetik sisteminin, janr və şəkli xüsusiyyətlərinin başlanğıcında hazır şəkildə yazılı ədəbiyyata keçməsi. Folklor materialı və poetikası əsasında klassik ədəbiyyatda yeni fərmlərin yaranması və inkişaf etdirilməsi. Xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatın ideya-məzmun bağlılığı. Klassik ədəbiyyatda xalqilik məsələsi və onun folklordan iqtiba edilməsi. Folklorizm və xalqilik. Folklor üslubunun (stilinin) yazılı ədəbiyyatda istifadəsi. Folklor deyim tərz, ifadə və təsvir vasitələri, xalq müdrikliliyi, hikmət və aforizmi, inanclar yazılı ədəbiyyatın tikinti materialı kimi. Folklor alleqoriyası və klassik ədəbiyyat. Mifik düşüncə tərz və klassik ədəbiyyat. Xalq şeiri və klassik poeziya. Xalq epik ənənəsi və məsnəvi. Folklorda yazılı ədəbiyyat ənənələri. Folklor - klassik ədəbiyyat məsələsində ikitərəfli və qarşılıqlı əlaqə.

Azərbaycan folklorunun Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmmədə Əmani, Vaqif, Zakir və başqa şairlərin sənətinə təsiri. Azərbaycan poetik şifahi xalq yaradıcılığının mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü və məsəlləri yazılı ədəbiyyatın söz sənətkarlığının məsnəvi qidası kimi.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI (18 saat)

- 1.Şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri.
- 2.Folklorun janr sistemi. Lirik növün janrları.
- 3.Epik ənənənin meydana gəlməsi və inkişaf mərhələləri.
- 4.Janrlararası əlaqə.
- 5.Qam-şamanın yaradıcılıq meylləri və ozan sənəti.

6. Aşıq yaradıcılığı.
7. Xalq dramları.
8. Uşaq folkloru.
9. Folklor poetikası.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında» 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı. – «Xalq qəzeti», 21 aprel 1997.
2. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Tərtibçi filologiya elmləri doktoru, professor V.Quliyevdir. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1999.
3. Abdullayev Bəhlul. Haqqın səsi. - Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1989.
4. Acalov Arif. Azərbaycan folklorşünaslığının bəzi epistemoloji problemləri. Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri. Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu Gənc Alimlər Şurası Konfransının Materialları. – Bakı, Elm, 1989, s. 3-12.
5. Adilov Musa. Qanadlı sözlər. – Bakı, Yazıçı, 1988.
6. Ağasıoğlu Firudin. Azər xalqı. Seçmə yazılar. – Bakı, «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 2000.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası. «Sizsiz» kitabından. – Bakı, Gənclik, 1992.
8. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. 1-ci cild. – Bakı, Elm, 1988.
9. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Birinci cildi. Z.M. Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsi ilə. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
10. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Birinci kitab. – Bakı, Elm, 1961.
11. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Səkkizinci kitab. – Bakı, Elm, 1999.
12. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Doqquzuncu kitab. – Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000.
13. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Beşinci kitab. – Bakı, Elm, 1977.

14. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Prof. S.S.Əliyarov və dos. Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə. - Bakı, Azərbaycan Universitetinin Nəşriyyatı, 1989.
15. Cəmşidov Şamil. «Kitabi-Dədə Qorqud». – Bakı, Elm, 1977.
16. Doktor Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. – Bakı, Yazıçı, 1993.
17. Engels F. «Anti-Dürinq», Bakı, Azər nəşr, 1976.
18. Əbdürrəşid Əl-Bakuvi. Kitab Təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar («Abidələrin» xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhlər akademik Z. Bünyadovundur. – Bakı, Şur nəşriyyatı, 1992.
19. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni Ə.M. Mirəhmədov. – Bakı, Maarif, 1988.
20. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Maarif, 1992.
21. Ələkbərov Səfər. Folklorda estetik və əxlaqi fikirlər. – Bakı, Gənclik, 1978.
22. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. – Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1993.
23. Əlibəyzadə Elməddin. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). – Bakı, Gənclik, 1998.
24. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər. - "Kitabi-Dədə Qorqud" kitabı, Bakı, Yazıçı, 1988, s. 258.
25. Əliyev Vəli. Gəmiqaya abidələri. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992.
26. Həsənov Kamal. Azərbaycan qədim folklor rəqsləri. – Bakı, «İşiq» nəşriyyatı, 1988.
27. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. – Bakı, Maarif, 1970.
28. İslam. Qısa məlumat kitabı. – Bakı, Ensiklopediya nəşriyyatı, 1989.
29. Nəbiyev Azad. Azərbaycan uşaq folkloru. – Bakı, Elm, 2000.
30. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2002.
31. Nemət Məşədixanım. Azərbaycanda pirlər (Sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər). – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1992.

32. Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi.- Bakı, Maarif, 1963.
33. Qasımoğlu Nəriman. Qurani-Kərim. Azərbaycan türkçəsində açıqlama - Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, «Gilan» istehsalat-kommersiya birliyi, 1993.
34. Qəzvini Zeynəddin Bin Həmdullah. Zeyl-e tarix-e qozide («Seçilmiş tarix»ə əlavə). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımova və V.Z.Piriyevadır. – Bakı, Elm, 1990.
35. Qeybullayev Qiyasəddin. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994.
36. Qumilev Lev. Qədim türklər. – Bakı, Gənclik, 1993.

Rus dilində

1. Абдулла Бахлул. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. – Баку, Элм, 1990.
2. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., Наука, 1988.
3. Алиев Кемал. Античнаэ Кавказскаэ Албаниэ. – Баку, Азербайджаншпр, 1992.
4. Алиев Играр. Очерки истории Атропатены. – Баку, Азербайджанское Государственное издательство, 1989.
5. Аннемари Шиммель. Мир Исламского мистицизма. –М., Энигма, 1999.
6. Аникин В.П. К мудрости ступенька. О русских песнэх, сказках, пословицах, загадках, народном эзыке. Очерки. – М., «Детскаэ литература», 1988.
7. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л., «Просвещение», Ленинградское отделение, 1987.
8. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражениэ. Издание четвертое, дополнено. – М., «Художественнаэ литература», 1987.
9. Бардаханова С.С. Система жанров бурэтского фольклора. Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1992.
10. Бахтин Владимир. От былины до считалки. – Л., Издательство «Детскаэ литература», 1988.

- 11.Белинский В.Г. Полн. собр. соч. в 13-ти томах. Т. 5 - М., Госиздат, 1954.
- 12.Брей У., Трамп Д. Археологический словарь: Пер. с англ. – М., Прогресс, 1990.
- 13.Бонград-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия. Наука. Религия. —М., Наука, 1980.
- 14.Борев Юрий. Эстетика. - М., Издательство политической литературы, 1988.
- 15.Гегель. Наука логики. Т. III - М., Наука, 1972.
- 16.Гейбуллаев Г.А. К этногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), Том I. – Баку, Элм, 1991.
- 17.Геродот. История в девяти томах. – М., Научно-издательский центр «ЛАДОМИР» «АСТ», 1999.
- 18.Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, Наука, 1990.
- 19.Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку, Азернешр, 1991.
- 37.Гусейнов Гейдар. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. – Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1949.
- 20.Дюма Александр. Кавказ. Перевод с французского. – Тбилиси, Мерани, 1988.
- 21.Егер Оскар. Всемирная история. В четырех томах. Том I. Древний мир. Перевод и дополнения под редак. П.Н.Полевого. – С.-Петербург, Издание А.Ф.Маркса, 1904 (репринтное издание – М., Издательство АСТ, 2000).
- 22.Идрис Шах. Магия Востока. – М., Локид-МИФ, 2000.
- 23.Идрис Шах. Суфия. - М., Локид-МИФ, 2001.
- 24.История Азербайджана, в III-х томах, том I, Баку, Аз. Гос. Издат., 1958.
- 25.Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребельный обряд. Ответственные редакторы В.В.Иванов и Л.Г.Невская – М., Наука, 1990.
- 26.Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. – М., Наука, 1989.
- 27.Камю Алберт. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Пер. с франц. (Мыслители XX века) М., Политиздат, 1990.

28. Касумова С.Ю. Азербайджан в III-VII вв. – Баку, Элм, 1993.
29. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. – М., «Высшаэ школа», 1983.
30. Красиков С. Легенды о цветах. – М., Молодаэ гвардиэ, 1990.
31. Круглов Ю.Г. Русские обрэдové песни. – М., Высшаэ школа, 1989.
32. Круглов Ю.Г. Фолклорнаэ практика. – М., Просвещение, 1986.
33. Малов С. Енисейскаэ письменности тюрков. – М., Наука, 1952.
34. Мамедов Т.М. Кавказскаэ Албаниэ. – Баку, Издательство «Маариф», 1993.
35. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки (происхождение образа), М., Наука, 1958.
36. Мельников М.Н. Русский детский фольклор. – М., «Просвещение, 1987.
37. Мухаммедходжаев А. Гносеологиэ суфизма. – Душанбе, Дошиш, 1990.
38. Набиев Азад. Взаимосвэзи азербайджанского и узбекского фольклора. – Баку, Язычы, 1986.
39. Ницше Фридрих. Сочинениэ в «-х томах. Том I и II. Литературные памэтники/Составление, редакциэ изд. вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьэна. Перевод с немец. – М., Мысль, 1990.
38. Оппенхейм А. Древнээ Месопотамиэ. Портрет погибшей цивилизации. М., Наука, 1990.
40. Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обрэды. – М., Высшаэ школа, 1990.
41. Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). – М., Наука, 1978.
42. Пермэков Г.Л. Основы структурной паремииологии. – М., Наука, 1988.
39. Скурла Гербеот. Братьэ Гримм. Жизнь и творчество. Перевод с нем.; Предисловие А.Гугнина. М., Радуга, 1989.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

Azərbaycan dilində

1. Arazam, Kürə bəndəm. Cənubi Azərbaycan folkloru. Tərtib edənİ Abdullayev B. – Bakı, Yazıçı, 1986.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Birinci kitab. Tərtib edənler: Təhmasib Fərzəliyev, Məhərrəm Qasimov. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-türkmən folkloru. İkinci kitab. Toplayıb tərtib edənleri: Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəloğlu. – Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 1999.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Göyçə folkloru. Üçüncü kitab. Toplayıb tərtib edənİ Hüseyin İsmayılov. – Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. Dördüncü kitab, birinci cild. Toplayıb tərtib edənleri: Ramazan Qafarlı, Hikmət Əbdülhəlimov və Oruc Əliyev. – Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000.
6. Azərbaycan nağılları (Beş cildə). Çapa hazırlayanı Azad Nəbiyev. – Bakı, Turan, 2001-2002.
7. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edənİ, ön söz və şərhlərin müəllifi Arif Acalov. – Bakı, Elm, 1988.
8. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I-V cildlər. Tərtib edənİ: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1961-1966.
9. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I-V cildlər. Birinci cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965-1972.
10. Aşıq şeirindən seçmələr. Tərtib edənler: Hüseyin Arif və Mürsəl Həkimov. – Bakı, Gənclik, 1984.
11. Aşıq Ələsgər. Birinci və ikinci kitablar. Toplayanı İslam Ələsgərov. – Bakı, Elm, 1972.
12. Aşıqlar. İkinci nəşri. – Bakı, Azərnəşr, 1960.
13. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I cild - Bakı, Elm, 1983.
14. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, II cild. - Bakı, Elm, 1984.
15. Qaçaq Nəbi. Dastan. Tərtib edənİ Əhliman Axundov. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961.
16. Qatır Məmməd. Dastan. Tərtib edənİ Azad Nəbiyevdir. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
17. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q.Kazımov. – Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.
18. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş vari-

ant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninindir. – Bakı, Yazıçı, 1988.

19.Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997.

20.Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri) – Bakı, Elm, 1999.

21.Molla Cuma. Əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Tərtib edəni M.Yarəhmədov. – Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 2000.

22.Sarı Aşıq. Tərtib edəni Hüseyin Kürdoğlu. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1983.

**6. AZƏRBAYCAN
FOLKLORUNUN JANRLARI**

Görkəmli rus folklorşünası V.Y.Propp «Folklor janrlarının təsnifatı məsələləri» əsərində göstərir ki, «bütün janrlar vasitəsi ilə həyat həqiqətləri əks olunur». Elə janrı müəyyənləşdirən əlamətlərdən birincisi odur ki, onun vasitəsi ilə hansı həyat həqiqətləri əks olunur və necə təsvirə gətirilir.

Folklorun **lirik növündəki** əsərlərin sərhədlərini təyin edən ən mühüm şərt hər bir janrın ayrılıqda xüsusi poetik sistemə malik olmasıdır. Başqa sözlə, hər bir janrın özünəməxsus quruluşu və forması olmalıdır. Forma fərqləri bir əlamətlə də məhdudlaşa bilər. Məsələn,

- 1) misralarda hecaların sayı qeyri-bərabər, yaxud bərabərdir,
- 2) misralar xüsusi ifadələrlə («laylay», «əzizim», «mən aşıq» və s.) başlanır,
- 3) bəndlərin sonu eyni qafiyə sistemi ilə bir-birinə bağlanır,
- 4) səslər, səs birləşmələri, sözlər tez-tez təkrar olunur,
- 5) şer nəqarətlə qurtarır və s.

Lakin bəzi folklor janrları, daha doğrusu, şer şəkilləri¹ formasına, quruluşuna görə deyil, eyni mövzuya həsr olunması ilə müəyyənləşib bir-birindən seçilir. Yəni forma oxşar, məzmun isə müxtəlif olur. Bildiyimiz kimi, bayatılar, laylalar, vəsfi-hallar, ağılar, bəzi tapmacalar, sayacı sözləri, holavarlar dörd misradan, hər misrası yeddi hecadan və eyni qafiyə sistemindən (A, A, B, A) ibarətdir. Doğrudur, bu şer şəkilləri arasında fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır. Məsələn, bayatılar, «mən aşıq», «eləmi», «əzizim», laylalar «laylay dedim» (həm də laylaların sonunda iki misralı nəqarət olur), sayacı sözləri «nənəm» xitabı ilə başlanır. Bununla belə, həmin janrları müəyyənləşdirmək üçün forma fərqləri azlıq edir, başqa sözlə, forma janrın müəyyənləşməsində əsas amil deyil, başlıca cəhət hər bir janrın özünəməxsus mövzulara, məzmunu malik olmasıdır. Belə ki, bayatılarda doğma vətənə, elə, obaya məhəbbət tərənnüm edilir, zülümkarlara nifrət bəslənilir, dini fanatizm tənqid atəşinə tutulur, aşıqın istirabla-

¹ Son illərdə ali məktəb tələbələri üçün çap olunmuş bəzi «Ədəbiyyatşünaslıq» («Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi») dərsliklərində «Şer janrları» termini işlənir. Bizcə bu, həmin dərsliklərin əsas məsələlərinin Rusiyadakı eyni dərsliklərə əsaslanaraq hazırlanmasından irəli gəlir. Rus dilində «стихотворные жанры» termini işlənir, eynilə onun Azərbaycan dilinə kalka şəklində çevrilib dərsliklərə salınması ədəbiyyatşünaslığımızda işlənən termini – «şer şəkilləri»ni sıradan çıxardır və dolaşılıq yaradır.

rına həsr olunur, təbiətin təsviri verilir və s. Ağılarda insanın müsibətinə, ölümünə acıyırlar. Sayacı sözləri qoyunçuluqla, holavartlar əkinçiliklə, maldarlıqla əlaqədar düzülüb-qoşulur. Uşaq folklorunun janrı laylalarda körpələrə şirin yuxu və xoşbəxt gələcək arzulanır.

Folkloru xalqın məişətindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Elə janrlar var ki, məhz xalq məişətinin bu və ya digər sahəsinə tətbiqi ilə müəyyənləşir. Belə ki, toy və halay mahnıları yalnız evlənmə mərasimlərində, ağlar yaslarda, laylalar isə uşağa qayğı göstərildə oxunur.

V.Y.Propp folklor nümunələrinin ifa tərzini janrı müəyyənləşdirən amillərdən biri hesab edir. Doğrudan da, sanamalardan yalnız uşaq oyunları zamanı istifadə olunur, özü də bir nəfər tərəfindən deyilir. «Günəşi çağırmaq», «Qodu-qodu» nəğmələrini isə xorla oxuyub oynayırlar, laylaları yalnız qadınlar ifa edirlər.

Bir cəhəti də nəzərə almalıyıq ki, bir sıra poetik xalq yaradıcılığı nümunələri melodikliyi ilə seçilir, el havalalarının motivləri əsasında zümzümə ilə oxunur. Bu mənada anaların çaldığı laylalar sazın, yaxud tütəyin sədaları qədər həzin səslənir.

Deyənləri yekunlaşdırıb bu nəticəyə gəlirik ki, folklorun lirik janrları, əsasən, beş xüsusiyyətinə:

- 1. oxşar forma, struktur və poetik sistemə malik olmasına,*
- 2. mövzu eyniliyi və məzmun yaxınlığına,*
- 3. xalq məişətinin eyni sahəsinə tətbiqinə,*
- 4. ifa tərzinə və*
- 5. funksiyasına görə müəyyənləşir.*

Folklorunun epik janrlarında həyat hadisələri təhkiyə, nağıletmə yolu ilə əks etdirilir. Xalqın istək və arzuları öz ifadəsini rəngarəng obrazlar vasitəsi ilə tapır. Ümumiyyətlə, epik növdə olan əsərlər xalqa həyat hadisələrini geniş təsvir etməyə imkan verir.

Doğrudur, tapmaca və yanıltmac kimi janrlarda əhvalat, hadisə arxa plana keçir, daha çox əşyaların zahiri görünüşü, mahiyyəti haqqında maraqlı məlumatlar sadalanır. Lakin lirik nümunələrdən fərqli olaraq onlarda hiss və həyəcanlar, emosiyalar özünü göstərmir. Hər hansı bir obrazın daxili aləmi deyil, əşyaların, hadisələrin məzmunu, mənası (tapmacalarda dolayı yolla) təsvir edilir. Epik növün nəzmlə yaranan nümunələri də bu xüsusiyyətinə görə lirik əsərlərdən seçilir.

Azərbaycan folklorunun epik janrları mövzularının zənginliyi, əhatəliliyi, həyata bağlılığı, dilinin sadəliyi, təbiiliyi, təsvir olunan

hadisələrin nikbinliyi ilə də fərqlənir və xalq yaradıcılığının ən böyük qollarından birini təşkil edir.

«Xalq dramı» anlayışı «xalq teatrı» məfhumu ilə ayrılmaz tellərlə bağlıdır. Folkloşünaslıqda bəzən bu terminləri eyniləşdirirlər. Şifahi xalq ədəbiyyatının poetik janrlarından danışanda, tamaşaya qoyulmaq üçün yaranan bədii əsərləri rus tədqiqatçıları A.İ.Lazerev¹ və Y.Q.Kruqlov² «xalq teatrı», N.İ.Kravsov³ isə «xalq dramı» kimi təqdim edir.

Azərbaycan folklorşünaslığında da eyni mənzərəyə rast gəlirik. Tədqiqatçılar xalq dramlarını bəzən «tamaşalar», «oyunlar» deyə araşdırırlar.

«Xalq dramı - xüsusi janr, xalq yaradıcılığında oyun tamaşası»⁴dir kimi izahla razılaşmaq olmaz. Yaxud «azərbaycanlılar «dram» sözünü «oyun», «mərəkə», «hoqqa» və b. məfhumlar ilə ifadə etmişlər»⁵ fikrinə diqqət yetirsək, eyni mənzərənin şahidi olarıq. Bircə, burada «dram» əvəzinə «teatr» sözü işlənsəydi, daha dəqiq olardı. Məsələnin bu şəkildə izahının əsası Ə.Sultanlının belə bir qənaəti ilə qoyulmuşdur: «Heç təəccüblü deyil ki, azərbaycanlılar «dram» sözünü «oyun» məfhumu ilə ifadə etmişlər (oyun, oyunbaz, oyunbazlıq)»⁶

Oyun - tamaşa, oyunbaz - aktyor, oyunbazlıq isə teatr çıxarmaq kimi başa düşülür ki, bu sözlərin heç biri «dram», yəni səhnədə oynanılmaq üçün yaranan əsər mənasını vermir. Hələ neçə min il əvvəl Aristotel dramı «adamları hərəkət və fəaliyyətdə təsvir edən əsər»⁷ kimi izah etmişdir, Əl-Farabi isə «söhbətlə tamaşa»⁸ adlandırmışdır. Hər iki halda dram bədii söz sənətidir, teatr, tamaşa, oyun deyildir.

¹ Русское народное поэтическое творчество (Под редакцией А.М. Новиковой). - М., 1986, с. 270-289.

² Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. - Л., 1987, с. 329-350.

³ Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское народное творчество. - М., 1983, с. 256-271.

⁴ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edəni Ə.M.Mirəhmədov).- Bakı, 1988, s. 246.

⁵ Fərzəliyev T. Azərbaycan folklorunda xalq dram və oyun tamaşaları. - Bax: «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər», VII kitab. - Bakı, 1987, s. 3.

⁶ Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən.- Bakı, 1964, s. 24.

⁷ Aristotel. Poetika.-Bakı, 1974, s. 46

⁸ Аль-Фараби. Философские трактаты.-Алма-Ата, 1970, с. 179.

Beləliklə, folklorşünaslığın əsas tədqiq obyektı söz vasitəsi ilə yaranan nümunələr - xalq dramları olduğu üçün «xalq teatri», «xalq tamaşaları», «xalq oyunları» anlayışları yerində işlənməmişdir. Ona görə ki, xalq dramları»nın «xalq teatri» ilə sıx əlaqəsi olmasına baxmayaraq, onlar eyni anlayışlar deyil. Xalq teatri deyəndə, folklor materialları, xalq oyun və mərasim ənənələri əsasında qurulan rəngarəng səhnə tamaşaları nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, xalq teatri elə bir sinkretik ifaçılıq sənətidir ki, müxtəlif növ və formalarda təzahür edir: mərasim tamaşaları, zorxana oyunları, atüstü oyunlar, kukla tamaşaları, şəbih tamaşaları, lal-oyunu, yaxud pantomima tamaşaları, yallı oyunları, qaravəlli tamaşaları, fərdi tamaşalar və s.

Xalq dramları isə xalq teatrlarında oynanılmaq, tamaşaya qoyulmaq məqsədilə yaradılan folklor nümunələridir ki, məzhəkələrdən, nağıl, dastan, qaravəlli, lətifə və rəvayətlər əsasında yaradılan bir neçə səhnəli pyeslərdən, sosial və məişət dramlarından, eləcə də dini məzmunlu faciələrdən ibarətdir.

GİRİŞ

(2 saat)

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında növ və janr anlayışları. Folklor janrlarının yaranmasını və inkişafını şərtləndirən amillər.

Folklor janrlarının ideya-bədii özünəməxsusluğu. Folklor janrlarının mənşəyi, həyati-təcrübi, ideya-estetik funksiyası. Folklor janrlarını müəyyənləşdirən cəhətlər. Folklor janrlarının strukturu və təsnifi prinsipləri. Bədii əsərləri formasına görə təsnifetmə. Obrazların xarakterinə və funksiyasına əsasən qruplaşdırma. Bölgü aparılarkən məzmunun əsas götürülməsi.

Folklorlarda janrlararası əlaqə. Bir janrın başqasına keçməsi. Folklor janrlarınan üç növdə sistemləşdirilməsi: lirik, epik, dramatik.

Lirik janrların forma və məzmun xüsusiyyətləri. Gerçəklikdən doğan hiss, həyəcan və duyğuların xalq poeziyasında əksi. Folklorlarda tərənnüm. Lirik janrların mərasimlərlə, xalq musiqisi ilə bağlılığı.

Epik ənənənin inkişaf mərhələləri və janr sisteminin formalaşması. Həyatın fantastik iikasından reallığa doğru.

Folklorlarda dramatik növ və janrları.

LİRİK NÖV

(6 saat)

İLKİN ƏMƏK VƏ MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİ. İlkən əmək nəğmələrinin zəmanəmizə gəlib çatan formaları. Şifahi xalq poetik yaradıcılığının yaranmasında əməyin rolu. HOLAVARLAR. «Holar» sözünün anlamı haqqında mülahizələr. Maldarlıq və əkinçiliklə bağlı yaranan nəğmələrdə kultlar. Ulu babalarımızın məişəti və ən qədim inancları. SAYAÇI SÖZLƏRİ. «Saya» ifadəsinin açıqlanması. F.Köçərli, Ə.Axundov, M.Arif və M.Təhmasibin şərhləri. Qoyunçuluq və çoban peşəsi ilə bağlı nəğmələrdə xalqın bolluq, bərəkət arzusu. Saya nəğmələrində şəxsləndirmə. İlkən əmək nəğmələrinin növləri: **sağın, kümçü-ipəkçi, toxucu, balıqçı ovçu və hana nəğmələri.** Əmək nəğmələrinin başqa janrlara (tapmacalara, düzgülərə, sanamalara və s.) keçməsi. Mərasim nəğmələrinin təsnifi.

TƏQVİM VƏ MƏİŞƏT NƏĞMƏLƏRİNDƏ OXUNAN NƏĞMƏLƏR. Antropomorfik və animistik təsəvvürlərin poetik ifadəsi - təbiət hadisələrinə (Günəşə, Yel Babaya, dumana, buluda və s.) *müraciətilər* və *çağırışlar*. Novruz mərasimində oxunan nəğmələrdə Kosa-keçi qarşılaşması. Od və Səməni. Toy və halay nəğmələri. Vəsfı-hallar. Ağılar.

XALQ MAHNILARI. Xalq mahnılarının janr xüsusiyyətləri, meydana gəlməsi və inkişaf yolları. Onların toplanması, nəşri və tədqiqi. Poetik məzmunu. Saf məhəbbətin tərənnümü. İctimai məzmunlu mahnılar. Ailə-məişət lirikası. Deyişmələr və təsniflər. Xalq mahnılarının poetikası.

BAYATILARIN forma və məzmun rəngarəngliyi. Vətən məhəbbəti. Dostluq və mərdlik. Eşq, ayrılıq, intizar. Qərrib-qürbətlik motivləri. Fələyin işlərindən narazılıq və şikayət. Müdriklərin məsləhətləri. Bayatılarda dağ kultu. Ailə-məişət mövzusu. Bayatılarda tarixi hadisələrə münasibət.

Laylalar, oxşamalar, düzgülər, acıtmalar və sanamalar.

AŞIQ POEZİYASI. Aşiq poeziyasının şəkilləri: aşiq bayatıları, qoşma və növləri, gəraylı və növləri, təcnisin işlənmə məqamları (do-daqdəyməz, dildönməz, cığalı, ayaqlı), divani, vücdnamə, təsnif, müxəmməs, zəncirləmə. Aşiq poeziyasının Mövzu dairəsi. Məhəbbət lirikası. Təsəvvüfə həsr olunan şerlər. Gözəlləmələr. Təbiət təsvirləri. Vətənə - torpağa vurğunluq. Sosial-ədalət axtarışları. El igidlərinin

qəhrəmanlığı. Aşiq və məşuq obrazlarının folklordan və klassik poeziyadan gələn xətləri. İlahi eşqin tərənnümü. Qərib-qürbətlik həsrəti. Fələyin zərbələrinə, insanın təbiətində olan şərə, namərdliyə, haqqın, ədalətin tapdanmasına etiraz motivləri. Müdriklik güzgüsü – ustad kəlamları, tərbiyəvi və əxlaqi fikirlər. Aşiq tövsiyələri. Nəsihətlər.

Aşiq poeziyasının sənətkarlıq məsələləri. Aşiq şerinin poetik-üslubi sistemi: lirik qəhrəmanların cizgiləri. Aşiq şerlərində bənd, cinas, rədif. Qafiyə sisteminin özəllikləri. Əsas şer şəkillərinin forma xəsusyyətləri. Əvvəl-axır, güllü qafiyə, qoşayarpaq, dodaqdəyməz, sallama, cığa və s. üslubi məqamlardan istifadə. Aşiq şerlərinin məcazlar sistemi. Təsvir və ifadə vasitələri.

EPIK NÖV

(10 saat)

MİFLƏR. Mif və mifologiya anlayışları. Qədim insanların dünyanın yaranması haqqında təsəvvürləri. Allahlar, təbiət hadisələri, qorxunc qüvvələr və insanlar. Ritual (mərasim) və mif. Miflərdən maqiyaya (tilsim, əfsun, cadu) və dinə keçid. Mif haqqında nəzəriyyələr. Arxetiplər. Folklorun başqa janrlarının (nağıl və eposların) meydana gəlməsində miflərin rolu. Miflərin təsnifi prinsipləri və kateqoriyaları. *Etioloji* (səbəb) miflər. *Teoqonik* miflər. *Kosmoqonik* miflər. *Antropoqonik* miflər. *Astral* miflər. *Əkizlər* haqqında miflər. *Totem* mifləri. *Təqvim* mifləri. *Esxatoqonik* miflər. *Şaman* mifləri. Mifik qəhrəmanların kateqoriyalara ayrılması. Tayfanın ilk nümayəndəsi. Mədəni qəhrəmanlar (Od əldə edənlər, dəmiri, arabanı, silahları yaradanlar və başqaları). Ruhlar. Əsatiri törəmələr. Miflərdə tale məsələsi. Müqəddəs rəqəmlər. Möcüzəli varlıqlar. Mifik dünya modeli. Mifik zaman və məkan. Kəmiyyət anlayışı. Sakral rəqəmlər. Allahlarla bağlı təsəvvürlər. Dini miflərin meydana gəlməsi.

Azərbaycan miflərinin toplanması və araşdırılması. M.Kazımbəy, Y.Çəmənəminli, M.Seyidov əsatir haqqında. Son illərdə Azərbaycanda miflərə marağın artmasını şərtləndirən amillər. A.Şükürovun «Mifologiya» on cildliyi.

«Avesta» və Azərbaycan mifik təfəkküründə onun yeri. Oğuz epik ənənəsi və Azərbaycan mifləri. «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznamələrinin mifoloji qatları. Antik yunan mifoloji sistemi və Azərbaycan.

İslam mifoloji düşüncəsi və Azərbaycan. Klassik ədəbiyyatda Azərbaycan miflərinin izləri. Ulu babalarımızın kainatın, dünyanın, insan nəslinin yaranması barədə görüşləri. Tale. Qəza. Tufan. İnsan və təbiət hamiləri. Xeyir-Şər qarşılaşması. Xeyixah və şər qüvvələr. Ölüm mələyi. Triksterlər. Yazla Qışın mübarizəsi. Keçi-Kosa. Günəş və övladları. Yel Baba. Ovçuluqla bağlı yaranan miflər. Əkil-Bəkil. Ata-ana ruhları və tonqallar. Hal anası. Dəniz qulanları – Qırat və Dürat. Göy daşından yaranan Misri qılınc. Dirilik suyu – qoşa bulaq. Qaranlıq və işıqlı dünya. Yeraltı dünya. Xəyanət və cəza. Cildinidəyişmə - dönərgələr. Həyat ağacı. Azərbaycan miflərində dünya modeli. Qədim kultlar. Totem mifləri. Dünya dağı. Qaba ağac. Ağ və qara ilanlar. İnəyin shirli sümükləri. Xoruzun bələdciliyi. Mifik qəhrəmanlar. Dədə Qorqud, Basat, Beyrək, Dəli Domrul, Qaraca Çoban, Bəkil, Sarı Çoban, Koroğlu, Ovçu Pirim, Məlik Məmməd, Keçəl. Mifik məxluqlar. Təpəgöz, div, əjdaha, zümrüd (sümurq) quşu, pəri. Sənətkarlar, müdriklər və xilaskarlar.

NAĞILLAR. Janr xüsusiyyətləri. Uydurma və fantaziya. Gerçəkliyin fantastik obrazlarla əksi. Nağılların mənşəyi və yaranma yolları. Folklorlarda epik ənənənin başlanması. Nağıl və keçmişin sosial institutları. Nağıl və insanların ilkin əmək məşğuliyyətləri (ovçuluq və əkinçilik). Nağıl və mərasimlər. Nağıl və mif. Nağıl və ilkin düşüncə tərz. Nağıl və epos. Xalq yumoru və nağıl. Nağıl və folklorun ondan sonrakı mərhələdə yaranan epik janrları. Qədim nağıl topluları. **Dünya xalqlarının folklorunda süjet oxşarlığı** (səyyar - gəzəri süjetlər) məsələsi ilə bağlı folklor (nağıl) nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi. «Mifoloji məktəb» («Əsatirçilər») nəzəriyyəsi süjet oxşarlığında tarixi-genetik əlaqə və dil qohumluğu haqqında. Süjet oxşarlığında xalqların tarixi-mədəni əlaqələrinin rolu. T.Benfeyin oxşar süjetlərin Şərqdən Qərbə köçürülməsi qənaəti. Süjetlərin keçmə yolları. Nağıl süjetlərini sistemləşdirmək təşəbbüsləri. A.Aarnenin nağıl göstəriciləri cədvəli. Nağıl süjetlərinin ilk kataloqu. N.P.Andreyevin «A.Aarne sistemi üzrə nağıl süjetləri göstəricisi». Antropoloji nəzəriyyə tərəfdarlarının «süjetlərin öz-özünə doğması» qənaəti. Süjet oxşarlığı məsələsində qədim xalqların psixi, mənəvi, ruhi eyniliyi prinsipi. Tarixi-tipoloji təhlilə yönələn istiqamət. Folklorşünaslığın inkişafında antropoloji nəzəriyyənin tarixi rolu və əhəmiyyəti. Süjet oxşarlığı məsələsinin müasir folklorşünaslıq elmində üç istiqamətdə araşdırılması: tarixi-genetik, tarixi-mədəni və tarixi tipoloji. **nağılların təsnifi.**

Nağılları təsnif etmək təşəbbüsləri və axtarışları: qəhrəmanların xarakterinə görə bölgü, formaya görə təsnifat. Nağılların bölgüsündə məzmunun əsas götürülməsi. *Heyvanlar haqqında nağıllar. Sehirli nağılları. Sosial-məişət nağılları.* Heyvanlar haqqında nağıllarda alleqoriya. Tülkünün kələkləri. Qurdun və ayının kütlüyü. Dovşanın ağılla şirə qalib gəlməsi. Sərçənin aşıqlığı. Siçanbəyin evlənmək arzusu. Cırdan və Div (Xortdan) qarşılaşması. Sehirli nağıllarda işıqlı və qaranlıq dünya. Mifik obrazların tarixi kökləri. Div və əjdahanın mənşəyi. Kiçik qardaşın üstünlüyü. Məlik Məmməd xalq istək və arzularının ifadəçisi kimi. Sosial-məişət nağıllarında ər-arvad münasibətləri və ictimai ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq motivləri. Keçəl xalq yumorunun ən möhtəşəm abidəsi kimi. Azərbaycan folklorunun janr sistemində nağılın mövqeyi və rolu. «Nağıl» termini haqqında. Nağıl və qara nağıl.

EPOSLAR. Xalq eposlarının janr xüsusiyyətləri. Xalqın mübarizə tarixini yaddaşlara köçürüb şifahi şəkildə nəsildən nəslə ötürmək istəyindən doğan bədii yaradıcılıq forması. Epik ənənənin müstəqil süjetli qollara malik, nəsr və nəzmlə yaranan ən bitkin və iri həcmli janrı. Eposun mənşəyi və yaranma yolları. Eposda bir neçə folklor janrının və xalq incəsənəti növünün sinkretikliyi. **Eposların təsnifi.** M.H.Təhmasibin bəl-güsünün üstün cəhətləri və mübahisəli görünən tərəfləri. *Qəhrəmanlıq eposlarında* Azərbaycan türklərinin uzaq və yaxın tarixinin izləri. «**Kitabi-Dədə Qorqud**» eposunun nəşri və tədqiqi tarixi. Eposun quruluşu, yaranma tarixi, əlyazmaları arasında əlaqə və ideya-məzmunu. Müqəddimə və on iki müstəqil boy. Boyların yaranma tarixi və yeri ilə bağlı fikir müxtəlifliyi. Boylarda təsvir edilən hadisələrin Azərbaycan tarixi ilə bağlılığı. Oğuz bəylərinin torpaq, Vətən təəssübkeşliyi və yadellilərlə mübarizəsi. Boylarda qəhrəmanlıq motivləri. Qədim səyyar süjetlər: ər öz arvadının toyunda, ata-oğul qarşılaşması, qəhrəmanlıqla nişanlanma, təpəgöz, can əvəzinə can istəmə. Qaraca Çobanın sədaqəti, vətənpərvərliyi. Onun itirdikləri və intiqamı. Qadınlardan qeyrəti və igidliyi. İç oğuzla Dış oğuzun düşmənçiliyi. Beyrəyin şəhidliyinin səbəbi. Boylarda oğuz adətləri və mərasimləri. «**Kitabi-Dədə Qorqud**» eposunun poetik sistemi. Paralelizm. Bədii təyin və bədii xitab. Boylardakı şərlərinin forma əlamətləri. Ritm və intonasiya. «**Koroğlu**» eposu. Toplanması, nəşri, öyrənilməsi tarixi. Eposun İ.Şopen nəşri (1840) və qondarma süjetlər. A.Xodzko nəşri (1842) və türk qəhrəmanlıq eposunun Avropa

ölkələrində yayılması. Jorj Sand Koroğlu haqqında. Eposun müasir nəşrləri (V.Xulufu və H.Əlizadə). M.H. Təhmasibin «akademik» nəşrinin folkloşünaslıq elminə zidd tərəfləri. Eposun yeni qolları və alim qondarmaları. «Koroğlu» eposunun məzmunu və ideyası. İctimai haqsızlığa qarşı mübarizədə xalq birliyi. Sınıfsız cəmiyyət yaratmaq arzusu. Çənlibel mühiti və xalq utopiyası. Xalqın insanlar arasında milli, dini, irqi ayrılıqlarının aradan qaldırılması arzusu. Eposun epik vüsəti, əsas qolları və obrazları. Eposda mifoloji ünsürlər. Dərya qulları – Qırat və Dürat. Misri qılinc. Qoşa bulağın dirilik suyu. Əsərdən reallığa doğru. Dünya epos təcürbəsində gerçəkliyə, reallığa söykənən ən möhtəşəm abidə. **qaçaq dastanlarında** şəxsi intiqam hissəsinin ictimai haqsızlığa qarşı mübarizəyə çevrilməsi. «Qaçaq Kərəm», «Qaçaq Nəbi», «Qara Tanrıverdi», «Qaçaq Süleyman», «Hacı Tağı», «Qara Söyün», «Pəhləvan İsrafil» və «Qandal Nağı» kimi qaçaq dastanlarında ictimai-etiraz motivləri.

MƏHƏBBƏT DASTANLARI. Məhəbbət dastanlarının mənşəyi və yaranma yolları. Qəhrəmanlıq ənənələrinin təsvirindən ilahi və həqiqi eşq duyğularının tərənnümünə keçidi şərtləndirən əsas amillər. Haqq aşıqları. Qeyri-adi doğuş. Buta. Məhəbbətə xalq abidəsi. Nakam məhəbbət dastanları. «Əsli və Kərəm». Türk oğlu Kərəmə erməni Qara Keşiş xəyanətinin tarixi kökləri. Məhəbbət dastanlarında vahid süjet strukturu. «Qurbanı» dastanında aşiq-sənətkar fədakarlığı. Dastanın Diri və Gəncə versiyaları. Qurbanla dünyaya gələn aşıqın eşq yolunda qurban getməsi. «Abbas və Gülgəz» dastanında haqq aşığının azğınlığa qarşı mübarizəsi. «Şah İsmayıl və Pəri» dastanında qılinc - saz birliyi.

EPIK NÖVÜN KİÇİK JANRLARI. Tapmacaların janr xüsusiyyətləri və mənşəyi. Poetik sistemi. Nəsr və nəzmlə yarananlar. Tapmacanın mətni və cavabı. Mövzu dairəsi. Məqsəd və qayəsi. Səstəqlidi sözlərdən əmələ gələn və söz oyunu tipli tapmacalar. Riyazi tapmacalar. **Yanıltmacların** forması. Səs və səs birləşmələrinin bir cümlə daxilində və sözlərin, söz birləşmələrinin və bütöv cümlənin bir mətn içərisində təkrarlanmasından yarananlar. Nəzm və nəsr şəklində olanlar. Folklorun şəkli xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşən başqa şəkilləri (sanamalar, düzgülər, pişrovlar və s.) ilə yanıltmacların bağlılığı. **Atalar sözü və məsəllər.** Xalqın əsrlərin sınağından çıxan müdrik kəlamları. Bədii dilin ən bitkin forması. Atalar sözü və məsəllərin forma xüsusiyyətləri, mövzu dairəsi və xalq məişəti ilə

bağlılığı. **Lətifələr.** Xalq yumorunu özündə daşıyan folklor qəhrəmanları: Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Hacı dayı, Maşaq İsfəndiyar və başqaları. Molla Nəsrəddinin mənşəyi haqqında mülahizələr. Molla Nəsrəddin və Nəsirəddin Tusi paralelləri. Molla Nəsrəddinin dünyanın 24 ölkəsinin lətifə qəhrəmanı olması. Molla Nəsrəddin və din xadimləri. Molla Nəsrəddin və Teymurləng. Molla Nəsrəddin və səma cisləri. Lətifələrdə astralogiyanın tənqidi.

XALQ DRAMLARI

(2 saat)

«Xalq dramı» anlayışı haqqında. Xalq dramının mənşəyi və yaranma yolları : *рѣжаниѳ* - cildəgirmə, başqasının şəklinə düşmə, rola daxil olma. Təqlidətmə xalq tamaşasının ilk ünsürü kimi. Xalq dramlarının təsnifi və janrları. *Qədim inam, etiqad və mərasimlərlə əlaqədar yaranan dramlar.*

Nağıl, dastan, qaravəlli və lətifələr əsasında yaranan dramlar - ki-limarası oyunlarda (kukla teatrlarında) istifadə olunan lətifə və alleqorik nağıl süjetləri. *Qaravəlli tamaşalarında* göstərilən dramlar. *Fərdi tamaşalar* - qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və məhəbbət mövzulu dastan motivləri əsasında aşiq söyləmələri. *Dini-tarixi mövzuda yaranan faciələr*, yuğ-şəbihlər. *Əsil xalq dramları*: ictimai məzmunlu dramlar və ailə-məişət dramları. Xalq dramlarında konflikt məsələsi. Xalq dramlarının ideya-məzmunu və əsas personajları.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(20 saat)

1. Holavarlar, sayacı sözləri və mərasim nəğmələri.
2. Lirik növü şərtləndirən amillər. Xalq mahnıları.
3. Bayatılar və aşiq poeziyası.
4. Miflərin əsas kateqoriyaları.
5. Epik ənənənin xüsusiyyətləri. Nağılların təsnifatı.
6. Tapmacalar. Atalar sözləri və məsəllər.
7. Molla Nəsrəddin lətifələri.
8. Qəhrəmanlıq eposları.
9. Məhəbbət dastanları.
10. Xalq dramları.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. – Bakı, Maarif, 1978.
2. Aslanov E. El-oba oyunu-xalq tamaşası.- Bakı, Elm, 1984.
3. Çəmənzəminli Y.V. Vəsfı-hal. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 74-78.
4. Çəmənzəminli Y.V. Ağı. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 78-80.
5. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycanda zərdüştı adətləri. Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, Elm, 1977, s. 82-90.
6. Əliyev Razim. Oğuz dünyanı dərkətmənin açarındır. – Bakı, «Ziya» MMM, 2000.
7. Əliyev Oruc. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Azərbaycan folkloru. - Bakı, Elm, 1999.
8. Əlizadə Ziyənət. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. – Bakı, Yazıçı, 1985.
9. Fərzəliyev Təhmasib. Azərbaycan xalq lətifələri. – Bakı, Elm, 1971.
10. Fərzəliyev Təhmasib. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1978, № 1.
11. Qafarlı Ramazan. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999.
12. Qasımlı Məhərrəm. Aşırq sənəti. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1996.
13. Qasımlı F.F. Novruz – bahar bayramı. – Bakı, «Bilik» cəmiyyətinin nəşri, 1989.
14. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. – Bakı, Maarif, 1988.
15. Sadıq İslam. Koroğlu kim olub. – Bakı, Azərnəşr, 1998.
16. Tanrıverdi Əzizxan. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. – Bakı, Elm, 1999.
17. Təhmasib Məmməd Hüseyn. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Birinci kitab. Tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəliyev, Məhərrəm Qasimov. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. Dördüncü kitab, birinci cild. Toplayıb tərtib edənləri: Ramazan Qafarlı, Hikmət Əbdülhəlimov və Oruc Əliyev. – Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2000. Azərbaycan nağılları (Beş cilddə). Çapa hazırlayanı Azad Nəbiyev. – Bakı, Turan, 2001-2002.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi Arif Acalov. – Bakı, Elm, 1988.
4. Azərbaycan nağılları. Beş cilddə. I-V cildlər. Tərtib edəni: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1961-1966.
5. Azərbaycan dastanları. Beş cilddə. I-V cildlər. Birinci cild. Tərtib edənləri: Əhliman Axundov, Məmmədhüseyn Təhmasib. – Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965-1972.
6. Aşıq Ələsgər. Birinci və ikinci kitablar. Toplayanı İslam Ələsgərov. – Bakı, Elm, 1972.
7. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I cild - Bakı, Elm, 1983.
8. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, II cild. - Bakı, Elm, 1984.
9. Qaçaq Nəbi. Dastan. Tərtib edəni Əhliman Axundov. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961.
10. Qatır Məmməd. Dastan. Tərtib edəni Azad Nəbiyevdir. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
11. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q. Kazımov. – Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimi Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir. – Bakı, Yazıçı, 1988.
13. Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997.
14. Koroğlu (Vəli Xulufnu nəşri) – Bakı, Elm, 1999.
15. Molla Cuma. Əsərləri. Üç cilddə. Birinci cild. Tərtib edəni M. Yarahmədov. – Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 2000.
16. Sarı Aşıq. Tərtib edəni Hüseyn Kürdoğlu. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1983.

**7. ORTA ƏSRLƏR
AŞIQ YARADICILIĞI**

Ali məktəblərin magistr hazırlığının «Mifologiya və folklorşünaslıq» ixtisasına daxil olan «Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının əsasları» kursunda folklorşünaslıq elmimizin nəzəri müddəaları, Azərbaycan folklorunun spesifikliyi, təsnifatı və qolları şərh olunur. «Azərbaycan folklorunun janr sistemi», «*Orta əsrlər Azərbaycan aşığı yaradıcılığı*» fənləri onun davamı kimi nəzərdə tutulur. Bu kurslara aid mövzuları elə qurmağa çalışmışıq ki, başlanğıc fəndə alınan biliklər dərinləşib daha da inkişaf etdirilsin.

Aşığı sənəti Azərbaycan folklorunun spesifikliyini göstərən xüsusi yaradıcılıq sahəsidir. Son illərdə meydana gələn araşdırmalara əsaslanaraq aşığılığın yaranma tarixinə, inkişaf mərhələlərinə aid mövzularda dəqiqləşmə aparmışıq. Ötən çağlarda bəzi tədqiqatçıların «Nizaminin aşığıdan mayalandığı» kimi elmi əsası olmayan müddəalarından və şüar xarakterli mövzulardan uzaq qaçmışıq. Əgər ilk Azərbaycan aşığı XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Qurbanidirsə (Şah İsmayıl Xətəinin müəssiri olub) və aşığı sənətinin yaranması Səfəvi-qızılbaş hərəkatının Azərbaycanda geniş vüsət aldığı dövrlə bağlıdır, Nizami 400 il əvvəl (XII əsrdə) hansı aşığıdan mayalanmışdır? Bəziləri belə ehtimal edirlər ki, şair Əflatunun musiqi aləti düzəltməsindən danışanda məhz sazı nəzərdə tutur. Eləcə də «Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovin yuxuda öz babasını görməsi hadisəsi aşığı dastanlarındakı butanın analoqudur. Bu qənaətlərin heç birinin elmi əsası yoxdur və olduqca gülünc səslənir. Birincisi, ona görə ki, Əflatun düzəltdiyi alətin üzərinə ahu dərisi çəkir. Qopuz və saz ancaq ağacın üstünə sim çəkməklə hazırlanır. İkincisi, yuxugörmə və onun yozumunun tarixi çox əski çağlarla bağlıdır. Yuxuda gələcək təhlükə barədə xəbərdarlıq alan Astiaq və Kir nəticə çıxarmaq əvəzinə, məhz Xosrov kimi yanlış iş tuturlar. Eləcə də aşığıların yaratdıqları buta alan qəhrəmanlar ilahi qüvvənin təsiri altına keçdiyindən bir anın içində elə keyfiyyətlərə malik olurlar ki (əvvəllər qabiliyyətsiz, bacarıqsız olduqları halda birdən-birə şer qoşmağı, çalıb oxumağı bacarırlar, telepatik xüsusiyyətlər kəsb edirlər), hamını heyrətə salırlar. Xosrov isə babasını yuxuda görüb ayılandan sonra əvvəlki halında qalır... Tələbələri belə «tapıntılarla» çaş-baş salmamaq üçün «Klassik ədəbiyyat və folklor» kursunda Nizami yaradıcılığının folklorla qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs açanda məsələyə daha geniş və əsaslı şəkildə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Şairin ozan sənəti ilə əlaqəsi və xüsusilə «Kitabi-Dədə

Qorqud» oğuznamələrinin süjet və motivlərindən istifadə etdiyini son çağlarda yaranan araşdırmalar əsasında əsaslandırmaqla problemin həllinə düzgün və elmi şəkildə yanaşmağı üstün tutmuşuq.

Aşıqlığın meydana gəlməsi, xalq arasında ozanı sıxışdırıb sinkretik sənət növü kimi özünü təsdiqləməsində islam faktoru, xüsusilə sufilik, təriqətçilik (mövləvilik və bəktəşilik) əsas amil funksiyasını daşımışdır. Lakin sovet idelogiyası bunun üstündən xətt çəkməklə dolaylıq yaratmış, folklorşünaslıq elmində poetik şifahi xalq yaradıcılığının ən mühüm qollarından birinin formalaşması, inkişaf mərhələləri müəyyən məqsədlərə xidmətə istiqamətləndirilmiş, qeyri-elmi şəkildə şərh edilmişdir.

90-cı illərdə aşıq yaradıcılığına həsr olunan tədqiqatlarda «türk etnik-mədəni sisteminin tarixi-estetik mahiyyətini bütöv halında ortaya çıxarmaq üçün onun müxtəlif axarlardakı **əsas istiqamətləri, yaranış, biçimlənmə, dəyişmə və gəlişmə** məqamları» yenidən diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Filologiya elmləri doktoru Məhərrəm Qasımlının yazdığı kimi, «məhdud zaman kəsiyi və dar coğrafi çevrə türklüyün tarix səhnəsindəki etnik-mədəni bütövlüyünü aşkarlamağa şərait yaratmır. Acınacıqlı olsa da, indiyə qədər türk etnik-mədəni sisteminin öyrənilməsi məhz bu yöndə getmişdir. Kontekstin düzgün müəyyənləşdirilməməsi türk tarix və mədəniyyətinin kəskin təhriflərə məruz qalmasına, zərərli elmi nəticələrə, yalnız dəyərləndirmələrə gətirib çıxarmışdır».¹

Bu mənada Azərbaycan və Anadolu türklərinin özünəxas xalq sənəti olan aşıqlığın tarixi köklərinin, inkişaf mərhələlərinin yeni elmi dəlillərə söykənərək tədqiq edilməsinə və tədrisinə böyük ehtiyac duyulur. Aşığın tarixi köklərində duran amillərin – şamanlığın, varsağın, ozanlığın onun inkişaf mərhələlərindən biri kimi təqdimi də səhv qənaətdir.

Birincisi ona görə ki, şamanlıq ilkin dünyagörüşü sistemidir, poetik xalq sənəti deyildir. Ozanlığa gəlincə tamamilə başqa aspektdə və ictimai şəraitdə formalaşmış, məzmun, struktur, adət-ənənə, ritual baxımından aşıqlıqdan tamamilə seçilən yaradıcılıq hadisəsi olmuşdur. Bu iki sənəti bir-birinə bağlayan cəhətlərdən çox, ayıran, qarşı-qarşıya qoyan ünsürlər vardır. Eləcə də ozanlıq aşıqlıq meydana

¹ Qasımlı M. Aşıq sənəti. – Bakı, 1996, s.3

gələndən sonra da xalq arasında uzun müddət yaşamış, çoxsaylı oğuznamələrin yaranıb xalq arasında yayılmasına çalışmışdır.

«Orta əsrlər aşığı yaradıcılığı» kursunun tədrisinin köhnə, primitiv tədqiqatlardan yaxa qurtarıb ən yeni araşdırmalar, tapıntılar əsasında qurulmasını nəzərdə tutan proqram tərtib etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyaraq, ilk növbədə, ozan və aşığı sənətlərinin əlaqəsini, seçilən tərəflərini, birincinin ikinciyə keçməsinin səbəblərini, Azərbaycan və Anadolu aşıqlığının oxşar və fərqli cəhətlərini ön plana çəkmişik. Orta çağın saz-söz ustalarının bizə gəlib çatan ədəbi irsinin təhlilində indiyədək kölgədə qalan, qabardılmayan məhz bir əsas məsələyə də (haqq aşıqlığı statusunun təsəvvüfdən gəlməsinə) üstünlük verməyə çalışmışıq.

GİRİŞ

(2 saat)

Aşığı sənətinin xüsusiyyətləri. Sinkretiklik və imrovizasiya. Aşıqlıqda incəsənətin müxtəlif sahələrinin (musiqi, rəqs, tamaşa, şer yaradıcılığı, ifaçılıq məharəti və s.) əks olunması. Ustad-şagird ənənəsi. Folklorun fərdin yaradıcılıq keyfiyyətlərini qoruyub saxlayan qolu. Aşığı yaradıcılığında şifahilik və kollektivlik. «Aşığı» sözünün açıqlanması. Aşığı yaradıcılığı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi tarixi. Qədim cümlələrdə və əlyazmalarında aşığı şeri nümunələrinə (Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşığı Abdulla, Sarı Aşığı, Xəstə Qasım, Aşığı Valeh) təsadüf edilməsi. «Nəğmələr» (Təbriz, 1721) toplusundakı qəhrəmanlıq nəğmələri. Ə.Qaracadağının əlyazması. XIX əsrin əvvəllərində aşığı poeziyasının toplanıb rus mətbuatında nəşri.

Aşığı yaradıcılığının ilk toplayıcı və iədqiqatçıları: İ.Şopen, A.Xodzko, M.Mahmudbəyov, F.Köçərili, T.Bayraməlibəyov və başqaları. SMOMPK məcmuəsinin aşığı poeziyasına münasibəti. Salman Mümtazın «El şairləri və aşıqlar», Vəli Xulufunun «Koroğlu» və «El aşıqları» (1927), eləcə də «Azərbaycan aşıqları», «Aşıqlar» kitabları. H.Araslı, F.Qasımzadə, M.Təhmasib, Ə.Axundov, Ə.Qarabağlı, Ə.Eldarova, A.Nəbiyev, V.Vəliyev, Q.Namazov, P.Əfəndiyev, M.Həkimov, M.Qasımlı, R.Rüstənzadə, E.Məmmədov, H.İsmayılov, R.Qafarlı, N.Məmmədova və başqalarının aşığı poeziyasının mənşəyinə, forma xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcı-

lığına, poetikasına dair tədqiqatları. M.Qasımlının «Aşıq sənəti» monoqrafiyasında və məqalələrində aşıq sənətinin *meydanan gəlməsi, biçimlənməsi, inkişaf mərhələləri və aşıq mühitləri* barədə yeni konsepsiya.

AŞIQ SƏNƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

(4 saat)

Aşıqlığın tarixi kökləri və genetik qaynaqları. Ritualar və xalq sənətkarlarının orada özünü təsdiqlətməsi. Mifoloji mərasim icraçıları. Qam, ozan və qopuz. Sinkretik xalq sənətkarlarının bir-birini əvəz etməsinin tarixi-ictimai şərtləri. Qam-şamandan ozana, ozandan aşığa doğru gedən tarixi yol. Musiqiçi-söz sənətkarının mərasim icraçılığından ayrılıb müstəqil sənətkar kimi fəaliyyətə başlaması. Orta əsrlər dövrü (XV-XVI əsrlər) aşıqlığın təşəkkül mərhələsi kimi. Sufi-dərviş ocaqları və haqq aşıqları. Xalq aşıqlığı (ilahi eşq aşıqlığı – vəhdəti-vücut) ideyasının folklor sənətkarı - aşıq statusunun yaranmasında oynadığı tarixi rol. Orta çağlarda sufi-dərviş ocaqlarının və ilkin xalq aşıqlarının missionerlik fəaliyyəti - aşıqlığın Azərbaycanda yayılması. Sufi-dərviş ocaqlarından çıxan təkkə – kökhəli aşıqların siri ilə *Ozan-aşıq keçidinin* baş verməsi. Təşəkkül tipinə görə aşıqların üç qola ayrılması: 1) Təkkə-kökhəli aşıq. 2) Aşıqlaşmış ozanlar. 3) Təkkə-kökhədən və ozandan ayrılan aşıq (əsil aşıqlar).

Aşıqlığın yayılmasında Səfəvi-qızılbaş hərəkatının rolu. Aşıqlığın təşəkkül və inkişafında Səfəvi dövlətinin və Şah İsmayıl Xətayinin messenatlıq xidmətləri. Azərbaycan-Səfəvi dövlətində aşıqların mövqeyi.

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU AŞIQLIĞI. Azərbaycan və Anadolu aşıqlığının oxşar və fərqli cəhətləri. Azərbaycan aşıqlarının yayılma arenası və tarixi mühitləri.

Orta əsr aşıqlığının sənət statusu, söz və musiqi (havacat) repertuarı. Aşıqlığın *etnoqrafik* (toy-düyün, şadlıq yığıncağı), *hərbi-siyasi və təriqət mərasimlərində* yerinə yetirdiyi tarixi funksiya və bunun aşıq poeziyasında inikası. Etnoqrafik və hərbi-siyasi mərasim istiqamətlərdəki fəaliyyətdə ozan ənənəsinə söykəniş. Təbiətə aşıqanə - şairanə baxış. Qəhrəmanlıq, cəngavərlik alp-ərlik əhval-ruhiyyəsinin Azərbaycan-Anadolu aşıqlarının yaradıcılığında əksi. Dövlət təsəvvürü, türk milli

psixologiyasında qüdrətli hakimiyyət yaratmaq arzusu. Döyüş nəğmələri və aşıqların «Saz qılıncın qardaşdır» şüarı.

Təkə-təriqət mərasimlərində aşıqların «Vəhdəti-vücuda», Ruha – Yaradıcı-Allaha doğru can atmaları. Real məhəbbətdən ilahi eşq aşıqlığına gedən yol. Sufi-dərviş ocaqlarından gələn fəlsəfi-ürfani düşüncə sistemi və bunun orta əsr aşıq yaradıcılığına təsiri.

AŞIQ MÜHİTLƏRİ: Təbriz-Qaradağ, Urmiya, Zəncan, Xorasan, Savə, Qaşqay, Gəncəbasar, Borçalı, Tovuz-Qazax, Göyçə, Şirvan, Salyan, Şəki, Dərbənd-Quba, Qarabağ, Naxçıvan, Dərələyz, İrəvan, Çıldır.

AŞIQ DASTANÇILIĞI

(2 saat)

Aşıq dastanlarının mənşəyi və yaranma yolları. Toplanması, nəşri və tədqiqi. Dastanların təsnifatı.

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI. Türk epik ənənəsinin aşıq sənətində davamı. «Koroğlu» eposu. Eposun versiya və variantları. Aşıqların çoxqollu epos yaratmaq təşəbbüsləri. «Koroğlu» eposunun quruluşu: müstəqil qollar və onların vahid süjetdə birləşdirilməsi. Eposun məzmunu və ideyası. İctimai haqsızlığa qarşı mübarizədə xalq birliyi. Sınıfsız cəmiyyət yaratmaq arzusu. Çənlibel mühiti və xalq utopiyası. İnsanlar arasında milli, dini, irqi ayrılığın aradan qaldırılması arzusu. Dastanın epik vüsəti, əsas qolları və obrazları. Dastanda mifoloji ünsürlər. Əsatirdən reallığa doğru. Dünya epos təcrübəsində gerçəkliyə, reallığa, söykənən ən möhtəşəm abidə.

QAÇAQ DASTANLARI. Milli özünüdərk. Çarizmə və onun yerli nökrələrinə qarşı xalq etirazının ifadəçiləri: Qaçaq Kərəm, Cavadoğlu, Molla Nur, Qandal Nağı, Qaçaq Nəbi. Qaçaq dastanlarında tarixilik və ənənəvilik. Şəxsi narazılıqdan doğan etirazın vüsət alıb geniş xalq üsyanına çevrilməsi.

MƏHƏBBƏT DASTANLARI. Haqq aşıqləri. Məhəbbət dastanlarının yaranma yolları. Nakam məhəbbət dastanları. Məhəbbət dastanlarında vahid süjet strukturu. «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Əsli və Kərəm», «Tahir və Zöhra», «Novruz və Qəndab». Qədim mif, əfsanə, rəvayət, hekayətlər əsasında yaranan dastanlar. Dastanda beynəlmiləl süjetlər: «Ər arvadının toyunda», yaxud «Ərin qayıtması», «Qəhrəmanlıqla nişanlanma», «Möcüzəli doğuş», «Ata-

oğul qarşılaşması» və s. Nağil süjetinin dastana çevrilməsi. «Alı xan və Pəri xanım», «Şahzadə Seyfəlmülük», «Şahzadə Əbülfəz», «İbrahim», «Məhəmməd və Hüsniyə», «Məhəmməd və Güləndam» dastanlarında nağil motivləri. Aşıqların həyat və fəaliyyəti ilə bağlı yaranan dastanlar. Orta əsr aşıq dastançılığının fəlsəfi-estetik dayaqları. Məhəbbət dastanlarının yaranmasında («Aşıq Qərib-Şahsənəm», «Qurbani», «Xəstə Qasım», «Abbas-Gülgəz») ürfani simvolikanın yeri. Dastançı aşığın oğuznaməçi ozanla bağlaşan və ayrılan cəhətlər («Şah İsmayıl-Gülzar», «Novruz-Qəndab», «Seydi-Pəri» və s.).

ƏŞİQ ŞƏRİNİN POETİK ÜSLUBİ SİSTEMİ

(2 saat)

Orta əsr aşıq şerinin poetik-üslubi sistemi. Folklardan və klassik poeziyadan gələn detallar. Məhəbbət lirikası. Qəhrəmanlıq nəğmələri. İlahi eşqin tərənnümü. Təbiətə vurğunluq. Qərib-qürbətlik həsrəti. Fələyin zərbələrinə, insanın təbiətində olan şərə, namərdliyə, haqqın, ədalətin taptalanmasına etiraz motivləri. Müdrilik güzgüsü - ustad kəlamları, tərbiyəvi və əxlaqi fikirlər. Aşıq tövsiyələri. Aşıq poeziyasının şer şəkilləri: *bayatı, qoşma və növləri, gəraylı və növləri, təcni-sin işlənmə məqamları, divani, vücudnamə, təsnif, müxəmməs*.

Bənd, cinas, rədif və qafiyə. Əsas şer şəkillərinin forma xüsusiyyətləri. Əvvəl-axır, güllü qafiyə, qoşayarpaq, dodaqdəyməz, sallama, cığa və s. üslubi məqamlardan istifadə. Aşıq şerlərinin qafiyə sistemi.

ORTA ÇAĞIN KLASSİK ƏŞİQLƏRİ İLK ƏŞİQLƏR

(4 saat)

QURBANİ (XVI əsr). Həyatı və mühiti. Dastanlaşmış ömür yolunun başlıca məqamları. Qurbani və Şah İsmayıl Xətayi. Aşığın hökmdara həsr etdiyi şerləri («Mürşidi-kamilim, Şeyx oğlu şahım») misrası ilə başlanan). «Gəldim», «Gəlmişəm» rədifli «yazğu-ərizə»ləri. Qurbani, yoxsa Dirili Qurban. Aşığın əsərlərinin üzə çıxmasında Salman Mumtazın rolu. Qurbani aşıq saz havalarının yaradıcısı kimi.

Qurbani yaradıcılığının əsas ideya-estetik istiqamətləri. Qurbani haqq aşığı kimi. Şerlərinin mövzu və janr əhatəsi. Məhəbbət lirikası.

«Bənövşə» qoşmasının təhlili. Feodal zülmünə, vəzir-hakimlərin qəddarlığına qarşı aşığın üsyanı. Əsərlərində zəmanədən şikayət və narazılıq motivləri. Aşığın əxlaqi-nəsihətamiz məzmunlu əsərləri. Mərdlik və namərdlik haqqında düşüncələri.

Qurbani və Pəri. Qurbani adına bağlı rəvayət və dastanlar. «Qurbani» dastanının Diri və Gəncə versiyaları. Qurbani və sufi-dərviş sistemi. Qurbani poeziyasının poetik özünəməxsusluğu və bədii estetik gözəlliyi.

ABBAS TUFARQANLI (XVI-XVII əsrlər). Həyatı və mühiti haqqında mülahizələr. Haqq aşığı statusu qazanması ilə bağlı əfsanələr. Aşığın təxəllüsü.

Abbas və Gülgəz məhəbbətinə həsr olunan rəvayətlər. Abbasın Təbriz, İsfahan və Dərbənd səfərləri.

Abbas Tufarqanlı və Şah Abbas qarşılaşması. Aşıq Abbasın Gülgəz Pəri yolunda fədakarlıqları. Haqq aşığının məğlubedilməzliyi, sınaqlardan qalib çıxması və butasına qovuşması. Abbas Tufarqanlının poetik irsi. Təxəllüsləri. Şerlərində sevgi motivləri. Təbiət və gözəlliyin tərənnümü. Ürfani-ilahi məhəbbət simvolikası. Abbas Tufarqanlı ustadnamə ustası kimi. «Bəyənməz» rədifli şerində zəmanədən şikayət motivləri. Aşığın cinas gəraylıları. Abbas və üzücü müharibələr. Qızgəlinlərin əsir alınmasına qarşı aşığın üsyanı. «**Abbas və Gülgəz**» dastanı. Dastanın süjeti. Variantları. İdeya-məzmunu.

XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ AŞIQ YARADIĞILITI

(6 saat)

SARI AŞIQ. Aşığın dövrü və həyatı haqqında mülahizələr. XIX əsr təzkiyəçisi Əndəlib Qaracadağının Sarı Aşığın yaşadığı dövr və doğulduğu yerlə bağlı qənaətləri. Salman Mümtazın Sarı Aşığın «Bayatılar» toplusunu nəşr etdirməsi (1927). Aşığın çağı, əsərləri, fəaliyyətinin müxtəlif yönələri barədə Ə.Abidin, B.Behcətin, Ə.Dəmirçizadənin məqalələri. H.Arashlı, Ə.Qarabağlı, M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, S.Paşayev, X.Cabbarov və Süleyman Rüstəmin Sarı Aşəq yaradıcılığını işıqlandıрмаğa çalışmaları. Onun adına bağlanan dastanın əldə edilməsi. Sarı Aşığın bayatılarını müəyyənləşdirmək üçün irəliləyən müddəalar: (a) aşığın özünəməxsus poetik üslubu; b) onun tərcümeyi-halı ilə əlaqədar bayatıları; v) əksər bayatılarının bağlama şəklində düzəldilməsi; q) atalar sözü, məsəl, aforizm, hik-

mətli sözlər əsasında yaradılması; d) nəhayət, cinas qafiyələrə üstünlük verməsi).

Yaxşı və Aşıq bağlılığı. Sarı Aşığın bayatılarının forma və məzmun xüsusiyyətləri. Onun gözəlləmə, təcnis, qıfılənd və deyişmələri. «Yaxşı və Sarı Aşıq» dastanı. Məzmunu və ideyası. Sarı Aşığın bayatılarının poetik sistemi və mövzu dairəsi. Aşıqanə və zəmanədən şikayət motivlərinin üstünlüyü. Sarı Aşığın təcnisləri.

XƏSTƏ QASIM (XVII-XVIII əsr, 1779-cu ildə vəfat etmişdir). Qaradağın Tikmədaş elində dünyaya gələn haqq aşığının simvolik-ürfani təxəllüslə çıxış etməsinin səbəbi. Həyatı və mühiti. Aşığın qəbir daşının üstündəki rəqəmlərin oxunması. XIX əsrin sonlarında M.Mahmudbəyovun toplayıb SMOMPK məcmuəsində (19-cu buraxılışda) çap etdirdiyi şerlərlə aşığın yaradıcılığının öyrənilməsi tarixinin başlanması. Onun Şamaxının Tircan kəndinin sakini Aşıq Orucun dilindən yazıya alınan «Molla Qasım» dastanı. «Kaspi» qəzetinin (1895, sayı 137) Xəstə Qasımın yaradıcılığına münasibəti. Xəstə Qasım və Şeyx Şəfi ocağı. Xəstə Qasımın haqq aşığı statusu almasının özünəməxsusluğu (sehirli çörək məsələsi). Xəstə Qasım və Ləzgi Əhməd. Xəstə Qasımın Qafqaz-Dağıstan səfəri. Şerlərində vətən həsrəti, qərib-qürbətlik motivləri.

Xəstə Qasımın yaradıcılığında rəmzi-məcəzi simvolika. Aşığın ustadnamələri. «Yaxşıdır» rədifli əsərində mənasız ömür sürən varlıları tənqid etməsi. Aşığın əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərə üstünlük verməsinin səbəbi. Xəstə Qasım təcnis ustası kimi. Onun deyişmə, müxəmməs, bağlama, gəraylı və qıfıləndləri. Aşığın daşdığı «Xəstə» ad-titulunun izahı. «**Xəstə Qasım**» dastanı və təsəvvüf.

ABDALGÜLBALI VALEH (XVIII əsr). Qarabağ aşıq mühitinin yetirməsi. Həyatı, ustaları və şagirdləri. Aşığın nəsil şəcərəsi. Valehin çağının ustad sənətkarları ilə (Naxçıvanlı Süleyman, Dərbəndli Zərnigar və s.) deyişmələri. Valehin Dərbən səfəri. Valeh ədəbi irsinin Hüseyin Qayıbov və Firudin bəy Köçərili tərəfindən toplanıb yazıya alınması. Aşığın vücudnaməsinin əsrin əvvəllərində rus dilində nəşri. Valeh yaradıcılığına L.Lopatinski və V.Qordelevskinin yüksək qiymət verməsi. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»nda (F.Köçərili, 1925, I cild) Aşıq Valeh haqqında mülahizələr. Aşığın «Alçaqlı, ucalı dağlar» (1970) şerlər toplusu. Xalqın tarixini əks etdirən «Cahannamə» əsəri. «**Valeh və Zərnigar**» dastanının yaranması. Dastanın süjeti. Valeh haqq aşıqlığı statusunu özündə yaşadan so-

nuncu nəhəng el sənətkarı kimi. Valeh şerinin mövzu və janr əhatəsi, bədii quruluşu. Saf məhəbbətə həsr olunan şerlərdə real sevgi ilə haqq aşıqlığının vəhdəti. Aşığın ictimai-siyasi motivli qoşmaları. Şerlərində fəlsəfi təmayüllər. Qarabağda Valeh ocağı. Valehlə bağlı sonradan yaranan dastanlar.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(20 saat)

1. Aşıqlığın meydana gəlməsi.
2. Aşiq sənəti və sufi-dərviş ocaqları.
3. Xətayi və aşiq poeziyası.
4. Aşiq şerinin şəkilləri.
5. Aşiq dastançılığı.
6. Qurbaninin lirikası.
7. Abbas Tufarqanlıının yaradıcılığı.
8. Sarı Aşığın bayatıları.
9. Xəstə Qasımın ustadnamə və təcni sləri.
10. Aşəq Valehin poetik irsi.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Aşiq yaradıcılığı.- Bakı, Azər nəşr, 1961.
2. Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. - Bakı, Elm, 1997.
3. Həkimov Mürsəl. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. – Bakı, Yazıçı, 1983.
4. Həkimov M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs. – Bakı, APİ-nin nəşri, 1975.
5. Həkimov Mürsəl. Aşiq şerinin növləri. – Bakı, APİ-nin nəşri, 1987.
6. Xudabəyli Maşallah. Mənim sazlı-sözlü dünyam. Birinci kitab. – Bakı, «Ulu» nəşriyyəta, 1999.
7. İbrahimov Mirzə. Aşiq poeziyasında realizm, Bakı, Elm, 1965.
8. İsabalı qızı Tinatin. Borçalı aşiq mühiti. – Bakı, Elm, 2000.
9. Qafarlı Ramazan. Aşiq sənəti və təsəvvüf. – «Ərən» qəzeti, 31 dekabr 2000-ci il, sayı 12, s. 4.
10. Qasımlı Məhərrəm. Aşiq sənəti. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1996.
11. Namazov Qara. Azərbaycan aşiq sənəti. – Bakı, Yazıçı, 1984.

12. Mirzəyev Həsən. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1997.
13. Məmmədli Elxan. Təcnis sənətkarlığı. – Bakı, «Nafta-press», 1998.
14. Qasımlı Məhərrəm. Aşıq sənəti. – Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1996.
15. Paşayev Sədnik. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. – Bakı, API-nin nəşri, 1990.
16. Rüstəmzadə Rüstəm. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. – Bakı, Gənclik, 1984.
17. Sarıvəlli Osman. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, Gənclik, 1971.
18. Təhmasib Məmməd Hüseyn. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.
19. Vəkilov Qiyas. XIX əsr aşıq lirikası. – Bakı, Maarif, 1993.
20. Vəliyev Vaqif. Azərbaycan folkloru. – Bakı, Maarif, 1985.

BƏDİİ NÜMUNƏLƏR

1. Aşıq rəvayətləri. Toplayıb tərtib edən R. Rüstəmzadə. – Bakı, Gənclik, 1998.
2. Aşıq şerindən seçmələr. Tərtib edənlər: Hüseyn Arif və Mürsəl Həkimov. – Bakı, Gənclik, 1984.
3. Aşıq Ələsgər. Birinci və ikinci kitablar. Toplayanı İslam Ələsgərov. – Bakı, Elm, 1972.
4. Aşıq Pənah. Əsərləri. – Bakı, Azərnəşr, 1966.
5. Aşıq Abbas Tufarqanlı, 72 şer, - Bakı, Gənclik, 1973.
6. Aşıq Alı. Şerləri. - Bakı, Yazıçı, 1981.
7. Aşıq Xaspolad Gülablı. Taleh və Həqiqət. Şerlər və dastanlar. – Bakı, Yazıçı, 1990.
8. Aşıq Əsəd. Şerlər. – Bakı, Elm, 1979.
9. Aşıq Hüseyn Şəmki. Şerlər və dastanlar. Toplayanı və tərtib edəni R. Rüstəmzadədir. – Bakı, Yazıçı, 1991.
10. Aşıq Kamandar. Borçalı laylası. – Bakı, Yazıçı, 1989.
11. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. - Bakı, Maarif, 1995.
12. Aşıq Valeh. Alçaqlı, ucalı dağlar. - Bakı, Gənclik, 1970.
13. Aşıqlar. İkinci nəşri. – Bakı, Azərnəşr, 1960.
14. Aşıq şair Soltan Katruclu. Telli sazım. Toplayıb tərtib edənlər: Vurğun Seyidov və Azad Nəbiyev. – Dərbənd, «Dağistan», 1996.

15. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I cild - Bakı, Elm, 1983.
16. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, II cild. - Bakı, Elm, 1984.
17. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları. – Bakı, Gənclik, 1974.
18. Dastanlar. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Tərtib edəni Bəhlul Abdulla. – Bakı, Yazıçı, 1987.
19. Xəstə Qasım. Şerləri. - Bakı, Gənclik, 1975.
20. Qaracaoğlan. Aramızda qarlı dağlar dayanıb. – Bakı, Yazıçı, 1991.
21. Qaçaq Nəbi, tərtib edəni Ə. Axundov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961.
22. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q. Kazımov. – Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990.
23. Miskin Vəli. Növrəs İman. İki ustad. Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi Y. Babayev. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996.
24. Molla Cuma. Əsərləri. Toplayıb yazıya alan və tərtib edən P. Əfəndiyev. – Bakı, Maarif, 1995.
25. Molla Cuma. Toplayıb tərtib edənləri: P. Əfəndiyev, Şərif İdrisov. – Bakı, Yazıçı, 1983.
26. Molla Cuma. Əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Tərtib edəni M. Yarəhmədov. – Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, 2000.
27. Sarı Aşıq. Tərtib edəni Güseyin Kürdoğlu. – Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1983.
28. Yeddi dastan. Toplayanı və tərtib edəni R. Rüstəmzadə. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989.

8. FOLKLOR POETİKASI
(MƏTNŞÜNASLIQ)

Folklor poetikası Azərbaycanda az araşdırılan sahə olmasına baxmayaraq, dünya və rus folklorşünaslığının zəngin təcrübəsinə söykənilən tələbələrin ətrafı bilik almalarını nəzərdə tutan proqram tərtib etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Hər cür söz folklorun, bədii yaradıcılıq prosesinin özülü, əsası hesab edilmir. Söz yalnız bədii qazanında qaynadıldıqdan sonra poetik xalq yaradıcılığının, eləcə də yazılı ədəbiyyatın tikinti materialına çevrilir.

Sözün böyük qüdrətə malikliyini dolğun şəkildə ifadə edən qazax şairi Oljas Süleymanov yazır ki, «dil yarananlar sənətkar imişlər, onların əsərlərini – Sözü yalnız bir halda, bu sənətkarların obrazlı düşünmək mexanizminə, onların dilinə tam yiyələnəndən sonra anlayıb başa düşmək olar. Dilyaradıcılığı sənət idi. Buna görə dilçilik də heç olmasa öz tarixinin başlanğıcında poetik elm olmalıdır ki, nə vaxtsa elmi poetikaya çevrilə bilsin»¹

Əsasən türk dilinin yüksək mövqeyindən danışan alim-şair poetika haqqında poetik şəkildə fikir irəli sürür. Elmi əsərlər quru istilahlarla yüklənəndə oxucuları tez yorur. Lakin faktlar, dəlillər bədii vasitələrlə əks olunanda asan qavranılır. Bu mənada poetikanın iki növə bölünməsi (makro və mikro) məsələsinə toxunanda belə dilin bədii ifadə üsullarından yan keçmir. O, yazır ki, «makropoeziya – miflər, həndəsə, astronomiya, geologiya, fizikadır. *Makropoeziya* gözlə görünməz, təmasa gəlməz anlayışları – sözləri ətə-qana gətirir, maddiləşdirir. Simvollara sitayiş incəsənəti, bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirir... *Mikropoeziya* – əşyanı yaradandır. Texnikanın anasıdır. O, simvol toxumundan xeyir və şəri dərk etmək üçün idrak ağacı deyil, adi bir ağac yetişdirir. Makropoeziyanın yaratdığı işarələrdən öz praktiki məqsədləri üçün istifadə edərək onları əşyalara çevirir. Kainatın modelindən lazımlı araba təkəri düzəldir. Hər bir mədəniyyət bu əsas iki istiqamətin qarşılıqlı təsirinin nəticələrini öz üzərində duymaqladır».²

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrıca götürülmüş sənət əsəri o zaman bütün xalqın mənəvi sərvəti sayılır ki, onun **bütövlüyü, tamlığı, daxili vahidliyi** təmin edilir. Məhz poetik şifahi xalq yaradıcılığı

¹ Süleymanov O. Az-Ya. – Bakı, Yazıçı, 1993, s. 247

² Yenə orada, s.246

nümunələrinə də bu cür yanaşmaq lazımdır. Bir çox nağıl, dastan, xalq mahnıları, bayatılar, atalar sözü və məsəllərin əsrlər boyu şifahi şəkildə yaşamasının əsas səbəbi onlarda vahidlik prinsipinin tələblərinin yerinə yetirilməsidir. Təəssüflər olsun ki, çox hallarda poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə primitiv, yonulmamış, cilalanmamış yaradıcılıq forması kimi yanaşırlar, bunu bədiilik ünsürlərinin ulu əcdadın təfəkküründə kortəbii şəkildə yaranması ilə əlaqələndirirlər. Guya dünyadan xəbəri olmayan, yaşayış tərziləri ilə heyvanlardan fərqlənməyən insanlar poetik vasitələri, bədiilik üsullarını «kəşf etməyə» qadir deyildilər.

Əslində isə folklor bədii yaradıcılığın sınaq meydanıdır, orada poetikanın bütün qanunları, üsul və vasitələri təcrübədən keçiriləndən sonra yazılı ədəbiyyata tətbiq edilmişdir. Belə ki, bədii əsərin bütövlüyünü, tamlığını şərtləndirən əlamətlərdən ən mühümü element və detalların öz yerində olmasıdır. Xalq yaradıcılığının epik, lirik və dramatik ənənəsində az əsər tapılar ki, bu tələbə cavab verməsin. Lakin yazılı ədəbiyyatda onlarla poema, roman, povest göstərmək olar ki, onun hansısa epizodunu çıxarıb atsaq, əsərin ümumi məzmununa, ideyasına, süjetin inkişaf xəttinə heç bir xələl gəlməz. Folklor nümunələrində bunu etmək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, bədii əsərin bütövlüyü onu həddindən artıq yükləmək (lazımsız vasitələrlə) kimi başa düşülməməlidir. Oxucu və dinləyici onunla yol yoldaşı olanda mənzil başına dayanacaqsız, maneələrsiz, yol azmalarsız çatmalıdır. Bu mənada nağıl, epos və folklorun başqa janrlarından hər hansı bir detallı götürsək, hadisə qırıqlar, məna itər, finişə vaxtında çatmaq ümidi azalar. Şifahi xalq yaradıcılığına aid bədii əsərləri saat mexanizmi ilə müqayisə etmək mümkündür. Belə ki, dişli hərflərdən birinin sıradan çıxması ilə saat dayanır. Eləcə də nağılın elementlərindən, hissələrindən birinin yerində olmaması məzmunun itməsi deməkdir. Folklorun kiçik janrlarında da bütövlük gözlənilir. Atalar sözü və məsəllərdən, tapmacalardan hər hansı bir söz düşsə, məqsəd aydın olmaz. Dörd misralı bayatılar ən mahir zərgər əli ilə işlənmiş üzük kimidir, qaşın düşməsi ilə üzüyün yaraşığının yarısı itdiyi kimi, bayatının bir kəlməsinin unudulması onun bütövlüyünü parçalayır.

Tədqiqat işlərinin əksəriyyətində folklor nümunələrinin təhlili aparılarkən bu cəhəti unudulur, nədənsə, məhz bədii əsərin bütövlüyü, daxili vahidliyi prinsipi nəzərdən qaçırılır, onun bədiiliyini təmin edən

ayrı-ayrı detallar bir-birindən təcrid edilmiş halda öyrənilir. Məcəzın növlərindən bəhs açanlar yalnız əsərdən bu və ya digər təsvir vasitəsinə seçib ayırır, süjet və kompozisiyaya üz tutanlar onda ancaq sxemlər görür, ideya-məzmun danışıqları isə hadisə, əhvalat, motiv bətaqlığında ilişib qalır, bu elementlərin hansı vasitələrlə əks olunub, bir-biri ilə bağlanmasını şərtləndərən amillər arxa plana keçirilir. Başqa sözlə, əsərin bədii tamlığını təmin edən ayrı-ayrı detallar arasındakı əlaqələr nəzərdən qaçırılır, hər hansı bir elementin qabardılması, digərlərinin üstünə kölgə salınması ilə nəticələnir.

Çox hallarda bədiilik prinsiplərindən söz açanda bütün əsərlərə bir gözlə baxılır, hamısı eyni prizmadan keçirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər əsərdə təkrar olunmaz xüsusiyyətlər mövcud olur ki, bunlar onun öz daxili bütövlüyünü təmin edir. İnsanların hər birində fərdi cizgilər olduğu kimi, ümumi cəhətlər də mövcuddur. Eləcə də bədii əsərlərdə görünən ümumi əlamətlər üzə çıxən tərəfdir, əsas məsələ onun spesifikliyini göstərən daxili özünəməxsus elementlərinin üzə çıxarılmasıdır.

Folklor janrlarına aid ayrı-ayrı əsərlərin ideya-bədii bütövlüyünü, tamlığını öyrənmək üçün təhlil metodunun düzgün seçilməsindən çox şey asılıdır.

Təcrübə göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlilində daxili vahidliyi gözləmək üçün üç cəhət diqqətdən yayınmamalıdır:

* İlk növbədə, bədii mətnin çoxcəhətliliyini və hissələri arasındakı məqsədyönlü əlaqələri müəyyənlişdirmək və bu zaman onun variantlılığından irəli gələn dəyişiklikləri də diqqətdən yayındırmamaq lazımdır.

* Sonra onun yaranma mexanizmi, xalq arasında yaşama, ağızdan ağıza keçdikcə cilalanma, gerçəkliyi əks etdirmə üsulları üzə çıxarmalıdır.

* Nəhayət, forma-məzmun vəhdəti, obrazlar sistemi, ideyalar aləmi xalqın məişəti, adət-ənənələri (rituallar fonunda sinkretiklik nəzərə alınmaqla) təhlil süzgəcindən keçirilməlidir.

Bədii əsərə münasibətdə də üç cəhət özünü göstərir ki, bunu prizma ilə müqayisə etmək olar: prizmanın bir tərəfindən baxanda hər şey düz təsvirə gətirilir, ikincidə əksinə, pisdən başqa heç nə müşahidə olunmur, üçüncüdə isə ortaq məxrəc tapılır, düzü düz, əyrisi əyri görünür. Məhz bədii əsərlər prizmanın üçüncü tərəfindən keçirilməlidir.

Uydurma təsvirlərin çoxluğuna baxmayaraq folklor daxili xarakteri ilə realist istiqamətə daha çox meyillidir. Bu, qeyri-adi görünən elementlərin gerçəkliklə üst-üstə düşməsi ilə izah oluna bilər. Qeyd edək ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində özünə geniş yer tapan fantastika da əksər hallarda realist mahiyyətdə olur. Onlarda nəzərə çarpan məcazilik, möcüzəlilik belə reallıqdan kənar deyil, dolayılığın, qeyri-adiliyin kökləri gerçəkliklə bağlıdır. Başqa sözlə, hər bir fantastik element real varlığın əsasında yaranır, gerçəkliyin təfəkkürdə pro-obrazına çevrilir. Ona görə də folklorlarda fantastik surətlərin yaşayış tərzini insanların məişətindən fərqlənmir: divlər də ev işləri ilə məşğul olur, odun yarıb, xörək bişirir və gözəl qızları xoşlayırlar; Simurq quşları nə qədər böyük qüdrətə malik olsalar da, balalarını qorumaqda, yemək toplamaqda aciz təsvir edilir; pəri qızlar isə eşqə düşür, sevib-sevilirlər - bir sözlə, bütün sehri qüvvələr hansı cəhəti ilə insanla yaxınlaşdırılırlar. Deməli, poetik şifahi xalq yaradıcılığında reallığın əsas göstəricilərindən biri odur ki, fantastik obrazlar görünüşü ilə nə qədər qeyri-adi təsvir olunsay da, insanlara xas xüsusiyyətlərlə biçimlənir.

Bu mənada folklor poetikasının yazılı ədəbiyyatdan fərqlənən iki cəhətinə diqqət yetirilməlidir: **sadəlik və birtiplilik - standartlıq.**

Sadəlik folklor əsərlərinin həm quruluşunda, həm başqa forma əlamətlərində (ifadə vasitələrində), həm də məzmununda nəzərə çarpır. Belə ki, folklorun epik ənənəsi hadisələrin təsviri ilə, lirik əsərləri isə səmimi hissələrin tərənnümü və mənəvi aləmin gücünə arxalanması ilə səciyyələnir. Lakin epik ənənəyə aid əksər əsərlərdə hadisələr bir xətt üzrə inkişaf edir, ardıcılıq gözlənilir, süjetdən yayınma, yaxud hadisənin üstündən adlayıb keçmə çox az hallarda özünə yer tapır. Həmişə diqqət mərkəzində əsas bir qəhrəman dayanır, yerdə qalanlar köməkçi vasitələr kimi onun çevrəsində dolanırlar. Xarakterlər dinamik hərəkətlər, fəaliyyət və canlı dialoqlar vasitəsi ilə açılır, hər hansı bir obrazın pis və ya yaxşı keyfiyyətini uzun-uzadı təsvir etməyə ehtiyac qalmır, əhvalatların gedişində dinləyici özü nəticə çıxardır ki, pis və yaxşı hansı tərəfdədir. Məişət tərzinə həsr olunan səhnələr, təbiət mənzərələri - peyzajlar da qısa və ötürüdür, ancaq əhvalatların canlılığına xidmət edir. Təsvirlər qarşıdurmalardan, əksliklərin kəskin toqquşmalarından (pis-yaxşı, xeyir-şər, kobud güc - ağıl, kasıb - varlı və s.), paralelizmlərdən, üç tipli təkrarlardan qurur. Lirik əsərlərdə

isə, bir qayda olaraq, ancaq bir hiss, bir əhval-ruhiyyə əks olunur. - Bütün bunlar folklor əsərlərinin sadəliyini təmin edən vasitələrdir.

Folklorun birtipliliyi - standartlığı onun sadəliyindən irəli gəlir və ənənə ilə sıx bağlıdır Belə ki, poetik şifahi xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı nümunələrində ənənəvi forma və obrazlardan, üsul və vasitələrdən, sabit ifadə və təsvirlərdən eyni qaydada istifadə olunur. Hətta müqayisələrdən, müxtəlif xarakterli təkrarlardan da (bütöv epizodun, fikirlərin, cümlələrin, ifadələrin, sözlərin, hecaların və s.) eyni şəkildə faydalanmaya rast gəlirik. Lakin bütün bunlar heç də xalq yaradıcılığı nümunələrinin yoxsulluğunu, quruluşunu, cansızlığını göstərmir. Əksinə, folklor daxilən yüksək poetikliyi ilə diqqəti cəlb edir, təsvir və tərənnümlərdə böyük ustalığ nəzərə çarpır. Ənənədən doğan sadəliyinə, standartlığına baxmayaraq, hər bir folklor əsəri fərdi sənətkarlıq məziyyətlərinə, daxili ideya-bədii tamlığa malikdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, birtiplilik - standartlıq yazılı ədəbiyyata da keçmişdir. Klassik poeziyada bütün divanların tərtibat prinsipi eynidir. Epik məsnəvilərdə hadisəyə başlamazdan qabaq verilən «rəsmi hissə»lər də az qala bir-birini təkrar edir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının poetik xalq yaradıcılığı mənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Folklor daxil olmaqla hər bir mənəvi mədəniyyət müəyyən tarixi-ictimai şəraitdən asılıdır və real məzmun daşıyır, həmişə xalqın həyat şəraiti və məişəti ilə sıx bağlıdır, özündə bütöv xalqın keçmişini, yaşadığı və yaşayacağı dövrün bu və ya digər xüsusiyyətlərini, insanların istəklərini, ən xoş arzularını əks etdirir. Görkəmli ədibimiz Yusif Vəzir Çəmənəminli yazır: «Bu sahədə tədqiqə o qədər lüzum vardır ki, bunsuz xalq ədəbiyyatının təhlili yarımçıq qalır, çünki xalqı öyrənmənin başlıca yolu onun dimağı məhsullarının toplanmasından daha əfsəl o məhsulların açarını tapmaqdır. Bu «açar» da həyatımızın elmi və tarixi tədqiqindən ibarətdir».¹

Əgər belə olmazsa şifahi xalq yaradıcılığının ictimai təbiətini, mahiyyət və xarakterini düzgün başa düşmək olmaz. Bir də onu nəzərə almaq lazımdır ki, folkloru yaradan, onu mühafizə edən və inkişaf etdirib zənginləşdirən kütlələrin özüdür. Folklor söz sənətidir. İlk dövrlərdə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılsa da, sonrakı şifahi şəkildə yaddaşalarda yaşama çağlarında kollektivin yaradıcılıq məhsu-

¹ Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, III cild – Bakı, 1977, səh. 82

luna çevrilir. Bədii söz sənəti və incəsənət doğulma ərəfəsində ovçuluq, maldarlıq (xüsusilə qoyunçuluq) və əkinçilik məşğuliyyətlərindən asılı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, müəyyən peşə və sənətlə əlaqədar yaranan qoşqular bir-birinin davamı kimi ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçərək cilala-cilalana zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Folklorun rüseymlərini təşkil edən holavarlarda, sayacı sözlərində, ilkin əmək və mərasim nəğmələrində ulu əcdadın əmək fəaliyyəti, ritualları, kultları və təbiət, dünya haqqındakı təsəvvürləri əks olunur.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər bir folklor nümunəsinin başlanğıcda, doğulanda bir yaradıcısı olmuşdur. Fərdin dilindən çıxan poetik fikir qəbilənin ümumi malına çevrilmiş və bu mənada xalq yaradıcılığı ictimai xarakter daşımışdır. Bu mənada folklorun elmi təhlili göstərir ki, xalqın dünyabaxışının əsasını ilkin çağlardan sadələvh realizm təşkil etmişdir, sosial əsasını isə toplanan təcrübə, əmək prosesinin kütləviliyi olmuşdur.

GİRİŞ

Poetika (yunan sözü **poiltiky tychnl** - yaratmaq sənəti) anlayışı. Bədii əsərin ifadə vasitələri sistemini öyrənən qədim elm sahəsi. «Poetika» anlayışı *dar* və *geniş* mənada. Bədii əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənən sahə. Üslubi poetika. Ədəbiyyatın ümumi nəzəri əsaslarını öyrənən elm. Poetika və ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Ədəbiyyatın növ və janr xüsusiyyətlərini, ədəbi cərəyan və yaradıcılıq meyllərinin - istiqamətlərinin, üslub və metod məsələlərinin, bədii əsərin bütövlüyünün və daxili orqanları - detalları arasında bağlılığın, əlaqənin, janr sisteminin, forma və məzmun vəhdətinin tədqiqi. Bədii əsərdə mətn. Mətn elementlərinin (xam materialın) sistemləşdirilməsi. Bədii əsərin strukturu və dil sistemi. Poetikanın növləri. *Makropoetika*. Bədii yaradıcılığın ümumi-nəzəri sistemi. *Mikropoetika*. Bədii əsərin xüsusi təsviri sistemi. *Tarixi poetika*. Makropoetikanın üç funksiyası. Məndə bədiilik elementləri. *Səs* (ritm, ahəng), *söz* (məna) və *obraz* (detal). Şer nəzəriyyəsi. Vəzn (ölçü) və bölgü. Stil (üslub). Obrazlar sisteminin qurulması (personaj, motiv, süjet). Ayrıca götürülmüş hər hansı bədii əsərin *modelinin* - sxeminin öyrənilməsi. Kompozisiya məsələləri. Bədii zaman və məkan anlayışı. Tarixi poetikanın əsas funksiyaları. Bədii əsərin janr sisteminin tarixi-müqayisəli

metodla öyrənilməsi. *Folklor poetikası* anlayışı. Onun əsas xüsusiyyətləri və yazılı ədəbiyyatın yaranmasında rolu. Folklorun özünəməxsus bədii sistemi. Bədiilik formalarının xalq ədəbiyyatında yaranan ilk tipləri və onların təkmilləşməsinə, inkişafına təkan verən amillər. Bədii şərtilik və folklor. *Mətnşünaslıq*. Ümumi-təsviri poetikanın tərkib hissəsinə daxil olan elm sahəsi. Reallığı bədii-estetik əksətmə üsulu. Bədii aləmi qurmaq vasitələri haqqında elmin əsasları və predmeti. Zaman, məkan və hərəkət poetikası. Nöqtəyi-nəzər, baxış poetikası. Ölçü, struktur poetikası.

STRUKTUR POETİKASI VƏ FOLKLOR

(2 saat)

Struktur poetikasının əsas xüsusiyyətləri. Bədii mətn elementlərinin birləşib əsərin bütövlüyünü təmin etməsi məsələsinin araşdırılması. Struktur poetikasında mətnin müstəqil araşdırma obyektini kimi götürülməsi. R.Bart və Y.Lotman «Struktur poetikası» təliminin əsas müddəaları haqqında. Struktur poetikasının kateqoriya sistemi və tipləri: *işarə* \məna, *nitq* \dil, mətn \kontekst (mətnin mənaca tamamlanmış forması), *mədəniyyət* \təbiət. Struktur təhlilin mərhələləri. Struktur poetikasında əksliklərin qarşılaşdırılması məsələsi. Əksliklərin növləri: ölüm-həyat, canlı-meyid, xeyir-şər, yüksək-aşağı, uzaq-yaxın, özünün-özgənin. Struktur poetikasının folklor mətnlərinin təhlilinə tətbiqi.

SÜJET VƏ KOMPOZİSIYA

(2 saat)

Folklorda *süjet*¹. Hadisənin bütün gedişinin tam mənzərəsi və bədii üsullarla təsviri. Epik əsərdə *fabula*² məsələsi. Poetik şifahi xalq yaradıcılığının epik əhəmiyyətində gerçəkliyin real və fantastik şəkildə əksi. Folklorda *kompozisiya*³. Xalq şerinin kompozisiyası. Epik əsərlərin kompozisiya xüsusiyyətləri. Xalq dramlarının kompozisiyası. Folklor əsərlərində ekspozisiya, zavyazka, konflikt, razvyazka və final. Süjet

¹ Fransız sözü olan «*sujet*» hərfi mənada **predmet** deməkdir.

² «*Fabulari*» latın sözüdür, hərfi mənəsi **söyləmək, nağıl etməkdir, əsas konflikt** anlamında başa düşülür.

³ «*Compositio*» latın sözüdür, **tərtib etmə, birləşdirmə** mənasındadır.

xəttindən kənarda qalan komponentlər: nağıllarda pişrovlar, dastanlarda - ustadnamə və duvaqqapmalar. Miflərdə motiv və süjet ünsürləri. Bəsit, sadə, epizodik süjetlərdən çoxşahəli, mürəkkəb süjetli hadisələrə keçid. Epik ənənənin meydana gəlməsi və folklor təhkiyəsinin formalaşması. Nağıl süjetinin xüsusiyyətləri. Nağıllarda motiv, funksiya və kompozisiya. Folklorda süjet daxilində başqa süjetlər sisteminin yaranması. Qəhrəmanlıq eposlarında çoxxətli süjetlərin bir-birinə bağlılığı və ardıcılığı. Məhəbbət dastanlarının quruluşunda funksiyaların təkrarlanması. Doğuşun tipləri. Buta. Səfər. Müsəbiqə və qələbə. Epik ənənədə süjet oxşarlığı məsələsi.

FORMA VƏ MƏZMUN VƏHDƏTİ

(4 saat)

Folklorda bədii əsərin ayrı-ayrı elementlərinin *formal* (üslub, janr, kompozisiya, bədii dil, ritm), *məna daşıyan* (mövzu, fabula, konflikt, xarakterlər, bədii ideya) və *formal - məna daşıyan* (süjet) xarakterdə olması. Hər üç cəhətin vəhtədindən yaranan bütövlük. Nağıl və eposlarda (dastanlarda) forma - məzmun harmoniyası. Formanın məzmununa xidmət etdirilməsi.

Folklorda formaya görə müəyyənləşən şer şəkilləri və məzmununa əsasən müəyyənləşən poetik janrlar. Formanı məzmundan təcrid etmək təşəbbüsləri - formalizm. Formal metodun özünü doğrultmaması və tənqidi. Abstrakt-struktral nəzəriyyələrin folklora tətbiqinin nəticələri.

FORMA, ÖLÇÜ VƏ QAFİYƏ. Folklorda ritm¹ məsələsi. Epik əsərlərdə ritm - səs və səs tərkiblərinin, söz, cümlə, hadisə və epizodların təkrarlanması. Səs ritmi - xalq şerinin əsas əlamətlərindən biri kimi.

Xalq poeziyasında ölçü (vəzn). Heca vəzninin mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Şerin əsas ölçüləri və şəkilləri. Dördlük. Beşlik. Yeddilik. On birlik. On altılıq. Misra. Misra bölgüsü. Qafiyə və növləri. Cinas. Rədif. Təkrir. Bənd. Qafiyəli nəsr və sərbəst şer.

OBRAZLAR SİSTEMİ (FOLKLOR OBRAZLARININ POETİKASI)

¹ Yunan sözü *rhythmos* - **tənasüblü, ölçülü** mənəsindədir.

(2 saat)

Bədii obraz - estetik kateqoriya kimi. Obraz və obrazlılıq. Obraz məfhumunun əsərin bütün bədii formalarına aid edilməsi. Folklor obrazlarının spesifikliyi və tipləri. Mifik obrazlar (yaradıcılar, kult-obrazlar, totem-obrazlar, mədəni qəhrəmanlar, triksterlər). Alleqorik obrazlar. Fantastik obrazlar. Uydurma obrazlar. Real insan obrazları. Əsas obrazlar. Köməkçi obrazlar. Folklor obrazlarının daxili strukturu. Obraz fərdiliyi. Söz və obraz. Folklor obrazlarının mənşəyi və inkişafının tarixi tipologiyası. Folklorda dünya, təbiət və insan obrazları. Folklor obrazlarının əsərlə, ritualla əlaqəsi. Folklor obrazlarında ümumbəşəri və milli keyfiyyətlər. Obraz poetikasının müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılması.

FOLKLOR ÜSLUBU VƏ DİLİ

(6 saat)

Nəsr\proza¹, nəzm\poeziya² bədii dilin məntiq və ritm əsasında qurulan əsas tipləri. Folklor üslubunun özünəməxsusluğu. Folklor üslubunda tərənnüm və təsvir. Xalq yaradıcılığında məxsusi deyim tərzii. Folklorda söz yaradıcılığı - folklorizmlər. Folklorda dil kommunikasiyasının tipləri: dialoqlar və monoloqlar. Qarşılıqlı, daha çox iki-tərəfli müraciət formalarından istifadə. Nitqin bir obrazdan başqasına aktiv və passiv keçidləri. Növbələşmə. Xalq poeziyasında deyişmə və sual-cavablar («Dedim-dedi» şəklində). Danışana qarşı tərəfin jest və mimika ilə cavabları – **poliloqramlar**. Monoloqlarda obrazın daxili hiss və həyəcanları. Təbiət hadisələrinə, heyvan və quşlara müraciətlər, çağırışlar.

UYDURMA VƏ FANTAZİYA. Xalq yaradıcılığında adi hadisə və varlıqların qeyri-adi şəkllə salınması. Gerçəklə əlaqəsi olmayan *uydurmanın* gerçəklik kimi təqdimi və qəbul edilməsi. Fantastika - folklora xas düşüncə tərzii və təsvir üsulu kimi.

Bədii mətnədə qəribə, qeyri-adi, reallıqdan uzaq, möcüzələrlə dolu aləmin uydurulması. Fantastikada şərtlik. Fantastikanın folklorda meydana gəlmə səbəbləri və bədii yaradıcılığın inkişafında onun rolu.

¹ Latın sözü «*prorsa*» **sadə, düzünə** deməkdir.

² Yunan sözü «*poiyo*» – **yaradırım** mənasındadır

Folklorda fantaziya və uydurmanın formaları: mif, əfsanə, nağıl, utopiya, alleqoriya. Fantastik aləmlə - real dünyanın əlaqəsi. Bu əlaqəsiz fantaziyanın mövcud ola bilməməsi. Düşüncə tərzində iki dünya modelinin formalaşması. Gerçək və mənəvi dünyalar.

Folklorda bədii şərtilik.

TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ. Metafora və onun folklorda işlənən formaları. Metafora ilə müəyyənləşən folklor janrı - tapmacalar. Atalar sözü və məsəllərdə müqayisə. Mərasim nəğmələrində və xalq mahnılarında poetik simvol (rənz). Xalq şerində epitet. Alleqoriyada insanlara xas xüsusiyyətlərin cansız varlıqların üzərinə köçürülməsi. Alleqorik nağıllarda məqsəd və qayə. Alleqorik obrazların simvollaşması. Şəxsləndirmə. Cildinidəyşmə – dönərgəlik. Eposlarda mübaliğə. Paralelizm folklor üslubunun təməl daşları kimi. Bədii təyin. Bədii sual. Bədii xitab.

FOLKLORDA JANR POETİKASININ BƏZİ MƏQAMLARI

(2 saat)

Nağıllarda qapalı məkan formulu. Şeirli nağıllarda antiteza. Nağıl süjetinin özünəməxsusluğu. «Biri var idi, biri yox idi» və «göydən üç alma düşdü» ifadələrinin mənası. Eposlarda struktur məsələsi. Epik zaman, hiperbola, müqayisə, epitet və mübaliğə. Məhəbbət dastanlarında əsas qəhrəmanların hiss və həyəcanlarının təsviri. Aşıq şerlərində peyzaj. Laylalarda bitki və əşya simvolikası. Xalq dramlarında konflikt. Müqəddəs (sakral) rəqəmlər.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI (20 saat)

1. Roetikanın əsas sahələri.
2. Süjet və kompozisiya.
3. Forma və məzmun vəhdəti.
4. Şifahi poeziyada heca vəznı.
5. Şer nəzəriyyəsi.
6. Üslubi poetika.
7. Uydurma və fantaziya.
8. Müqəddəs rəqəmlər.
9. Alleqoriya.
10. Roetika haqqında müasir nəzəriyyələr.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974.
2. Babayev Baba. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında bədii təhkiyə. - Bakı, Elm, 2000.
3. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. - Bakı, Elm, 1999.
4. Folklorşünaslıq məsələləri (Elmi əsərlərin toplusu). – Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.
5. Folklor və mədəniyyət (Məqalələr toplusu). – Bakı, Elm, 1990.
6. Hacılı Asif. Bayatı poetikası. – Bakı, Elm, 2000.
7. Hacıyeva Maarifə. Folklor və müasir poetik proses. – Bakı, Yazıçı, 1991.
8. Hacıyev Valeh. Folklorumuzun üfüqləri. – Bakı, Yazıçı, 1991.
9. Hacıyev Valeh. Azərbaycan folkloru ənənələri. – Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Nəşriyyatı, 1992.
10. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. – Bakı, Elm, 1999.
11. Heyət Cavad. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1990.
12. Kazımov Qəzənfər. Qurbani və poetikası. – Bakı, ADPU-nun nəşri, 1996.

13. Qafarlı Ramazan. Folklor poetikasında struktur məsələsi. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. – Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 1999, s. 114-138.
14. Məmmədəli Qırçaq. Türk say sistemi. – Bakı, Yazıçı, 1996.
15. Məmmədəli Hüseynqulu. Dədəm Qorqud gözən yerdi bu yerlər. – Bakı, Elm, 1999.
16. Məmmədli Elxan. Təcnis sənətkarlığı. – Bakı, «Nafta-press», 1998.
17. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab. – Bakı, Yazıçı, 1993.
18. Rüstəm Kamal. «Kitabi-Dədə Qorqud»: arxaik ritual semantikasını. – Bakı, Elm, 1999.
19. Süleymanov O. Az – Ya. – Bakı, Yazıçı, 1993.
20. Xalıqov Fikrət. Folklor onomastikasını. – Bakı, Elm, 2000.
21. Vəliyev Kamil. Dastan poetikasını. – Bakı, Yvziçi, 1984.
22. Vəliyev Kamil. Sözüün sehri. – Bakı, Yazıçı, 1986.
23. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Y. və başqaları. «Kitabi-Dədə Qorqud»un statistik təhlili (İlkin nəticələr). – Bakı, Elm, 1999.
24. Vəliyev Vaqif. Qaynar söz çeşməsi. – Bakı, Yazıçı, 1981.
25. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semiologiyası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979.

Rus dilində

1. Александров А. Тайны магических цифр. – М., РИПОЛ классик, 2000.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., Художественная литература, 1990.
3. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы словесного художественного творчества. – в его кн. «Вопросы литературы и эстетики». – М., Наука, 1975.
4. Бородин А.И. Число и мистика. – Донецк, «Дунай», 1975.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Классика литературной науки. – М., Высшая школа, 1989.
6. Гацук В.М. Устная эпическая традиция во времени. Историческое исследование поэтики. – М., Наука, 1989.

7. Горан В.П. Древние-греческая мифологема судьбы.- Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1990.
8. Кун Н.А. и Нейхард А.А. Легенды и сказания древней Греции и древнего Рима – М., Издательство «Правда», 1987.
9. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – М., Высшая школа, 1989.
10. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. – М., «Высшая школа», 1990.
11. Лихачев Д.С. Текстология. - М.-Л., Наука, 1964.
12. Локк Дж. Избр. философские произведения в 2-х томах. Т. I. - М., Наука, 1960.
13. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л., Издательство «Просвещение», 1972.
14. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., Издательство «Искусство», 1970.
15. Магия чисел (Автор-составитель Витошнев С.Г.) – Минск, ООО «Кузьма», 1999.
16. Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М. Вопросы структурного описания волшебной сказки. – труды по знаковым системам. IV-V. Тарту, 1969-1971
17. Пропп В. Я. Фольклор и действительность.- Русская литература, 1963, № 3, 62-84.
18. Ролан Барт. Мифология. -в его кн. «Избранные работы. Семиотика. Поэтика», М.,1989, с. 46-131.
19. Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Пер. с фр. (Сост., общ. ред. и вст. ст. Г.К.Косикова) - М., Прогресс, 1989.
20. Розанов В.В, Уединенное. Мыслители XX века. – М., Издательство политической литературы, 1990.
21. Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. Составитель Ю.Г.Круглов. – М., «Высшая школа», 1986.
22. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. Диалектика мифа. Из серии «Мыслители XX века». - Издательство Политической литературы, 1991.
23. Лосев А.Ф. Античная мифология и ее историческом развитии. – М., Наука, 1957.

24. Мелетинский Е.М. Палеоазиатский мифологический эпос (цикл Ворона). – М., Наука, 1979.
25. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М., Академиѡ, 1933.
26. Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. Перевод с английского, французского, немецкого, чешского, польского и болгарского ѡзыков. Под редакцией Е.Я.Басина и М.Я.Полѡкова. – М., Прогресс, 1975.
27. Теориа метафоры. – М., «Прогресс», 1990.
28. Топоров В.Н. и Иванов В.В. Славѡнские ѡзыковые моделирующие семиотические системы. - М., 1965.
29. Философия любви. Под общей редакцией Д.П.Горского. Состовитель А.А.Ивин. Част I. Тема любви в истории философии и культуры. Любовь в современном мире. - М., Издательство политической литературы, 1990.
30. Философия любви. Част II. Антология любви. Состовитель А.А.Ивин. - М., Издательство политической литературы, 1990.
31. Философский ѡнциклопедический словарь/Редкол.: С.С. Аверинцев, ѡ.А. Араб-оглы, Л.Ф. Ильичѡв и др. 2-е изд. – М., Советскаѡ ѡнциклопедиа, 1985.
32. ѡнциклопедический словарь юного литературоведа. – М., Издательство «Педагогика», 1987.

**9. FOLKLOR VƏ
KLASSİK ƏDƏBİYYAT**

Folklor yazılı ədəbiyyatın ərəfəsidir. İlk yaranma dövründə onun əsas qida mənbəyinə, bünövrə daşlarına, özülünə və tikinti materialına çevrilmiş, sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində isə ən sadıq yol yoldaşı olmuşdur. «Folklor və klassik ədəbiyyat» kursuna məhz bu baxımdan yanaşılmış, ancaq ana dilli klassik ədəbiyyatın (Nizami istisna edilməklə) Azərbaycan folkloru ilə qarşılıqlı əlaqəsinə aid problemlərin öyrədilməsi diqqət mərkəzində durmuşdur.

Proqramlarda təkrara yol verməmək məqsədi ilə fənlər arasında ortaqlıq olan mövzuları birinci işlənən bölmədə geniş açmağa çalışmış və ədəbiyyat siyahısını bəhsin sonunda ətraflı vermişik. Bəzi fənlərlə bağlı dərslər və monoqrafiyaların Azərbaycan dilində kifayət qədər olmadığını nəzərə alıb rus mənbələrinə (Azərbaycanda rus dilli ədəbiyyatın zənginliyini və tələbələrin bu dildən asan istifadə etmək imkanını nəzərə alaraq) müraciət etmişik.

Folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri deyəndə, ilk növbədə, yazıçı və şairlərin əsərlərində poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən necə istifadə edilməsi başa düşülür. Lakin məsələnin köklü şəkildə anlamı, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın mənşəyinin üzə çıxarılması, onda müxtəlif ədəbi proses və istiqamətlərin formalaşması inkişaf etdirilməsi deməkdir.

Bir qədər də dəqiq ifadə etsək, yazılı ədəbiyyatın folklorla əlaqəsi, bağlılığı onun xəlqiliyidir.

Bu mənada ali məktəblərin magistr hazırlığı mərhələsində keçilən fənlərdən birinin «Folklor və klassik ədəbiyyat» adlanması təsadüfi deyil. Şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyatın özülü, qida mənbəyi və hərtərəfli (mövzu, süjet, forma, məzmun, üslub cəhətdən) təsir obyektini olmasını bütün tədqiqatçılar qəbul edirlər. Ona görə ki, yazılı ədəbiyyat folklor nümunələri əsasında meydana gəlmiş, ilkin ədəbi növ və formalar xalq yaradıcılığından hazır şəkildə almışdır. Lakin yazılı ədəbiyyat tam müstəqillik əldə edib professional söz sənəti kimi öz ənənə və qanunları ilə inkişaf etməyə başladığı, özünün xüsusi janr sistemi formalaşdığı çağlardan sonra da folklorla əlaqəsini, bağlılığını kəsməmiş, əksinə, daha sıx şəkildə nağıl, epos, dastan süjet və motivlərindən, xalq deyim tərzindən, onun bədii üsullarından yaradıcılıqla faydalanmışdır. Beləliklə, cəsarətlə demək olar: lap qədimdən yaşadığımız günlərdə keçilən böyük yolda yazıb-yaradan elə bir şair, yazıçı tapmaq olmaz ki, folkloordan mayalanmasın.

Tarixin bütün aşırımlarında yazılı ədəbiyyat folklorla yanaşı addımlamışdır. Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yeri gələndə folklor da yazılı ədəbiyyatdan təsirlənmiş, onun mövzularını öz yolu ilə yaşatmışdır.

Deməli, «Folklor və yazılı ədəbiyyat» problemi ilə iki əsas məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir:

- a) yazılı ədəbiyyatın folklorlardan qidalanması və
- b) yazılı ədəbiyyatın folklorla təsiri.

Yazılı ədəbiyyatın folklorla əlaqəsi problemi o halda düzgün və elmi həllini tapar ki, məsələyə ümildə, daha geniş mənada, tarixi aspektdə yanaşılsın, bədii yaradıcılığın xəlqiliyi kimi araşdırılsın. Məhz sonuncunun düzgün dərk edilməsi yazıçının folkloru öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirməsini və əksinə, onun yazdığı əsərin təzədən xalq yaradıcılığına adlanmasını izah etməyə imkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu sahədə çox iş görülmüş, Nizami Gəncəvidən üzü bəri əksər yazıçı və şairlərin yaradıcılığında poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə sanballı monoqrafiya və məqalələr həsr edilmişdir. Ədəbiyyatın xəlqiliyini əsaslandırılan amillər və ayrı-ayrı söz sənətkarlarının bədii üslubunun mayasında folklorizmlərin mövcudluğu onu göstərir ki, yazının meydana gəlməsi ilə şifahi ədəbi ənənənin, yaradıcılıq prosesinin fərdiləşməsi hadisəsi baş vermiş, söz söyləyənlər xüsusi stasusa malik olub düşündüklərini yazı yaddaşına ötürmək imkanı əldə etmişlər.

GİRİŞ

(2 saat)

Klassik ədəbiyyat və xalq qaynaqları. Folklor – yazılı ədəbiyyatın bünövrə daşları, ərafəsi, əsas qida mənbəyi və tarixi-inkişaf mərhələlərində yol yoldaşı kimi. Yazının meydana gəlməsi və poetik şifahi xalq yaradıcılığının poetik sisteminin, janr və şəkli xüsusiyyətlərinin başlanğıcında hazır şəkildə yazılı ədəbiyyata keçməsi. Folklor materialı və poetikası əsasında klassik ədəbiyyatda yeni formaların yaranması və inkişaf etdirilməsi. Xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatın ideya-məzmun bağlılığı. Klassik ədəbiyyatda xəlqilik məsələsi və onun folklorlardan iqtibas edilməsi. Folklorizm və xəlqilik. Folklor üslubunun (stilin) yazılı ədəbiyyatda istifadəsi.

Folklor deyim tərzii, ifadə və təsvir vasitələri, xalq müdrikliliyi, hikmət və aforizmi, inanclar yazılı ədəbiyyatın tikinti materialı kimi. Folklor alleqoriyası və klassik ədəbiyyat. Miflik düşüncə tərzii və klassik ədəbiyyat. Xalq şeri və klassik poeziya. Xalq epik ənənəsi və məsnəvi. Folklorlarda yazılı ədəbiyyat ənənələri. Folklor - klassik ədəbiyyat məsələsində ikitərəfli və qarşılıqlı əlaqə.

ORTAQ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA XALQ EPİK ƏNƏNƏSİ VƏ XALQ ŞER FORMALARI

(2 saat)

Esik kurqanında yatan Altun geyimli şahzadə və qızılları kölgədə buraxan, qaralmış tabaq üzərindəki 26 hərfdən ibarət iki sətirlik yazı - əski türk yazısının və yazılı ədəbiyyatının doğum günü (bizim eradan 500 il əvvəl). Çin mənbələrində Hun dövrü şairlərindən (bizim e.ə. II əsrin 19-cu ilinə aid) parçalar. R.R. Aratın «Əski türk şeri» (1965) toplusundakı qədim şer nümunələrində Göy tanrısına tapınma. «Tan tanrı gəldi» şərqisində Günəş, Ay, Səhər allahları haqqında miflər. Tanrıya müraciət formasında yaranan poetik parçalar və mərasim nəğmələri. Burqan və Mani insanlar arasında. «On dürlü yaxşılığın mədhi» qəsidəsində canlılara faydalı olmaq, doğru yol, düzlüyə çağırış motivləri.

Turfan yazılarında şair Kalim Qeysin lirik şerləri və Ki-Kinin – İstiqrakın (xəyala dalma) 240 misralı əsəri. VI-XI əsrlər türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixinin ortaq başlanğıc dövrünü şərtləndirən amillər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məsələnin qoyuluşu. Ortaq türk yazılı ədəbiyyatının ilk nümunələri.

Yenisey məzar daşı yazıları. Orxon abidələrində epos motivləri. Dünyanın yaranması barədə miflik təsəvvürlər. Yusif Balasanunlunun «Kutadqu bilig» məsnəvisində folklor motivləri. Əski türk poeziyasının Avropa və Rusiyada araşdırılması. V.Vradilovun «Altay şairlərinin danışiq formaları» (1866), F.E.Korşun «Türk qəbilələrinin əski xalq şerləri» (1909), T.Kovalskinin «Türk xalqları şerinin öyrənilməsi» (1921) əsərlərində türk xalq poeziyasının ilkin yazılı mənbələrindən söz açılması. Y.V.Steblevanın «VI-VIII əsrlər türklərin poeziyası (ədəbiyyatı)» kitabı (1965) ilə gerçəkləşən həqiqətlər.

NİZAMİ VƏ XALQ QAYNAQLARI

(2 saat)

Azərbaycan folklorunun Nizami Gəncəvi sənətinə təsiri məsələsinin tədqiqi. Azərbaycan poetik şifahi xalq yaradıcılığının mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü və məsəlləri şairin mənəvi qidası kimi.

Nizami əsərləri ilə Azərbaycan folkloru arasında oxşar əlamətlər, paralellər və motivlər.

«Sirlər zəzinəsi» poemasında alleqoriya və heyvanlar haqqında xalq nağılları.

«Xosrov və Şirin» dastanında folklor motivləri. Şairin süjet quran zaman xalq rəvayətlərinə arxalanması. Şərqi saf məhəbbət rəmzi əfsaləndə və yazılı ədəbiyyatda. Fikir azadlığı carçısı haqqında əfsanənin ilk yazılı abidəsi - «Leyli və Məcnun».

«Yeddi gözəl»də mifik dünya modeli. Azərbaycan xalq nağıllarının ilk dəfə toplanıb ədəbi dil normalarına salınaraq, nəzmlə (fars dilinə çevrilərək) qələmə alınması.

«İsgəndərnamə» və qədim türk dastan ənənəsi. Şu-İsgəndər və Oğuz Kağan-İsgəndər paralelləri. Oğuz və İsgəndərin zülmət ölkəsinə getməsi. İsgəndərin zəncilərlə, yəcuclarla Oğuzun Kıl-Baraklarla vuruşu. İsgəndərin Qərbdən Şərqə, Oğuzun Şərqdən Qərbə yürüşləri və eyni əraziləri zəbt etmələri. Hər ikisinin vahid dünya dövləti qurmaq təşəbbüsləri.

Nizaminin Azərbaycan xalq məsəllərindən bəhrələnməsini göstərən amillər. Azərbaycan mifologiyasının bərpasında Nizami yaradıcılığı bir mənbə kimi. Şairin Adəmi türk kimi göstərməsi («Yeddi gözəl» dastanında).

AZƏRBAYCANDA ANA DİLLİ ŞERİN MEYDANA GƏLMƏSİNƏ FOLKLOR POETİK ÜSLUBUNUN TƏSİRİ

(2 saat)

Ana dilli Azərbaycan şerində folklor ənənəsindən gələn tarixi keyfiyyətlər. Təhkiyə tərz, dil-üslub xüsusiyyətlərinin özünüifadənin etnopoetik imkanlarını yerinə yetirməsi. Milli duyum və milli deyim ayrılmazlığının poeziyada nümayiş etdirilməsi. Ana dilli lirik şerdə folklor üslubunun mövqeyi. Folklor bədii-üslubi sistemindən gələn

təsirin epik şerin struktur və üslub axarında yaratdığı keyfiyyət dəyişiklikləri. Ana dilli poeziyada folklor üslubunun qabarma və çəkilmə məqamları. Klassik şer ənənəsinə məxsus süjet və obrazların orta əsrlər Azərbaycan folkloruna adlanması. Klassik epik şerdən gələn təsirin folklorda, xüsusən də məhəbbət dastanlarında yerinə yetirdiyi ədəbi-estetik funksiyanın filoloji mahiyyəti. Orta əsrlər ana dilli poeziya ilə folklorun qarşılıqlı faydagötürmə münasibətlərinin ədəbi-tarixi prosesdə oynadığı rol.

Həsənoğlu və **Qazi Bürhanəddinin** poetik irsinin xalq qaynaqları. «**Qara məcmuə**»nin «**Kitabi-Dədə Qorqud**»la səsleşən dil və üslub xüsusiyyətləri.

EPOSDAN DASTANANA, HEKAYƏTƏ VƏ QİSSƏYƏ KEÇİD (2 saat)

. «**Yusif və Züleyxa**» əfsanəsi yazılı ədəbiyyatda. Ana dilli epik şerin əldə olan ilk nümunəsi **Qul Əlinin «Qisseyi-Yusif»**inin (1212) Azərbaycan folklor qaynaqları ilə bağlılığı. Qissədə nağıl dilindən - folklor təhkiyəsindən istifadə. Qissədə nağıl və epos motivləri: qanlı köynək, paxıl qardaşlar, yuxuda buta almaq, ayrılığa dözməyib gözləri tutulmaq, illərlə zindanda qalmaq və s. Əsərdə qoşma xalq şeri şəklinin modelinə müraciət.

«**Dastani-Əhməd Hərami**»nin yazı - söyləniş tərzinin və strukturunun «**Oğuznəmə**»lərlə bağlılığı. Süjet qəliblərinin nağıllarla yaxınlığı. «**Dastani-Əhməd Hərami**» - «**Kitabi-Dədə Qorqud**» paralelləri. Dastanda sakral (müqəddəs) rəqəmlər: yeddi və qırx. Yuxugörmə və yuxuyozma faktoru. Dastanın məzmun-mündəricə əhatəsi və poetik-üslubi sistemi ilə folklorla söykənməsi.

Mustafa Zərir, **Şəms**, **Xətayi Təbrizi** və **Suli Fəqihin** (XIV əsr) mövzusunu xalq yaradıcılığından aldıkları məsnəvilər və xalq fantaziyası.

«**Leyli və Məcnun**» mövzusunu ilk dəfə ana dilli poeziyaya gətirən Həqirinin xəlqiliyi. Poemada folklor motivlərindən istifadə. Məcnunun paltarını dəyişib dərvişlibas olması. Həqiri poeması ilə nağıl süjetləri arasında oxşarlıq.

Klassik şer ənənəsinə məxsus motiv, süjet və obrazların orta əsrlərdə yaranan folklor nümunələrində inikası: lirik-aşıqanə təsvir-

tərənnümlər. Təsəvvüf ideyalarından yoğrulan poetik obraz və ifadələr məhəbbət dastanlarında. Təsəvvüf (sufi) səciyyəli rəmzi poetik obrazların məcazi ifadələr halına düşməsi və lirik, epik xalq yaradıcılığı ənənəsinə keçməsi.

NƏSİMİ VƏ FÜZULİ YARADICILIĞINDA FOLKLORA SÖYKƏNİŞ

(2 saat)

NƏSİMİ poeziyasında mifoloji obrazlar (Xızr, Süleyman və b.). Nəsimi yaradıcılığında əfsanəvi hökmdarlar - Firon, Şəddad, Nəmrud. «Musa peyğəmbərin sehrli əsası» əfsanəsi. Əfsanəvi və mifik quşlar - Hümmət quşu, Sədra quşu. Kainat haqqında əsatiri təsəvvürlər - yeddi qatlı göy. İki cahan - iki dünya. Özündə iki dünyanı yerləşdirən varlığın bir dünyaya sığmamasının səbəbi. Şairin şerlərində Günəş və Ay mifi. Nəsiminin nağıl motvlərindən istifadə etməsi - divin canının şüşədə olması.

FÜZULİ poeziyasının folklor qatları. Lirikasında mifik təfəkkürün və ilkin xalq inanclarının izləri. Füzulidə folklordan süzülüb gələn alleqoriyanın ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi məzmun kəsb etməsi. Füzulinin xəlqiliyi, yaradıcılığında xalq epik ənənəsinə söykənməsi. Şairin «Leyli və Məcnun» poemasında mif və gerçəklik. Azərbaycan xalqının toy mərasimlərinə, doğum və yas adətlərinə müraciət.

Xalq adət-ənənələri Füzuli yaradıcılığında.

XƏTAYİ VƏ XALQ ŞERİ. MƏHƏMMƏD ƏMANİ, FƏDAİ VƏ XALQ EPİK ƏNƏNƏSİ

(2 saat)

ŞAH İSMAYIL XƏTAYİ xəlqiliyinin sirləri. Xətayi irsinin özünəməxsusluğunun başlıca amili. Şairin heca vəznli xalq şer şəkillərini (qoşma, varsağı, gəraylı və bayatı) yazılı ədəbiyyata gətirməsi. Xətayi yaradıcılığında klassik və ozan-aşıq üslubunun sintezi. Onun ədəbiyyatda yeni ədəbi məktəb yaratması. Xətayi və heca vəzni.

Xətayi bədii irsində xalq şeri ənənələrinə ehtiraslı meylin başlıca səbəbləri. Dil materialının təmizliyi, elat arasında asan qavranılması,

anlaşıqlığı, üslub sadəliyi, ideya-məzmunca xalq ruhuna yaxınlığı. Aşıq gözəlləmələri və Xətai şerlərində gözəlin tərənnümü. Qəhrəmanlıq nəğmələri və Xətayinin döyüş, vuruş ruhlu varsağı-çağırışları. Müdriklik xəzinəsi - ustadnamələr və Xətayinin şiə-qızılbaş ideyalarını təbliğ edən şerləri. Xətayi qəzəllərinin əsas söz, ifadə və üslub mənbəyi.

«Dəhnamə» və xalq qaynaqları: canlı danışıq - dil koloriti, folklor təhkiyyəsindən, xalq dastanlarına məxsus motiv və obrazlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnmə. «Dəhnamə»nin nağıl və dastanlarla süjet-kompozisiya yaxınlığı. «Dəhnamə» və Azərbaycan təbiəti.

Xətayi və xalq aşıqları (Qurbani, Aşıq Abdulla, Miskin Abdal və b.).

Xətayinin bədii dili və canlı xalq dili. Xətayi ənənələri klassik ədəbiyyatda və aşıq poeziyasında.

MƏHƏMMƏD ƏMANİ yaradıcılığında xalq qaynaqları. Mənzun hekayələrində nağıl süjetlərindən bəhrələnmə.

FƏDAİNİN «BƏXTİYARNAMƏ» poeması və Azərbaycan xalq nağılları. Süjet daxilində süjet məsələsinin yazılı ədəbiyyatda möhkəmlənməsi.

VAQIF VƏ AŞIQ YARADICILIĞI. MƏHƏMMƏDİN «ŞƏHRİYAR» DASTANI

(2 saat)

Aşıq sənəti - folklorla yazılı ədəbiyyatın qovuşma nöqtəsində duran bədii yaradıcılıq forması kimi. Aşığın şairlik və şairin aşıqlıq meyiləri. Xalq (El) şairi statusunun formalaşmasında klassik aşıq poeziyasının rekonstruksiyası və milliləşdirilməsi. Şah İsmayıl Xətai ilə başlanan ənənənin XVIII əsrdə klassik Şərq şeri ənənsini üstələməsi. **MOLLA PƏNAH VAQIFİN** ədəbi-bədii dilin milli əsasda inkişafını mütləqləşdirməsi. Hamının başa düşə bildiyi «sadə və açıq lisanda» (F.Köçərli) əsərlərin meydana gəlməsində aşıq poeziyasının rolu. Vaqif yaradıcılığının aşıq sənəti ilə dil və üslub yaxınlığı: təsvir və ifadə vasitələri, şerin poetik sistemi, heca vəzninin imkanları. Vaqif yaradıcılığında dilin milliliyinin təfəkkürün milliliyi kimi başa düşülməsi. Vaqif poeziyasında aşıq yaradıcılığından keçən forma və janr varisliyi: qoşma, tənris, müxəmməs və deyişmə. Vaqif yaradıcılığı ilə aşıq sənətinin ruhi yaxınlığı. Xalq məişəti, adət-

ənənələri, mərasim və bayramları, həyat tərzinin bütün çalarları Vaqif şerinin əsas mənbəyi kimi. Vaqif yaradıcılığının ondan sonra gələn aşıq sənətinə təsiri.

MƏHƏMMƏDİN «ŞƏHRİYAR» DASTANI. Azərbaycan bədii nəsrində epos (məhəbbət dastanı) ənənəsindən istifadə. «Şəhriyar və Sənubər» dastanının yazılı ədəbiyyatda pasportlaşması.

MAARİFÇİ-REALİST ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

(2 saat)

XIX əsr Azərbaycan mənzum hekayəsi və folklor. Süjet ortaqlığı. Forma və üslub müştərəkliyi. İdeya-məzmun bağlaşması. **QASIM BƏY ZAKİRİN** xalq şerinin poetik sistemindən və ideya-məzmununun yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi. Xalq satirası Zakir yaradıcılığının qida mənbəyi kimi. Təmsillərində nağılcılıq və nağıl motivləri. Zakir əsərlərində folklor üslubu.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN xəlqiliyinin əsas mənbələri. Mif, ritual elementlərinin onun bədii yaradıcılıq sistemi ilə qaynayıb-qarışmasını göstərən amillər. Əsərlərindəki folklor qatının ilk növbədə yazıcının marifçi-utopiyasından gəlməsi.

«Aldanmış kəvakib»də nağılcılıq və povestin «Səlim şah» dastanı ilə süjet yaxınlığı. Astral görüşlər M.F. Axundovun tənqidində.

«Kəmalüddövlə məktubları»nda cənnət və cəhənnəm haqqında mifik təsəvvürün təhlili və tənqidi. Ədibin dini miflərə münasibəti.

M.F. Axundovun «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» pyesində mifoloji motiv. Xalq dramları M.F. Axundov komediyalarının əsas mənbəyi kimi.

Azərbaycanın ticarət aləmi, bazar, meydan, dükan folkloru və «Hacı Qara». Satirik məişət nağıllarının motivləri M.F. Axundovun əsərlərində. Dədə Qorqudla bağlı xalq poeziyası nümunəsini tərtib etdiyi yeni əlifba ilə yazıya alması.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN yaradıcılığının Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi. Şairin satiralarında, mənzum hekayə və təmsillərdə nağıl motivləri.

NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN komediya və faciələrinin xalq qaynaqları. Qaçaq dastanlarının süjetinə müraciət. Qaçaq Kərəmin proobrazını yaratmasının tarixi əhəmiyyəti.

XX ƏSR ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

(2 saat)

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN yaradıcılığında dini-mifoloji mövzuların, obrazların qaynaq və mənbə rolunda çıxış etməsi. Yazıcının ədəbi-bədii irsində folklor motivləri. «Xortdanın cəhnnəm məktubları» əsərində mifik cəhənnəm və gerçək «cəhənnəm». Cəhənnəmin mifoloji və dini-mifoloji aspektdə təsviri. Cəhənnəmə səyahətin qaçılmaz müqəddəm şərtlərinin ümumi planda obyektivliyi və inandırıcılığı; fərdi planda-konkret təzahüründə subyektivliyin - komikliyin təqdim fəallığı. Əsərdə cəhənnəm sosial və mənəvi-əxlaqi problemlərə orjinal mövqedən yanaşmağın maraqlı nümunəsi kimi. Cəhənnəmin əsas atributları. Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında folklordan gələn ironiya və tənqid hədəfləri. Səhənnəmin obyektləri arasındakı mütənasibliyin təmizləyicilik funksiyası. **Z.Marağalının** «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» əsəri ilə «Xortdanın cəhnnəm məktubları»nın müqayisəli təhlili. Ə.Haqverdiyevin əsərində işıqlı dünyada tənbeh olunanların «o dünyada» cəhənnəmə düşməsi. Onların bu dünyadakı əməllərinin cəhənnəmdə aşkarlanması. *Pəri Cadu* obrazının mifoloji kökləri.

SABİR və xalq qaynaqları. Xəlqilik Sabir poeziyasının əsas mayası kimi. Satiralarında poetik şifahi xalq yaradıcılığının ideya-mövzu xüsusiyyətləri. Sabir və adət-ənənələr. Folklor janrının mövzu və poetik sistemindən istifadə. Sabirin tipləri və folklor qəhrəmanları. Sabir üslubunun folklora söykənməsi. Şəhər, bazar, meydan adamlarının məişəti, düşüncə tərz, zövqü Sabir poeziyasının aynasında. Xalqın bütün təbəqəsindən olan nümayəndələrinin Sabir prizmasından keçirilməsi. Xalqına «Sizi deyib gəlmişəm» - söyləyən **CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN** ədəbi irsinin folklor qaynaqları. Əsərlərinin janr sisteminin xalq yaradıcılığının (xüsusilə yuqoristik nağılların və lətifələrin) poetik strukturuna bağlılığı. Dramlarının və nəsr əsərlərinin üslubi-poetik qatı. Felyeton janrına folklor ruhunu qatması. Cəlil Məmmədquluzadənin xəlqliyinin Azərbaycanın sadələvh, avam, ürəyiaçıq, qonaqpərvər, sabaha gümanı olmasa da, allaha ümidlə yaşayan adamlarla bağlanması.

SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN MÖVZULARI

(16 saat)

- 1.Mif və klassik poeziya.
- 7.Folklor epik ənənəsi və məsnəvi.
- 2.Nizami və folklorun epik ənəsi.
- 3.Ana dilli poeziyada folklor üslubu.
- 4.Füzuli və xalq qaynaqları.
- 5.Xətayi və xalq şeri.
- 6.Vaqif yaradıcılığında aşıq şerinin şəkilləri.
- 8.Sabir və folklor.

NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Bəhlul. Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor. - Bakı, Elm, 1981.
2. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. – Bakı, Elm, 1964.
3. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987.
4. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poeması. – Bakı, Elm, 1966.
5. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. - Bakı, Gənclik, 1998.
- Araslı N. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli.- Bakı, Elm, 1958
6. Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. - Bakı, Elm, 1980.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərhli. Tərtib edəni A.M. Babayev. – Bakı, Maarif, 1974.
8. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. – Bakı, Yazıçı, 1991.
9. Dadaşzadə A. XVIII əsr poeziyasına xalq şerinin təsiri. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» kitabı, V kitab. - Bakı, Elm, 1977, s. 138-150.
10. Əfəndiyev Paşa. Səməd Vurğun və şifahi xalq yaradıcılığı. - Bakı, Maarif, 1992.
11. Əfəndiyev Paşa. Cəfər Cabbarlı və xalq yaradıcılığı. – Bakı, Yazıçı, 1985.

12. Əliyev Rüstəm. Nizami Gəncəvi. – Bakı, Yazıçı, 1991.
13. Əliyev K. Azərbaycan romantizminin folklor qaynaqları. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Yeddinci kitab. – Bakı, Elm, 1987, s. 161-174.
14. Hüseynov Rəfael. Məhsəti - necə varsa. – Bakı, Yazıçı, 1989.
15. Xalisbəyli Tağı. Məhəbbətə xalq abidəsi. – Bakı, Yazıçı, 1989
16. Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru («İskəndərnamə» dastanı üzrə). – Bakı, API-nin nəşri, 1990.
17. Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru («Yeddi peykər» dastanı üzrə). – Bakı, API-nin nəşri, 1988.
18. Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991.
19. Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar. Qabusnamə. – Bakı, «Dinin fəxri» nəşriyyatı, 2000.
20. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild . - Bakı, 1978, səh. 71-76; II cild, Bakı, Elm, 1981, səh. 254, 320
21. Köçərli F Seçilmiş əsərləri. - Bakı, 1963, səh. 117-119, 222-223, 229-237.
22. Cahani Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri (XII-XVII əsrlər). – Bakı, Elm, 1979.
23. Qafar Kəndli. Xaqani Şirvani. – Bakı, Elm, 1982.
24. Qafarlı Ramazan. «Kitabi-Dədə Qorqud»un quruluşuna dair. – «Kitabi-Dədə Qorqud» (Məqalələr toplusu) – Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Kitabi-Dədə Qorqud-1300» toplusu. – Bakı, Elm, 1999, s. 112-130.
25. Qafarlı Ramazan. Dünya eşqidir, qalanı kələkbazlıq oyunu (Nizami və türklük). – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun «Ekologiya, Fəlsəfə, Mədəniyyət» elmi məqalələr məcmuəsi, 29-cu buraxılış. - Bakı, 2001, s. 180-186.
26. Qafarlı Ramazan. «Avesta»ya doğu uzanan yollar Azərbaycana gəlir, lakin qədim tariximizi inhisarda saxlayan bəzi alimlərimiz özgələrin dəyirmanına su tökür. – «Xalq qəzeti», 5 sentyabr 2001, № 202, s. 5.
27. Novruzov T., Quliyev Q., Paşayeva N. Antik ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, Gənclik, 1997.

28. Osmanlı V. Türk xalqları ədəbiyyatının orta q başlanğıcı (VI-X əsrlər) – Ərzurum, 1996 (türk dilində).
29. Mirəhmədov Əziz. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Molla Nəsrəddin surətinin təkamülü. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Beşinci kitab. – Bakı, Elm, 1977, s. 28-47.
30. Məhəmməd Füzuli – 500 (Məqalələr toplusu). Ə.Səfərlinin redaktəsi ilə. – Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2000.
31. Məmmədov Əzizəğa. Şah İsmayıl Xətayi. «Ədəbi portretlər». – Bakı, Yazıçı, 1988.
32. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. – Bakı, Yazıçı, 1982.
33. Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları.- Bakı, Azərnəşr, 1987.
34. Paşayev Sədnik. Nizami və xalq əfsanələri, Bakı, Elm, 1982.
35. Rüstəмова Azadə. Fələki Şirvani. – Bakı, Elm, 1986.
36. Rüstəməzadə Azadə. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (janrın tarixi və poetikasını XII-XVI əsrlər). – Bakı, Elm, 1990.
37. Rüstəməzadə Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. – Bakı, Elm, 1979.
38. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
39. Saləddin Əli. Sabir və folklor. – Bakı, Gənclik, 1969.
40. Səfərli Ə. və Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. - Maarif, Bakı, 1982. Yeni nəşri, Bakı, 1998.
40. Şah İsmayıl Xətayi (Məqalələr toplusu). – Bakı, Elm, 1988.
41. Şirvani Məchur. Qisseyi-Şirzad. Hamid. Seyfəlmülk.- Bakı, Gənclik, 1985.
41. Zamanov N. Nizami poeziyası və təsviri sənət. – Bakı, Elm, 1981.

Rus dilində

1. Алиев Рустам. Поэма о бессмертной любви.- Баку, Язычы, 1991.
2. Бертельс Е.Э. Источники “Лейли и Меджнун” Низами. – В кн. Избранные труды. Низами и Физули. – М., 1962.
3. Веташ В. и Семира. Астрологиэ и мифологиэ. – Санкт-Петербург, АТОН, 1998.

4. Гулиев Г.М. Творчество Низами Гэнджеви и пути эпического повествования. – Баку, Язычы, 1989.
5. Кафарлы Рамазан. Философия любви на древнем Востоке и Низами. - Санкт-Петербург, Лейла, 2002.
6. Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, Элм, 1981.
7. Стеблева Й.В. Поэзия тюрков VII-VIII веков.-М., Наука, 1965.
8. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. - М., Наука, 1998.

BƏDİİ NƏMUNƏLƏR

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Dördüncü cild. Nizami Gəncəvi. Əsərləri. – Bakı, Elm, 1985.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. İkinci cild, VII-XII əsrlər Azərbaycan şeri. - Bakı, Elm, 1989.
3. Balasaqunlu Yusif. Kutatku bilik. – Bakı, Azər nəşr, 1994.
4. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. 2-ci nəşr, Bakı, Elm, 1989.
5. Əbülfərəc İsfahani. Bir Məcnun vardı. – Bakı, Yazıçı, 1990.
6. Hikmət xəzinəsi (Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı). Tərtibçilər: Ə.Q.Səfərli, X.H.Yusifov, - Bakı, Maarif, 1992.
7. Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri. – Bakı, Yazıçı, 1988.
8. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.Bünyadovundur. – Bakı, Elm, 1993.
9. Qətran Təbrizi. Divan. Tərcümə edən Q.Beqdeli. – Bakı, Elm, 1967.
10. Məhəmməd. Şəhriyar. Tərtib, ön söz və lüğət Ə.Səfərlinindir. – Bakı, 1987.
11. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Tərcümə edən Rəfibəyli Nigar – Bakı, Gənclik, 1975.
12. Nizami Gəncəvi. Lirikası. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninindir. – Bakı, Elm, 1983.

13. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər filologiya elmləri doktoru, prof. Həmid Məmmədzadədir. – Bakı, Elm, 1981.
14. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir. – Bakı, Elm, 1983.
15. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Mübariz Əlizadəninidir. – Bakı, Elm, 1981.
16. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir. – Bakı, Elm, 1981.
17. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. «Şərəfnamə»nin filoloji tərcüməsi, izahlar və qeydlər Qəzənfər Əliyevindir. – Bakı, Elm, 1983.
18. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. «İqbalnamə»nin filoloji tərcüməsi Vaqif Aslanovun, izahlar və qeydlər Zümrüd Quluzadə və Vaqif Aslanovundur. – Bakı, Elm, 1983.
19. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən (Əsərləri). Mətnin tərtibi və lügət Ə.Səfərli və X.Yusifovdur. – Bakı, Yazıçı, 1988.
20. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri. Tərtib edəni və ön söz müəllifi A.Dadaşzadə. – Bakı, Yazıçı, 1988
21. Yeddi gözəl kitabı. Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasının el dastanı. – Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991.
22. Yunus İmrə. Güldəstə. – Bakı, Yazıçı, 1992.

Rus dilində

1. Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме. Перевод с фарси, предисловие и примечания Рустама Алиева. – Язычы, Баку, 1991.
2. Абу-л-Фарадж Ал-Исфакхани. Книга песен (Главы о Меджнуне и арабозычных азербайджанских поэтах). Филологический перевод с арабского, предисловие, исследование, комментарии и указатели Г.Б.Бахшалиевой. – Баку, ЭЛМ, 1994.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ (<i>Azərbaycan Milli EA müxbir üzvü, professor Azad NƏBİYEV</i>)_____	3
♥	
FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ MİFOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ _____	6
♥	
AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN MİFOLOGİYASI VƏ QLOBALLAŞMA _____	20
♥	
ƏSKİ TÜRK QƏHRƏMANLIQ EPOSLARININ ÇİN MƏNBƏLƏRİNDƏKİ QALIQLARI _____	34
TUKYU _____	34
(ASENA/AŞİNA)	
DOQQUZ OĞUZ, ON UYĞUR (Ağacdan doğulan cocuqlar) _____	35
BUQU TƏKİN VƏ GÖY QIZI _____	36
KÖÇ _____	37
ƏRGƏNƏQON _____	38
EVSİZ QIZ _____	39
ÇƏSTƏNİ BƏY _____	40
ULU TOYUN _____	41
P R O Q R A M L A R	43
1. FOLKLORŞÜNASLIĞIN TARİXİNDƏN _____	44
♥	
2. DÜNYA XALQLARININ MİFLƏRİ _____	57
♥	
3. DÜNYA XALQLARININ NAĞİLLARI _____	77
♥	
4. TÜRK XALQLARININ QƏHRƏMANLIQ EPOSU _____	92
♥	
5. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ ƏSASLARI _____	115
♥	
6. AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN JANR SİSTEMİ _____	132
♥	

7. ORTA ƏSRLƏR AŞIQ YARADICILIĞI	145
♥	
8. FOLKLOR POETİKASI (MƏTNŞÜNASLIQ)	157
♥	
9. FOLKLOR VƏ KLASSİK ƏDƏBİYYAT	172
MÜNDƏRİCAT	187

Çapa imzalanmış 19.06.2002-ci il. Kağız formatı 60x84 ¹/₁₆.
Çap vərəqi 12. Sifariş 236. Sayı 100.Qiyməti müqavilə ilə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin mətbəəsi.
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34